પ્રકાશક જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ,
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર,
અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ સં ૧૯૯૦

મુદ્રક પુરુષોત્તમદાસ શંકરદાસ પટેલ,
ઉત્કૃષ્ટ મુદ્રણાલય ગાંધીરોડ,
અમદાવાદ

પ્રયોજન

આપણે ત્યાં ચરિત્રસાહિત્ય બહુ ઓછુ છે. જૂના કાળમાં તો ચરિત્રો અવતારોનાં અને પૌરાણિક કે અલૌકિક પુરુષોના જ લખાતાં. 'માણસનુ વળી ચરિત્ર લખાતુ હશે !' એવી પ્રથમ માન્યતા હતી. ત્યાર પછી મોટા લોકોનાં ચરિત્રો લખાવા લાગ્યાં. પણ તેમા ચારિત્ર્યચિત્રણ કરતા માહાત્મ્યવર્ણન જ વધારે આવતુ આવા વાતાવરણમા આત્મકથાઓ લખે જ કોણ ? પણ મોટા લોકોએ આખરે એ નવી ભાત દમણાં દમણા પાડી

નવરાશ હશે ત્યારે એ બધું સુધારાશે. અત્યારે તો જેવું છે તેવું જ સૌ પોતાની ઉદારતાથી મધુરું બનાવી લે એટલી જ વિનંતી છે. એ બાર વરસનો સળંગ ખ્યાલ આવે એટલા ખાતર આરંભમાં એક સાંકળ જેવું આપ્યું છે.

આ સંસ્મરણો લખાયાં તેનું ઘણું શ્રેય મારા તરુણ મિત્ર અને સાથી ચંદ્રશંકર શુક્લને છે: એમની ચીવટ અને ધીરજને જ આ પ્રવૃત્તિ આભારી છે.

અને કેટલુંક શ્રેય તો મારી માંદગીને આપવું જોઈએ માંદગીની નવરાશ ભોગવવાનું માથે ન આવી પડત તો એની પાછળ વખત ગાળવાનો મને હક ન પહોંચત.

અને છેલ્લે બધું પુસ્તકાકારે ગોઠવી આપવાનું શ્રેય મારા વિદ્યાપીઠના સાથી જેઠાલાલ ગાંધીને છે. એમની વ્યવસ્થા-બુદ્ધિનો લાભ મને આમાં ઘણો મળ્યો છે. અને તેથી જેલ જતાં પહેલાંના ઉતાવળના દિવસોમાં આ કામ પૂરું કરવા પામ્યો.

ખંડિત રૂપમાં હાથમાં આવેલાં આ સંસ્મરણો છાપી કાઢવાનો ઉત્સાહ 'કુમારે' જ બતાવ્યો તેથી કુમારકાર્યાલયનો ખાસ આભાર માનવો જોઈએ.

પ્રત્યયશૂન્ય હૃદયે હવે આ સ્મરણયાત્રાને પુસ્તકાકારે સભાજયાત્રા કરવા મોકલું છું.

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમણિકા

ચિ. ચંદ્રશંકર શુક્લને

બાર વર્ષની સાંકળ

(૬ થી ૧૮ વર્ષ સુધીની)

હું ક્યારે જન્મ્યો એ ચોક્કસ ન કહી શકું. જોશીએ જન્મપત્રી કરી આપી હતી તે મારા હાથમાં આવી કે તરત ક્યાંક ખોઈ નાખી. નક્કી વર્ષ ધ્યાનમાં ન રહ્યું. પણ હમણાં જ માતારાના એક સ્નેહીએ પ્રયત્ન કરી મારો જન્મકાળ નક્કી કરી આપ્યો છે. તે પ્રમાણે મને ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બરની ૧ લી તારીખે જન્મભૂમિની હવા પહેલવહેલી મેં પેટમાં લીધી. દેશી તિથિ પ્રમાણે શકે ૧૮૦૭ના કાર્તિક વદી ૧૦ ને મંગળવારે મારો જન્મદિવસ આવે છે. જ્યોતિષ પ્રત્યે મારી ખાસ આસ્થા ન હોવાથી તિથિ અને કાળનું મારે મન બહુ મહત્ત્વ નથી. હું જન્મ્યો ત્યારે

સિનહગ હુમ મુળે આવતવાડી તરફનુ આવતવાડી પાસે માળાગા કરીને એક કિલ્લો છે એની પાસે જ માતેની ગામ આવ્યુ છે એ ઉપરથી અમારી અટક પડી અમારી અસલી અટક રાનડે હતી એમ કહેવાય છે આવતવાડી તરફ મળવો મહારવડુ નામનુ કોઈ અમારા પૂર્વજે એ પ્રદેશ છોડી વાટ ઓળગી, ઘાટ ઉપર બેનગામ તરફ નામી આવ્યા

કહે છે કે, પૈસા કઢાવવા માટે બહારવટિયાઓ છાતી ઉપર અને નાક ઉપર મોટા મોટા પથરા મૂકીને ચૂનના મ મારી અમલદારની પજવણી પણ એક એક વખતે બહાર વટિયાના ત્રાસને આગી જતી તે વખતનુ વર્ણન કરતા એક જણે કહેલ કે ગામડામા લોકો આવા નામથી એવા તો ટેવાઈ ગયા હતા કે ભાત માટે ચૂના ઉપર દેગ ચડાવે તેને બે બાજુ એ મોટા કડા રાખ બહારવટિયા આવવાના

મારા પિતાશ્રીએ અત્યંત ગરીબાઈમાં દિવસ ગુજારી થોડુંક અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવ્યું. પ્રખ્યાત વૈદિક વિદ્વાન શંકર પાંડુરંગ પંડિતના હાથ તળે તેઓ થોડા દિવસ ભણ્યા હતા. નાની ઉંમરે જ તેઓ લશ્કરી ખાતામાં દાખલ થયા એ ખાતામાં જ ગયા હોત તો, કોણ જાણે, અમારો જીવનક્રમ જુદો જ થયો હોત. ફોજની છાવણી હાલના વિજાપુર જિલ્લામા આવેલા કલાદગીમાં હતી. ફોજના વડાએ સ્વદેશ જતાં પિતાશ્રીની મુલકી ખાતામા ભલામણ કરી. વિજાપુર તરફના પ્રખ્યાત દુકાળમા પીડિતોને સરકારી મદદ અપાતી ત્યારે, ત કામમા પિતાશ્રીએ ખૂબ મહેનત લીધી હતી તે વખતના દુકાળના વર્ણનો પિતાશ્રી પાસેથી સાભળતો ત્યારે રુવાટા ઊભાં થતા

શાહપુરના ભિસે કુટુંબ સાથે અમારો સંબંધ જૂનો હતો મારા ફોઈ એ કુટુંબમા અપાયેલાં મારા માતાજી પણ ભિસે કુટુંબના જ. આગળ જતાં મારા બે ભાઈઓ પણ એ જ કુટુંબમા પરણેલા. બે કુટુંબો વચ્ચે ફરી ફરી લગ્નસંબંધ આવે એ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ, માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ, અને સામાજિક સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ હિતકારક

પણ એ સ્થિતિમા ભારે ફેર પડ્યા છે એમ તો ન કહેવાય, પણ જ્યા ત્યા વિચારજાગૃતિ દેખાય છે સમાજના નાના લોકોનો ઠપકો આવે નહિ એવી રીતે વર્તવુ, એ સામાન્ય માણસનુ નીતિશાસ્ત્ર ચોરી-ચુગલી અને છિનાળી ન કરી હોય એટલે બસ બાકી, સ્વાર્થ ખાતર માણસ ગમે તે કરે એમ વ્યવહારમા મનાતુ

ધર્મમા તો રૂઢિનુ સામ્રાજ્ય હતુ પ્રાર્થનાસમાજનુ તો કોઈએ નામ પણ સાભળ્યુ ન હતુ સુધારાવાળાનુ નામ કોક વખતે સભળાતુ, પણ તે સમાજદ્રોહી, ધર્મભ્રષ્ટ તરીકે જ સુધારાવાળા એટલે માસ ખાનાર, દારૂ પીનાર, ઈશ્વરને નહિ માનનાર, વિધવાઓ સાથે પરણનાર, લગભગ ખ્રિસ્તી થઈ ગયેલા, એવો જ સામાન્ય લોકોનો ખ્યાલ હતો ધર્મ એટલે પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ, ન્યાતજાતનુ ઉચ્ચનીચપણુ, ખાણીપીવાના નિયમો, અનેક દેવદેવીઓના અને ભૂતપ્રેતના ભૂતની બીક, એમના લાગાઓ, વ્રતો, તહેવારો અને ઉત્સવો, એટલુ મુખ્યત્વે હતુ આ બાબતમા બાવાવૈરાગીઓ અને ગોર લોકો જેમ દોરે તેમ સમાજ દોરાતો મારા નાનપણમા મે બહુ સન્યાસીઓ જોયેલા નહિ તેઓ તો તીર્થક્ષેત્રમા જ વિચરતા તીર્થયાત્રા એ ધાર્મિક જીવનના કળશરૂપે હતી જીવનનો એ ઉત્સવ પણ ખરો આજે એ જ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોય તોયે, એ દરેક વસ્તુ વિષે સમાજમાનસ જ્યા ત્યા સાશક થયુ છે સાથે સાથે વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક ધર્મજીવનનો ઉચ્ચ આદર્શ સમાજ આગળ વધતો જાય છે સુધારાનો તેમ જ નાસ્તિકતાનો આદર્શ પણ આજે ઉચ્ચ કોટિએ પહોચવા લાગ્યો છે

ગરીબ લોકો ઘરમાથી નકામુ ગચરચીલુ ફેંકી દેવાની જેમ હિંમત નથી કરતા અને એને લીધે અનેક જાતની અગવડો વેઠે છે, તેમ ધર્મમા રૂઢિઓ અને વહેમોનુ છે બીકણુ અને લાલચુ લોકો દાંડ કે જબરદસ્ત માણસ આગળ જેમ વર્તે છે, તેમ જે પ્રાકૃત માણસ દેવદેવીઓ અને ધાર્મિક રિવાજો વિષે વર્તે છે કશુ તોડવાની કે કાઢી નાખવાની હિંમત થાય જ નહિ કાંઈ કરતા કાંઈક થઈ જાય, એ આધળી બીક દરેકના મનમા એટલે, જૂનુ તો બધુ રહેવાનુ જ અને એમાં જો નાઈને બીક અને લાલચ ઉપર જ રચાયેલુ કોઈ નવુ તૂત ઉમેરવાનુ સૂઝે તો એની સામે થવાની પણ સમાજની હિંમત નહિ 'મધર્યો બાપ કામનો' એમ કહીને, દરેક વસ્તુને આવકાર આપ્યે જ છૂટકો

મારુ <u>નાનપણ</u> <u>ઘ</u>રના બધા રિવાજો, વ્રતો અને ઉત્સવો, વહેમો, માન્યતાઓ અને લાગાઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પાળવામા ગયેલુ આવી રૂઢિનિષ્ઠામાથી ભોળી ભક્તિ કેળવાઈ ભક્તિ સામે તાર્કિકતા જાગૃત થતા શકાશીલતા વધી શકાશીલતાએ અને ઉન્મત્ત જુવાનીએ થોડા દિવસ માટે નાસ્તિકતાનું રૂપ પકડયુ આ નાસ્તિકતામાથી શુદ્ધ જિજ્ઞાસા પ્રગટ થઈ અને <u>હું કેવળ બુદ્ધિવાદી બન્યો</u> બુદ્ધિવાદના ડોળનુ દર્શન થયા પછી વૃત્તિ પાછી વળી અને શ્રદ્ધાના ક્ષેત્રની ઝાખી થઈ પરિણામે ધર્મના શુદ્ધ, ઉજ્જ્વળ, સનાતન સ્વરૂપનો કાંઈક સાક્ષાત્કાર થયો. આમ બધી વૃત્તિઓ તે તે કાળે અને ક્રમે આવેલી હોવાથી ધર્મજીવનની

જૂનામાં રહેલાં સંસ્કારસમૃદ્ધિ, કલારસિકતા અને સાર્વત્રિક સમાધાન, ત્રણે વસ્તુઓ મેં અનુભવી છે. છતાં મને લાગે છે કે, જેમ દેવતા ઉપરની રાખ ખંખેરવાની હોય છે અથવા ઘરમાંથી નકામું રાચરચીલું અને ‘લંબર’ કાઢી નાખવાની જરૂર હોય છે, તેમ જ ધર્મવૃક્ષને પણ વખતોવખત ખંખેરવાની જરૂર હોય છે. લોકવાર્તાના વાણિયાએ સાપ સંઘર્યો હતો ખરો, પણ તે મરી ગયેલો અને છાપરા પર પડી સુકાતો હતો. એ જીવતો કે કહોવાઈને ઝેર ફેલાવતો ન હતો. આપણે પરંપરાગત સનાતન ધર્મને નામે રત્નો પણ સંઘરીએ છીએ અને કાંકરા પણ સંઘરીએ છીએ, હળાહળ પણ સંઘરીએ છીએ અને અમૃત પણ સંઘરીએ છીએ. આપણા સંઘરેલા સાપોમાંથી કેટલાક જીવતા અને ઝેરીલા છે અને કેટલાક કહોવાઈને મરકી ફેલાવે છે, અને તેથી આપણો શુદ્ધ, ઉદાત્ત, સનાતન આર્યધર્મ ગૂંગળાઈ ગયેલો છે. નીંદામણ વગર ધર્મક્ષેત્રમાંથી સારો ફાલ મળે નહિ.

મારા જન્મ વખતે પિતાશ્રી સાતારામાં કલેક્ટરના હેડ ઍકાઉન્ટન્ટ હતા. તે દિવસોમાં રેલવે ન હતી. મુસાફરી બળદગાડીમાં થતી. ટપાલ માટે ખાસ ઘોડાગાડીઓ વપરાતી. રેલગાડી પ્રથમ ચાલુ થઈ ત્યારે લોકો દૂર દૂરથી એને જોવા અને હાથમાં નારિયેળ લઈ પૂજવા આવતા, એ મેં પિતાશ્રી પાસેથી સાંભળેલું છે.

અમે ૭ ભાઈઓ અને એક બહેન. હું સૌથી નાનો. સૌથી મોટાભાઈ બાબા. મારા સ્મરણની શરૂઆત થાય છે તે વખતે તેઓ અને તેમનાથી નાના ભાઈ અપ્પા બન્ને પરણેલા હતા. બન્ને બહુ નાની ઉંમરે પરણ્યા હતા. ત્રીજા

ભાઈ, વિષ્ણુ પરણ્યા ત્યારે અમે સાતારાથી બળદગાડીમાં બેસી શાહપુર-બેલગામ ગયાનું મને સ્મરણ છે. વિષ્ણુના લગ્નમાં સરઘસનો ઘોડો ખૂબ તોફાન કરતો હતો અને વિષ્ણુને ઘોડા ઉપરનું પોતાનું સ્થાન સાચવતાં મુશ્કેલી પડતી હતી એ ચિત્ર આજે પણ નજર આગળ તાજું છે. સાતારામાં અમે સમાજમાં બહુ ભળતા નહિ. અમારી ન્યાતના લોકો સાતારામાં બહુ નહિ હોય. બેત્રણ સરકારી અમલદારો અને એમનાં કુટુંબીઓ જ અમારે ત્યાં આવતા.

અમે શાહપુર જઈએ એટલે અમારું આખું વાતાવરણ બદલાતું. શાહપુર તો અમારું વતન. ત્યાંની ચારેક મોટી શેરીઓમાં અમારી ન્યાતના જ લોકો રહે. એ બધાનો સંબંધ એક મોટા અવ્યવસ્થિત કુટુંબ જેવો. દરેક ઘરમાં શું રંધાયું અને કેવો ઝઘડો થયો એના સમાચાર સાંજ પહેલાં ચારે શેરીઓમાં ફેલાય. અવારનવાર ન્યાતભોજન, વસંતોત્સવ, કોઈ કલાવંતણનો નાચ, મીમોસ્લધન જેવા સાર્વજનિક ઉત્સવો, અને ઉનાળામાં 'પન્હા'નું પાન,— એવે એવે પ્રસંગે બધા ભેગા થાય. અમારી ન્યાતના મોટાં મોટાં મંદિરો એ જ અમારી મહાજનવાડી. અમે શાહપુરના ખરા, પણ મોટે ભાગે અમે બહારગામ જ રહીએ. તેથી અને અમે બધા જ ભાઈઓ ભણવામાં ઉત્સાહી એ કારણે પણ, અમારી ન્યાતમાં અમને ત્યાં ત્યાં આવકાર મળતો. પોતાની ન્યાતનો કોઈ પણ માણસ સરકારી નોકરીમાં આગળ વધે, તો ન્યાતવાળાઓને એ મોટું ભૂષણરૂપ જણાય છે. એ રીતે પણ અમારી પ્રતિષ્ઠા હતી. તેથી શાહપુરમાં આવતાંવેંત અમારે સમાજમાં ભળવું પડતું.

ભણવાની કળામાં — સિનકુન ફાવ્યો નહિ. જ્યા ત્યા અડવુ અડવુ લાગે માણસને કોતા સામાજિક વિવેક આવડવો જોઈએ અથવા એની લાગણી સુગી હોવી જોઈએ મારી પાસ ધવક વિવેકનો અભાવ અને આળાપણું હદ કરતા વધારે એટલે મે ભળવાના પ્રસગો ટાળવાનુ શરૂ કર્યું જમવાનુ આમંત્રણ આવે બધા જાય અને હું ન જાઉ એટલે મગાવવાના બધા જ મને વઢે અને મે એ તૂત ઊભુ કર્યું ઘણા લોકો અને ભારે પ્રતિષ્ઠાવાળા લોકો એક બાધા લે છે કે પરાયે ઘેર જમવુ નહિ મે એ જ દાન મારે માટે વાપરી અને સામાજિક જીવનની એક બાજુ કાયમને માટે નબળી કરી મૂકી આજે પણ જાહેર પ્રસગે લોકમા ભળતા મને અડવુ અડવુ લાગે છે અજાણ્યા માણસને મળતા હમેશા ક્ષોભ રહે છે જેને જાહેર સેવા કરવી છે એને માટે આ ભારે દોષ ગણાય

વરસો સુધી અમારુ આવવાજવાનુ સાતારા અને શાહપુર વચ્ચે જ થતુ બેલગામ સાથેનો અમારો સબધ ક્વચિત શિરગાવકર ડૉક્ટર પૂરતો જ કુટુંબમા કોઈને કાઈ માદુ પડવુ જ જોઈએ એવો જાણે અમારે ત્યા રિવાજ હતો મારા બેન આક્કા સુવાવડમા જ નવજ્વરથી ગુજરી ગયા તે વખતે હું બહુ નાનો નાનપણની મારા પર એવી છાપ છે કે સ્ત્રીવર્ગમાથી ભાગ્યે જ કોઈ માદુ પડતુ માદા તો પુરુષો જ પડે અમે છોકરાઓ અવારનવાર માદા પડીએ ત્યારે અમારા લાડ ખૂબ થતા તેથી અને માદા પડવામા જવાબદારી પોતાની હોય છે એમ કોઈ તે વખતે નહિ માનતુ હોવાથી, માદા પડવાની અમને

શરમ હતી નહિ. ઊલટું હક્કપૂર્વક નિશાળમાંથી ઊઠી જઈએ છીએ અને આખો દિવસ પથારીમાં પડ્યા રહીએ તોયે કોઈ વઢે નહિ; એવાં એવાં કારણુસર માંદા પડવામાં લહાવો જ લાગતો.

શાહપુર જઈએ એટલે ત્યાંથી સાત આઠ માઇલ ઉપર આવેલા બેળગુંદી, એ ગામડે જવાનું તો એક વાર હોય જ. ત્યાં અમારા મામા રહેતા. માસી પણ ત્યાં જ રહેતી. બેળગુંદીનાં બાળપણના સ્મરણો જામફળ, કેરી, જાંબુ, શકરિયા, કમ્રવંદી, ફણસ વગેરે ફળો ખાવા અને શેરડી ચૂસવા સાથે જ છે. બેળગુંદાના ખેતરોમાં અને જંગલોમાં ખબ રખડ્યો છું. ગ્રામજીવનનો ઉત્તમમાં ઉત્તમ

ઢ મહાત્રિની શોભા જોઈ શક્યા સમુદ્ર અને સમુદ્રયાત્રાનો અનુભવ થયો, ઠેરઠેર આવેલી ખારવા સમાજનો જન-પરિચય થયો, અને એમના એકતો પોતાના મન સાથે વિચાર કરતા અને પનાના ઘોડા નાવતા પણ હું શીખ્યો અમે કારવાર પાંચેક વરસ રહ્યા હોઈશું ત્યાર પછી પિતાશ્રીની બદલી ધારવાડ થઈ કારવારમાં મુખ્ય ભાષા કોંકણી પણ અધ્યયન નિશાળમાં થતું ધારવાડમાં તો વળી કાનડી ભાષા દેશસ્થ, લિંગાયત વકીલ વગેરે નાની મોટી નાતો સાથે નવો પરિચય થયો પ્લેગનો અનુભવ થયો અમે જંગલમાં ઝૂંપડાં બાંધીને રહેતાં શીખ્યા હું નાનો હતો ત્યારે મારી એકની એક બહેન ગુજરી ગઈ હતી ધારવાડમાં મારો ભાઈ વિષ્ણુ પ્લેગથી ગુજરી ગયો ધારવાડથી અમે બેલગામ આવ્યા પિતાશ્રીએ અહીંથી જ પેન્શન લીધું અને પછી નજીકના સાંગલીના દેશી રાજ્યમાં ટ્રેઝરી ઑફિસર તરીકે નોકરી લીધી ત્યાં ગોખલેના ભારત સેવકસમાજવાળા ડૉ દેવ અને એન્જિનિયર અમૃતલાલને રાજના નોકર તરીકે મેં જોયેલા પણ તે વખતે તો હું

જમખિંડી અને કર્ણાટક તરફનું સાવનૂર, એટલે સ્થાને ગયા. સાવંતવાડી તો અનેક વાર ગયા છીએ.

દેશી રાજ્યોમાં રાજધાનીની શોભા ઉપરાંત અમુક કળારસિકતા અને જૂની ઢબની ખાનદાની જોવાને મળે છે. દેશી રાજ્યોમાં આજે જેને આપણે સડા તરીકે ઓળખીએ છીએ તે બધો મૂળે સડો ન હતો, પણ તે જમાનાની જરૂરિયાત અને જૂના આદર્શની આવશ્યક એ વાતો હતી. કાળ બદલાયાથી જે વસ્તુની ઉપયોગિતા મટી જાય છે તે ટકાવવાનો આગ્રહ રાખવાથી એ સડારૂપ થઈ જાય છે. દેશી રાજ્યોનુ વાતાવરણ અંદરખાનેથી અને સમભાવપૂર્વક જોયેલુ હોવાથી, એમાં કડકાઈથી અને આમૂલાગ્ર સુધારા કરવાના પક્ષનો હું હોવા છતાં, દેશી રાજ્યો, એના રાજાઓ

મકાનનું સ્થાપત્ય, રસ્તાઓ, પુલો વિગેરે પ્રજાહિતનું બાંધકામ હમેશા ચાલતું હોવાથી અમુક જાતની કેળવણી લોકોને સહેજે વિશેષ મળે છે

પિતાશ્રીને આમ રખડવું પડતું હોવાથી મારા મોટા ત્રણ ભાઈઓ ભણવા માટે પૂને જઈને રહ્યા મે પણ મારી મરાઠી બીજી ત્યા જ નૂતન મરાઠી વિદ્યાલયના પૂરી કરી પૂનેથી પછી હું કારવાર ગયો કારવાર અમે ૧૮૮૮ ૮મા છોડયુ ત્યાર પછી હું કારવાર હજી ગયો નથી

આમ ભણતરને અંગે પૂના પિતાશ્રી સાથે સાતારા, શાહપુર કારવાર, ધારવાડ, બેલગામ અને બાગલકોટ એટલા સ્થાનોના પરિચય અને ઉપર બતાવેલા દેશી રાજ્યોની રાજધાનીઓનુ દર્શન એટલો અનુભવ અઢાર વરસને માટે ઓછો ન કહેવાય અમારા દાદા કિસેની જમીન બેળગુંદીમા હતી એમની દેખરેખનો લાભ મળે એટલા ખાતર સ્વાભાવિક રીતે પિતાશ્રીએ પણ ત્યા જ જમીનો ખરીદી શાહપુમા ઘરો ખરીદ્યા અને બેળગુંદીમા એક બાધ્યુ

આ ઉપરાન્ત યાત્રાને કારણે પણ નાનપણમા હું ખૂબ ફરેલા કારવારની દક્ષિણે ગોકર્ણ સાગરીમીરજ પાસે નરસોબાચી વાડી અને કુરુંદવાડ જતથી આગળ પંઢરપુર, સાતારા પાસ જરડ પરળી ગોવામા મંગેશી શાન્તાદુર્ગા જૂના ગોવા, પણજી વગેરે રમણીય સ્થાનો ખૂબ શ્રદ્ધાભક્તિ પૂર્વક નિહાળ્યા હતા

ગોકર્ણ દક્ષિણ તરફનું કાશી ગણાય છે સમુદ્રકિનારે આવેલા તીર્થસ્થાનોની ખાસિયત કંઈક જુદી જ હોય છે

ભારતવર્ષની દક્ષિણે રામેશ્વર અને કન્યાકુમારી; લંકાની દક્ષિણે દેવેન્દ્ર; પૂર્વમાં જગન્નાથપુરી; અને પશ્ચિમે દ્વારકાં તથા સોમનાથ; એ સ્થાનોનું માહાત્મ્ય શાસ્ત્રોમાં ન લખ્યું હોય તોયે નોખું જણાયા વગર રહે નહિ. નરસોબાચી વાડી એ ગુરુ દત્તાત્રેયનું સ્થાન, મરજાદી કર્મકાંડ માટે પંકાયેલું. જેને ભૂત વળગ્યું હોય એ નરસોબાચી વાડીએ જઈ વળગાડમાંથી મુક્ત થવાનો. પંઢરપુર એ મહારાષ્ટ્રની ધાર્મિક રાજધાની; મહારાષ્ટ્રના સંતોનું પિયર. ત્યાં ભક્તિનો મહોત્સવ અખંડ ચાલે. વર્ણાભિમાનને લીધે પતિત થયેલા પ્રદેશમાં એકલુ પંઢરપુર માણસની સમાનતા અને ઈશ્વર આગળ બધાનો અભેદ જાળવી શક્યુ છે. જરંડા એ હનુમાનનુ સ્થાન. અને પરળી એ હનુમાનના અવતારરૂપ સમર્થ રામદાસ સ્વામીનુ સ્થાન. રામદાસીઓ ધારે તો પરળીને આજે પણ ધર્મજાગૃતિનું ઉગમસ્થાન બનાવી શકે. પણ તીર્થસ્થાનો, કોણ જાણે શાથી, જૂની મુડી ઉપર નભનારાં કુટુંબોની પેઠે, ક્ષીણતેજ અને વાંગી થઈ જાય છે. નગેશી અને શાતાદુર્ગા એ બન્ને ક્ષેત્રો અમારી ન્યાતના કૌટુંબિક દેવોનાં હોઈ એમાં કૌટુંબિક

અથુ પરિણામે મારા ભણતર તરફ કોઈએ ખાસ ધ્યાન આપ્યુ જ નહિ અને મને પણ સ્થિરતાથી કોઈ એક કામ કરવાની ટેવ સરખી ન પડી

પિતાશ્રી ખૂબ પ્રેમાળ, પણ એમણે પ્રેમની ભાવા ખાસ કેળવેલી નહિ મારી પ્રકૃતિની હમેશ કાળજી લે, જોઈતુ ખાવાનુ હોય તે આપે, કોડ પૂરા કરે પણ મને કદી બોલાવીને પૂછ્યુ હોય કે તને ... નથી ... , કેમ અનફુગ આવે છે, તું કસરત કરુ છુ કે નહિ, નિશાળમા સરખુ ભણુ છુ કે નહિ, અને નિશાળમા કેવા સાથીઓને મે પસંદ કર્યા છે, એ તરફ તેમણે કશું જ ધ્યાન ન આપ્યુ

આપણા ખાનદાનમા અમુક જ કરાય અને અમુક ન કરાય એ જાતની લાગણીઓ પેદા કરી એ વાટે નીતિની કેળવણી આપવાનુ કામ મારી માતાએ ઘણ કર્યું પિતાશ્રીમા ન્યાયબુદ્ધિ અને ઈશ્વરથી ડરીને ચાલવાની વૃત્તિ વધારે હતી એમનામા મહત્ત્વાકાંક્ષાની ગંધ સરખી ન મળે માતાને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની હોંશ વધારે ખાનદાનનુ કુટુંબ સદાચારી છે, સંપીલુ છે, પરોપકારી છે, ઘરમા આશ્રિતો બધુઓ સુખી છે, એ જાતની કીર્તિ મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છા પિતાશ્રીને મોજશોખ અને રસિકતાની ... ઓછી જ હતી એ રીતે કુટુંબનુ વહાણ ખરાબે ચડશે એમ તેઓ માનતા એમનો એકમાત્ર વિનોદ સોટાબાજીનો

અમારા નાનપણમા ફોટોગ્રાફી આજના કરતા વધારે અગત્યની હતી આજની પેઠે પ્લેટ્સ અને ફિલ્મ્સ તૈયાર મળતા નહિ હાથની પ્લેટ્સ પહેલવહેલી આવી ત્યારે એને ... (વેટ) પ્લેટ્સ કહેતા માતાજીમા જ્યારે પિતાશ્રી સોટા

પાડતા ત્યારે આદો કાચ લઈ એના ઉપર કલોડિન રેડી તરતોતરત પ્લેટ તૈયાર કરતા. એ પ્લેટ સુકાય તે પહેલાં ફોટો પાડી એ 'ડેવલપ' કરવો પડતો. તે વખતે ફોટોગ્રાફી પાછળ ખૂબ મહેનત લેવી પડતી. આ શોખ પાછળ પિતાશ્રી ઠીક ઠીક પૈસા ખરચતા.

પછી અમે સાંગલી ગયા અને માગ ભાઈ નાનાને સતારનો શોખ લાગ્યો. એમાથી મેં પણ સંગીત સાંભળવાનો શોખ કેળવ્યો. મારા મોટાભાઈ બાબા સાહિત્યના શોખીન—ખાસ કરીને સંસ્કૃત સાહિત્યના અને જ્ઞાનેશ્વરીના. બીજા ભાઈ અણ્ણા, એમને જાતજાતના પ્રયોગ કરવાનો પ્રથમ શોખ હતો. પાછળથી એમણે ઘરમા વેદાન્ત આણ્યુ. વિષ્ણુને અભંગ ગાતા આવડતુ એને. ગણપતી-ઉત્સવ, શિવાજી-ઉત્સવ વગેરે સાર્વજનિક કામોમા ભાગ લેવાની હોંશ ઘણી. ઘરમાં ભાઈઓમા મારો આગેવાન તો કેશુ એ શીઘ્રકોપી અને ભોળો ભાઈતરમાં ખૂબ ખંતીલો. એના ઉપર નેપોલિયનની છાપ વધારે હતી ગુપ્તમંડળ સ્થાપન કરી, લડાઈની તૈયારી કરવી, અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવા, મોટું લશ્કર ઊભુ કરવુ ઇત્યાદિ મહત્ત્વાકાંક્ષા એના મનમાં પણ કોલેજમા ગયા પછી એ અર્ધાંગવાયુથી માંદો પડ્યો અને એની બધી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ કરમાઈ ગઈ. ગોંદુ અથવા નાના એ મારો નજીકનો ભાઈ બાળપણના ખરા સાથી તો અમે બે જ. ગોંદુને કેમિસ્ટ્રી, ડ્રોઇંગ અને ફોટોગ્રાફીનો છંદ

વાલી મારા બીજા ભાઈ અણ્ણા. પણ હું અનુયાયી તો કેશુનો જ. કેશુને અને વિષ્ણુને ઓછું બનતું, એટલે કેશુના પક્ષકાર તરીકે વિષ્ણુ સાથે મારે ઘણી વાર લડવાનું રહેતું. અને ગોંદુ મારો ગોઠિયો. એના મનોરાજ્યની વાતો મારે દિનરાત સાંભળવાની. આવી જાતનો અમારો ભાઈઓનો સંબંધ રહેતો. અમે બધા જ ભાઈઓ મિત્રપ્રેમ માટે પંકાયેલા. બાબા સાહિત્યરસિક હોવાથી અને એમને ઘેર ભણાવવા માટે ભિસે માસ્તર અને શાસ્ત્રી જેવા આવતા હોવાથી બાબાની ઓરડી એ કીર્તિવણીની પરબ થઈ ગઈ હતી. અણ્ણામાં અહંપ્રેમ વધારે, એટલે એમના મિત્રો એ એમના અનુયાયીઓ જ હોય. ખરો પ્રેમાળ સ્વભાવ વિષ્ણુનો. પણ એ ભણતરમાં કાચો. સામાજિક વિવેક એ સૌથી વધારે જાણે. બીજા માટે વસ્તુઓ ખરીદવી, લોકોને બોલાવવા, જમાડવા ખવડાવવા, એ બધું એને આવડે. કેશુને નાનપણમાં તાણો ખૂબ આવતી. તેથી બધાંને એનો મિજાજ સાચવવો પડતો. એના સ્વભાવ ઉપર એ વસ્તુની અસર ખૂબ થયેલી. કેશુ સ્વભાવે તરંગી, જક્કી અને દિલદાર હતો. એના રાગદ્વેષ બહુ જ તીવ્ર પણ ક્ષણજીવી હતા. ગોંદુમાં એના શાસ્ત્રીય શોખ ઉપરાંત બીજી કશીયે ખાસિયત નહિ. એનામાં અહંપ્રેમની ગંધ સરખીયે

એ બધું બધી બાજુથી નિહાળવાની મને તક મળેલી. તેથી કૌટુંબિક જીવનના અનેક પ્રશ્નો મારી આગળ નાનપણથી સ્પષ્ટ થયા હતા. કૌટુંબિક જીવન એ એક જાતનું સ્વર્ગ છે અને બીજી રીતે અખંડ ચાલતી એક 'ટ્રેજેડી'* છે એ હું બહુ વહેલો જોઈ શક્યો. માતપિતાના ગુજરી ગયા પછી તરત જ શાહપુર-બેલગામનું અને કુટુંબનું વાતાવરણ છોડી મહારાષ્ટ્રને બીજે છેડે ગુજરાતમાં આવીને હું રહ્યો, એમાં આ એક કારણ ખરું; જોકે એ ગૌણ કહેવાય.

જાહેર બનાવો સાથેનો મારો બાળ પરિચય બહુ જ ત્રુટિત છે. અમે પુનામાં હતા ત્યારે ત્યાં હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે ભારે રમખાણ થયું હતું નજીવા કારણસર એ બન્ને કોમો લડી પડી અને ઠીક ઠીક મારામારી થઈ. મોટી ઉંમરના લોકો ગાડા થઈ સામસામા માર મારે છે એમ પહેલી વાર જાણી મને બહુ આશ્ચર્ય થયું હતું. આ રમખાણ પછીની સભામા બાલગંગાધર તિલકે એક ભાષણ કર્યું હતું અને વાંક સરવાળે મુસલમાનોનો વધારે છે એમ જાહેર કર્યું હતું. તે વખતે તિલક લોકમાન્ય પદવીએ પહોચ્યા ન હતા. પછીનો જાહેર બનાવ સાંભળ્યાનું સ્મરણ છે તે ચીન અને જાપાનના યુદ્ધ વિષે. જાપાને ચીનનું એક મોટું જહાજ ડુબાડ્યાનું તે વખતે સાભળ્યું હતું. આ પછીના અદ્દભુત ખબરો તે ગોવામાં ચાલતા રાણા લોકોના બળવા વિષેના. એ વખતે સાંભળેલી વાતો ભેગી કરી હોય

જઈને રહેતા, જંગલમાં સુંદર મેનાડી મહૂડો અને દારૂગોળો તૈયાર કરતા, અપ્રતિમ નિશાનબાજ હાર્ડી 'પાકલા' (પોર્ટુગિઝ મોલ્જર) તેઓને 'ગોળી' વીંધીને મારતા, એ નાકેના આગેવાનને ગોવાના ગવર્નરે દગો કરી ઠાર કર્યો વગેરે રાણી વાતો નભગાતી ગોવામાં ગવાતા, દીપુ ગણુંના નામે નાહકા થા ગવાતા હશે.

પણ આખા સમાજને કુતૂહલથી ઉશ્કેરી નાખનાર બનાવ તો મહારાણી વિક્ટોરિયાના હીરક મહોત્સવને દિવસે પૂનાના પ્લેગ ઑફિસર રૅન્ડનું ખૂન હતું. પ્લેગ એ ખરેખર તે વખતે મોટી રાષ્ટ્રીય આપત્તિ હતી. લોકોને પ્લેગ કરતાં પ્લેગ સામેના ઉપાયોની હેરાનગત વધારે હતી. રૅન્ડ અને આયર્સ્ટના ખૂન પછી તિલકને રાજદ્રોહ માટે સજા થઈ, સરદાર નાતુભાઈઓ રાજકેદી તરીકે બેલગામમાં રખાયા, ચાફેકર બંધુઓનું કાવતરું પોલીસ ખાતાએ ઉઘાડું પાડ્યું, ચાફેકર બંધુઓને ફાંસી થઈ. એમને પકડાવી આપનાર તેમના સાથીઓ દ્રવિડ બંધુઓનું પણ ખૂન થયું. આવા બધા બનાવો પછી સમાજમાં એકબીજાની શંકા, અવિશ્વાસ અને સરકાર વિશેની બીક વધ્યાનું તે કાળમાં પણ મેં સ્પષ્ટ જોયું. લોકમાં રોષ અને દેશભક્તિના વિચારો પણ સાથે સાથે

સર્વત્ર હતો. આ એક લાગણીની બાબતમાં બીજા પ્રાંતો કરતાં મહારાષ્ટ્ર હમેશાં આગળ છે. અંગ્રેજ સરકારના હેતુ વિષે મહારાષ્ટ્રી પ્રજાને કોઈ કાળે વિશ્વાસ બેઠો જ નથી. તેથી જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોઅર યુદ્ધ જામ્યું ત્યારે પ્રજાની સહાનુભૂતિ બોઅર લોકો તરફ જ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેટલાક હિંદીઓ અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરે છે, મુડદા-ફરાસનું કામ કરે છે, એમ સાંભળી એ બધા બેવકૂફો છે એમ અમને બધાને તે વખતે થતું. જોબર્ટ, ક્રોન્જે, ડિલારે, ડિવેટ, ક્રુગર વગેરે નામો જાણે રાષ્ટ્રીય વીરોના જ નામો હોય નહિ તેમ અમને પ્રિય થઈ પડ્યાં હતાં. આના પછીનો બનાવ તે રૂસો-જાપાની યુદ્ધનો. પણ તે વખતે હું કૉલેજમાં પહોંચી પણ ગયો.

છેક નાનપણમાં કૉંગ્રેસનું નામ એક જ વાર સાંભળેલું. મારા મામાના છોકરાએ મિત્રોની મદદથી સંભાજી નાટક ભજવ્યું હતું, અને એની ઊપજ કૉંગ્રેસને આપી હતી. કૉંગ્રેસ શું છે એ નહિ જાણતો હોવાથી રામાએ નાટકની આવક નાહક વેડફી નાખી એવી જ મારા પર તે વખતે છાપ પડી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી કરીને કોઈ જબરો ભાષણકાર કૉંગ્રેસ માટે પૂનામાં આવ્યો હતો એટલી જ તે

માગથી ન બન્યું. તેથી મારી યોજનાઓ ગગનવિહારમાં જ ખપતી.

આ અંતર્મુખ વૃત્તિ સાથે કુદરતનો શોખ પણ નાનપણથી જ કેળવાયો. નદી નાળાં, તળાવો, બગીચા અને ખેતરો જોઉં છું ખૂબ પ્રસન્ન થતો. નદીના પાત્ર ઉપર મેં મારી નાનપણથી મેં કેટલુંયે ધ્યાન કર્યું છે. પહાડો, કિલ્લાઓ, મોટા મોટા મંદિરો અને ધનયોગે જ મને નાનપણથી જોવાને મળેલા, એમને નિહાળી આનંદ લૂંટવાની કળા અનાયાસ મારે હાથ આવી હતી. નદીના નાદ, નદી પરના પુલ, હોડીઓ અને જહાજો જોઈ માણસ અને કુદરતનું સખ્ય મગજ પર રમતું. આજે પણ પુલ અને હોડી જોવાનું કુતૂહલ મારામાંથી ઓસરી ગયું નથી. હજી પણ ફૂલો અને તારાઓ મારે માટે વાસી થયા નથી. નદીમાં રેલ આવે, આકાશમાં તારાઓ ખરે, ભૂકંપ થાય, જંગલોમાં આગ લાગે, ધોધમાર વરસાદથી ચારે કોર પાણી પાણી થઈ જાય એવે વખતે મારી વૃત્તિ દબાઈ નથી જતી

(સદ્‌ભાગ્યે મારા નાનપણમાં મને પગપાળા અને બળદગાડીમાં મુસાફરી કરવાની ખૂબ તક મળી.) ત્યાર પછી રેલની અને મોટરની હજારો માઇલની મુસાફરી મેં કરી છે; એ મુસાફરીના લાભો પણ હું જાણું છુ. (પણ બળદગાડીની અને પગપાળા મુસાફરીને તોલે એ કોઈ કાળે નહિ આવે.)

(માણસના ઘડતરમા એના માબાપ અને ભાઈભાંડુના જેટલો હિસ્સો હોય છે તેટલો જ નિશાળના ગોઠિયાઓ અને શિક્ષકોનો હોય છે) નાનપણનાં આ બાર વરસમા કોઈ પણ ઠેકાણે એક આખું વરસ મેં મળગ ગાળ્યુ નથી. તેથી નાનપણની ગાઢ મૈત્રીનો મને અનુભવ નથી શિક્ષકોના ઘણા નામો સ્મરણોમા મે આપ્યા છે. સૌથી મોટા બે ભાઈઓ એ મારા પ્રથમ શિક્ષક કારવારની હિંદુ સ્કૂલના શિક્ષકોએ તો મારા ઉપર કાયમની અસર પાડી. વિદ્યાની અભિરુચિ લગાડનારામા પવાર, ચદાવરકર, કિત્તુર, ગોખલે, અને ગવર્ગી બાળાજી કરદીકર હતા પવાર માસ્તર ન્યાતે મરાઠા, પ્રાર્થનાસમાજ પ્રત્યે એમની ભક્તિ વખતે હશે એમને અંગ્રેજીનો શોખ વિશેષ હતો નિયમિતતા, શિસ્ત, વ્યવસ્થા વગેરેના હિમાયતી, પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે સહેજે ઉઘાડો પડે એવો એમનો પક્ષપાત રહેતો. ચદાવરકર માસ્તર વિદ્યારસિક. એમને એમના જ કહેવા પ્રમાણે ત્રણ 'એમ'નુ વ્યસન હતુ· મ્યૂઝિક, મેથેમેટિક્સ અને મેટફિઝિક્સ (સગીત, ગણિત અને તત્ત્વજ્ઞાન) એમની સજ્જન દાવકાઈની મારા ઉપર ખૂબ અસર થઈ પણ એમના ઉપરી નાડકર્ણી માસ્તરની નિખાલસતાને હુ વધારે પૂજતો. કિત્તુર માસ્તર જૂની ઢબના ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ એમની

વિદ્યાર્થીવત્સલતા એમની કડકાઈ તળે પણ દબાઈ જતી નહિ. મને જે કંઈ થોડું સંસ્કૃત આવડે છે તે એમને આભારી છે. ગોખલે માસ્તર સાવ નવા જમાનાના શિક્ષક કહેવાય. સંસ્મરણોમાં આવેલા ગોખલે તે આ નહિ. પણ એમના જ કુટુંબી હશે એમ હું માનું છું. ગોખલે અમને અંગ્રેજી પણ ભણાવતા અને સાયન્સ પણ ભણાવતા. એમનામાં ગુરુપણું જરાયે નહોતું. વિદ્યાર્થીઓના જાણે મિત્ર જ. હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓના એવાં તો સૂક્ષ્મ વખાણ કરે કે વિદ્યાર્થીઓ એમના પ્રત્યે સમભાવ રાખવા બંધાઈ જતા. રાવજી બાળાજી કરંદીકર એક સમર્થ વ્યક્તિ. જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની છાપ પાડે. આગળ જતાં એન્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર થયા હતા. પાઠ્યપોથીની સમિતિમાં પણ હતા. એમણે મરતાં પહેલાં પોતાની બચતના એક લાખ રૂપિયા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓની કેળવણી માટે આપ્યા. નાનપણમાં માધુકરી માગીને શીખેલા. સાને હેડમાસ્તર પણ કાવ્યે-તિહાસના નિષ્ણાત. પણ એમની અસર તળે હું બહુ ન આવ્યો. હાઈસ્કૂલ કે કૉલેજમાં કોઈ અંગ્રેજ અધ્યાપક મને ન મળ્યો. મળ્યો હોત તો સારું થાત એમ કોક કોક વાર થાય છે. ગોરાઓ પાસેથી ખાસ સંસ્કારો મળત એ

મીઠી ઊંઘ લેવાને રેવાયલો હતો. આઈ, આક્કા અથવા વહિની દળતાં જાય અને ગીતો ગાતાં જાય. કાવ્ય અને સંગીત સાથેનો મારો એ પ્રથમ પરિચય.

કેરોઆઇએ કળાની બીજી બાજુ ખોલી. ચૈત્ર મહિનામાં જ્યારે ગૌરીની પૂજા ચાલતી ત્યારે ગૌરીની આસપાસ 'આરાસ' (શણગાર)' કરવામાં આવતો. એક આખી ઓરડી સુંદરતાના અનેક નમૂનાઓથી શણગારવી એમાં ઓછી કેળવણી નથી. ઢીંગલીઓના પ્રદર્શનથી માંડીને કૃત્રિમ બગીચો અને પાણીના કૃત્રિમ ફુવારા સુધી બધી વસ્તુઓ એ આરાસમાં આવતી. પછી અમે ઘેર ઘેર જુદા જુદા આરામ જોવા જતા. ગણેશચતુર્થીનું પણ એમ જ. પૂજા સાથે પુષ્પરચનાનો રસ કેળવાયો. મંદિરોમાં જઈએ એટલે ગાયન, નર્તન, કાવ્યશ્રવણ, કથાકીર્તન, પૌરાણિક ચિત્રો અને નાટકો, ઉત્સવોના આકર્ષક વિધિઓ અને સ્વાદિષ્ટ પ્રસાદો, એ બધુ મળીને સાત્ત્વિક કલારસિકતાની કીમતી કેળવણી થતી. ઘરમાં તહેવારો અને ઉત્સવો ઉત્સાહભક્તિપૂર્વક પળાતા. ગણેશચતુર્થી આવે એટલે ચોમાસાનાં પતંગિયાંની પેઠે ઘેર ઘેર ગણપતિ ઊભરાય, અને ત્રણથી દસ દિવસના મહેમાન રહી નિજધામ જાય. તે વખતથી મને થતુ 'ખરેખર, આ ગણપતિ ડાહ્યા; પોતાનું કામ પતી ગયુ અને મુદત પૂરી થઈ એટલે ચાલ્યા. માણસે વખતસર કેળવણી આટોપી લેવી જોઈએ, વખતસર નોકરીમાંથી પેન્શન લેવુ જોઈએ, વખતસર ધંધામાંથી નિવૃત્ત થવું જોઈએ, અને જીવનમાંથી વિદાય પણ વખતસર લેવી જોઈએ'

ઋષિપંચમીને દિવસે બળદની મહેનતનું કશું ન ખાવાનું અને વરસમાં એક દિવસ પશુદ્રોહમાંથી બચી જવાનું વ્રત મને આકર્ષક લાગતું. એ વ્રત કેવળ બહેનો માટે જ ન હોવું જોઈએ એમ મેં હમેશ માન્યું છે. હરિતાલિકા અને વટસાવિત્રી એ તો સ્ત્રીઓના ખાસ તહેવાર. એમની પાછળ રહેલું મોટું પૌરાણિક કથાકાવ્ય સરજાયું છે.' નાગપંચમીને દિવસે અમે ઘરમાં હાથે જ નાગ બનાવતા અને પૂજતા. ચીકણી માટીનો ફેણ ચડાવેલો ખાસ્સો નાગ બનાવીએ, એની આંખને ઠેકાણે બે ચણોઠી બેસાડીએ, ધરોમાંથી નાગની મૂછો તૈયાર કરીએ. ગોકુળઆઠમને દિવસે અમે એક મોટા પાટલા ઉપર આખું ગોકુળ બનાવતા. ચાર બાજુ કિલ્લાની નાનકડી દીવાલો ચણતા. દીવાલો ઉપર કડબની સળીને છેડે કાંગરાઓ બેસાડતા. ચારે બાજુ ચાર મહાદ્વાર, અંદર નંદ યશોદા, કૃષ્ણ, એનો સમોવડિયો પેંદા, ગોપ ગ્વાલબાળ, ગાયો, વાછરડાંઓ, બધાં બનાવીને ગોકુળની અંદર અમે બેસાડી દેતા. તે દિવસે રોમ બાંધનાર રોમ્યુલસ અને રિમસ અને માટીના ગાગામાંથી ફોજ તૈયાર કરનાર શાલિવાહનના જેટલું અમારું હૈયું ફુલાઈ જતું. રામનવમી અને જન્માષ્ટમી, તુલસીવિવાહ અને હોળિકા, દરેકનું વાતાવરણ જુદું. ગોપાલકાલાને દિવસે કૃષ્ણલીલા ભજવી અમે દહીં ચોરતા. શિયાળામાં પોહ ફાટે તે પહેલાં નદી ઉપર નાહી આવી મંદિરે કાકડઆરતી જોવા જતા. ભાદ્રપદ મહિનામાં પિતરોનું સ્મરણ કરતા. મહાશિવરાત્રી આવે એટલે કોરા ઉપવાસ કરી મહાદેવને અભિષેક કરતા. (આમ કર્મકાંડ, ઉત્સવ, ભક્તિ, વ્રતવૈકલ્ય

વેદાંત, પુરાણશ્રવણ વગેરે જાત જાતના સંસ્કારોથી હૃદય કેળવાતું.)

ધાર્મિક વાચનમાં છેક નાનપણમાં શનિમાહાત્મ્ય વાચ્યું હતું, સ્વપ્નાધ્યાય વાચ્યો હતો. એક શકુનવંતી અમારા હાથમાં આવી હતી. એના આંકડા ઉપર આગળી મૂકી ભવિષ્ય જાણવાનો અમે પ્રયત્ન કરતા. ત્યાર પછીનું અમારું ધાર્મિક અધ્યયન તે પાંડવપ્રતાપ, રામવિજય, હરિવિજય, ભક્તિવિજય, ગુરુચરિત્ર, સંતલીલામૃત, શિવલીલામૃત, ગજેન્દ્રમોક્ષ ઇત્યાદિ ગ્રંથોનુ સત્યનારાયણની કથા તો શીરા સાથે જ સેવાતી કર્મકાંડ સાથે ભક્તિયોગનું મિશ્રણ થવાથી ધાર્મિક જીવનમા પણ એકાંગીપણું લાગતુ ન હતુ અમે જરાક મોટા થયા અને ઘરમા સ્વામી વિવેકાનંદના લખાણો આવી પહોંચ્યા એમાથી ભગવદ્‌ગીતાનુ અધ્યયન જાગ્યુ. 'પ્રબુદ્ધભારત' અને 'બ્રહ્મવાદિન્' એ બે માસિકોમાં વેદાંતનો સંદેશો અગ્રેજીમા આવતો અમણા પાસેથી એનો સાર અમને મળતો. બાબાએ તુકારામ આદિ સંતોની વાણીનો પરિચય કરાવ્યો.

સમાજસુધારામાં પ્રથમ તો કેવળ દાઢીના વાળ ઉતારવાથી શરૂઆત થઈ મારા બે ભાઈઓ કોલેજમાંથી પાછા આવ્યા ત્યારે માથાના વાળ એમને એમ રાખી એમણે કેવળ દાઢી પૂરતી હજામત કરાવી હતી. ઘરમા મોટો હાહાકાર થઈ ગયો. છોકરાઓ ખ્રિસ્તી થઈ ગયા એવી ટીકા ચાલી. મોટા ઝઘડાને અતે એમને માથાના વાળ રીતસર અસ્ત્રાવતી ઉતારવા પડ્યા. એ જ અરસામાં પૂનેથી એક તાર આવ્યો કે, તમારો દીકરો વિષ્ણુ ખ્રિસ્તી થવાનો

છે; એને બચાવવો હોય તો પૂને તરત આવી જાઓ. પિતાશ્રી ગભરાયા, પૂને ગયા. ત્યાં જોયું તો એપ્રિલની પહેલી તારીખની એ મશ્કરી હતી. તે વખતનો ઘરનો ગભરાટ જોતાં ધર્માન્તરની બીક મરણની બીક કરતાં બદતર ગણી વધારે હતી એમ કહી શકું છું. પાછળથી અબોટિયું ન પહેરવાનો સુધારો ઘરમાં દાખલ થયો. પ્રથમ અમારે ત્યાં કોઈ ડુંગળી સરખી ખાતું ન હતું. ડુંગળીનો શોખ મોટાભાઈ લઈ આવ્યા. પણ તે રાત્રે જ વપરાતી. ઘાસલેટના દીવા પણ મારા દેખતાં જ ઘરમાં દાખલ થયા. ત્યારે પણ આપણે કંઈક વટલાયા છીએ, આપણે ધર્મ છોડયો છે, ગૃહલક્ષ્મી તો તલના તેલની દીવીઓ રાખવાથી જ રાજી થાય એમ અમે માનતા. અમે કારવાર ગયા અને ચહાકૉફી વાપરવા જેટલા અધાર્મિક થયા. કારવાર ગયા પછી ઘરમાં બ્રાહ્મણેતરોનું પાણી પણ સહેજસાજ વાપરતા થયા,—પીવામાં કે રસોઈમાં નહિ, પૂજામાં તો નહિ જ નહિ, પણ નહાવા પૂરતું. અસ્પૃશ્યતાનું ભૂત તો કાયમ જ હતું. મોટા ભાઈઓ જે કંઈ ફેરફારો ઘરમા દાખલ કરતા તે નવા જમાનાની છૂટ તરીકે, નહિ કે ઇરાદાપૂર્વક દાખલ કરેલા ઇષ્ટ ફેરફાર તરીકે. મારી ધર્મનિષ્ઠાને કારણે મેં જેટલા ફેરફારો કર્યા તે બધાનાં કારણો આપવાની મને ટેવ પડી. હાઈસ્કૂલમાં જ્યારે સ્નેહભોજનનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે કિણુર માસ્તર જોડે હું ખૂબ લડ્યો. અમે સારસ્વતો, બ્રાહ્મણેતરો જોડે ભળીએ નહિ અને દ્રાવિડ બ્રાહ્મણો અમારી સાથે ભળે નહિ એટલે અમારી દશા મહારાષ્ટ્રના સમાજમાં જરા વિચિત્ર ખરી. તેથી જ, મને લાગે છે કે, મારામાં ધાર્મિક અને

સામાજિક ઉદારતા વહેલી પ્રગટ થઈ) કોઈ આપણને ઊતરતું લેખે એટલે આપણને કેટલું માઠું લાગે છે એનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી બીજા પ્રત્યે સમભાવ કેળવતા હું સહેજે શીખ્યો. અને એ જ વૃત્તિને લીધે મુસલમાનો, પારસીઓ, 'સિંધીઓ અને ગુજરાતીઓ વગેરે દૂરના લોકો પ્રત્યે હું સહેજે આકર્ષાવા લાગ્યો. આ બધી તૈયારી સાથે મેં કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો.

સ્મરણયાત્રા

૧

મારું નામ

આપણા નામોના આદ્યાક્ષરો આપણા જન્મનક્ષત્ર ઉપરથી નક્કી થાય છે. પંચાંગમાં અવકહડા ચક્ર નામનો એક ગોળ કોઠો હોય છે. એ ચક્રની વાટ ઉપર આખી વર્ણમાળાના અક્ષરો ગોઠવેલા હોય છે. એક એક નક્ષત્રને ભાગે ચાર ચાર અક્ષર આવે છે. એ અક્ષરોને આદ્યાક્ષર ગણી ગમે તેવા નામ પાડવાનો રિવાજ હોય છે. એ કામ મોટે ભાગે ગોર લોકો કરે છે.

પણ મારું નામ આ જૂના ચીલા પ્રમાણે ન પડ્યું. હું જન્મ્યો તેનાં થોડા દિવસ પહેલાં કોઈ સાધુ અમારે ત્યાં આવ્યો હતો. એણે મારા પિતાશ્રીને કહ્યું કે આ ફેરે પણ તમારે ત્યાં છોકરો જ અવતરવાનો છે. એનું નામ દત્તાત્રેય

ગમન્તે, કેમકે એ ગુરુ દત્તાત્રેયના પ્રસાદરૂપે છે મારા પિતાશ્રીએ એને કંઈક આપવાની વાત કરી ત્યારે એણે કશુ લેવાની ના પાડી અને ઉમેર્યું, "પણ તમારે ત્યા છોકરો અવતરે ત્યાર પછી દર ગુરુદ્વાદશીને દિવસે બાર બ્રાહ્મણોને જમાડજો' મારા પિતાશ્રી જીવ્યા ત્યા સુધી દર વર્ષે અમારે ત્યા બાર બ્રાહ્મણોની આ સમારાધના થતી

હુ માનુ છુ કે દરેક માણસને પોતાનુ નામ પોતે પસદ કરવાનો હક હોવો જોઈએ કેટલાયે લોકોને પોતાને ન રુચતુ એવુ નામ આખો જન્મારો ખમવુ પડે છે છોકરીઓના નામ પરણ્યા પછી બદલાય છે એ ખરુ, પણ ત્યા પણ નવુ નામ પસદ કરવાની છૂટ એમને હોતી જ નથી મને પોતાને પોતાનુ નામ પસદ કરવાનુ કહેવામા આવત તો હુ કેવુ પસદ કરત તે જાણતો નથી પણ મને એટલુ તો સમાધાન છે કે, મારુ નામ આકાશના તટસ્થ તારાઓના હાથમા ન રહેતા મારા પ્રેમાળ માબાપના હાથમા રહ્યુ, અને તેમણે ફલજ્યોતિષ ઉપર આધાર ન રાખતા એક વિરક્ત ભક્તનુ વચન માન્યુ

મોટપણમા એક જણે મારા નામનુ મહત્ત્વ સમજાવતા

પ્રમાણે જીવન ગાળી શક્યો છુ અથવા ગોઠવી શક્યો છુ એમ ન કહી શકુ. અને તેથી નામ સાથે હમેશનો વિષાદ રહ્યો જ છે.

દત્ત અત્રેય મળીને દત્તાત્રેય થાય છે. અત્રિ ઋષિનો દીકરો તે અત્રેય દત્ત ત્રિ એટલે ત્રિગુણ—સત્ત્વ, રજસ, તમસ એ ત્રણે ગુણ જે વટાવી ગયો છે, ત્રિગુણાતીત થયો છે, તે અત્રિ ઋષિ. એનો દીકરો પોતાની જાતને અર્પણ કરવામાં જ જીવનની કૃતાર્થતા માને.

પણ નામ જેવા ગુણ દુનિયામા ક્યા બને હોય છે?

૨

જમણો કે ડાબો?

માબાપનો જે સૌથી નાનો છોકરો હોય છે તે જલદી મોટો થતો નથી. મારી દશા એવી જ હતી. હાથે જમવાનું 'પણ' શીખવાનું હોય છે એનો ખ્યાલ સરખો મને આવ્યો ન હતો. આઈ ખવડાવે, આક્કા ખવડાવે, અથવા 'વહિની' (ભાભી) ખવડાવે. કેટલીયે વાર બાબા ચિડાઈને કહેતા, 'આટલો મોટો ઘોડા જેવો થયો છું, ને હજી પોતાને હાથે જમતો નથી!' આવી ટીકાથી મને માઠું તો લાગતું, પણ એને પરિણામે પોતાના જીવનમાં કે ટેવમાં ફેરફાર કરવાનું તો મને સૂઝ્યું

હતો. ત્યાંથી મને ઉઠાડીને રસોડામાં લઈ ગયાં. મારી આગળ એક થાળી મૂકવામાં આવી. ત્યાં વિષ્ણુએ ચીમીને બોલાવીને કહ્યું, 'ચીમી, આ થાળામાં ભાતદાળ ભેળવી તૈયાર કર.' ચીમી મારી ભત્રીજી, મારા કરતાં દોઢ વરસે નાની. ચીમીએ ભાતદાળ તૈયાર કર્યાં. પછી વિષ્ણુએ ચીમીને કહ્યું, 'હવે આ દત્તુને જમાડ.' ચીમીએ એક કોળિયો હાથમાં લઈને મારા મોઢા આગળ આણ્યો. મેં દૂડ.પેટે મોઢું ખોલીને કોળિયો લીધો. બધાં હસવા લાગ્યાં: 'ભત્રીજી કાકાને ખવડાવે છે, છતાં એ શરમાતો નથી!' પછી મને ખબર પડી કે મારી ફજેતી થઈ છે! હું શરમાયો અને બીજો કોળિયો લેવાની મેં ના પાડી. તે જ ક્ષણે પોતાને હાથે જમવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

પણ કયે હાથે જમાય છે એની કોને ખબર? હું મૂંઝાયો. સામે બેઠેલાંના તરફ મેં જોયુ, અને તેમનું અનુકરણ કરવા જતાં ડાબો હાથ થાળીમાં નાખ્યો અરીસામાં જેમ થાય છે તેવું થયુ. વિષ્ણુએ બીજી વાર ટીકા કરી, 'જુઓ, આ ઘોડાને જમણો હાથ કયો ને ડાબો કયો એ પણ સમજાતુ નથી.' પછી હું પિતાશ્રી પાસે એમની જોડે બેસીને જમવા લાગ્યો. બે ત્રણ વાર ભૂલો કર્યા પછી મન સાથે નક્કી કર્યું કે એ શાસ્ત્રમાં આપબુદ્ધિ કામની નથી. પછી તો રોજ જમતાં પહેલાં પિતાશ્રીને છડેચોક પૂછતો, જમણો હાથ કયો? એક વાર જમણો હાથ એંઠો થયો એટલે આપણે સુરક્ષિત. એક દિવસ અચાનક મેં એક શોધ કરી કે, મારા જમણા કાનમાં બે મોતીની એક વાળી હતી. મેં સિદ્ધાંત તારવી કાઢ્યો કે, જે બાજુના કાનમાં

વાળી છે તે જમણી બાજુ; એ બાજુના હાથે જમાય. પછી તો રોજ જમવા બેસતાં પહેલાં હાથ બંને કાનને અડકાડી જોતો, ને જે કાનમાં મોતી હાથ આવે તે બાજુના હાથે જમવાનું શરૂ કરતો! જમણા કાનની મારી આ તપાસ કોઈના ધ્યાનમાં ન આવી, કેમકે બહુ ચાલાકીથી હું એ કામ પતાવી દેતો.

નાનપણમાં અમારે બૂટ પહેરવા પડતા. અમારું ઘર જૂની ખાનદાનીવાળું. તેમાં અંગ્રેજી ફેશનનો પ્રવેશ થયેલો ન હતો. અંગ્રેજી ફેશન સાથે જે એક રોફ હોય છે અને ગરીબો પ્રત્યે તુચ્છતાનો ભાવ હોય છે તે અમારા ઘરમાં આણનાર કોઈ હતું નહિ. છતાં દેખાદેખીથી કેટલીક પરદેશી વસ્તુઓ તો આવી જ ગઈ હતી. મારે નસીબે એક રેશમી ફરાક અને વિલાયતી બૂટ પહેરવાનું આવ્યું. ફરાક તો જાણે પહેરતાં ઝાઝી મુશ્કેલી ન પડી, પણ બૂટમાં જમણો ડાબો એવી બે નાતો હતી. (ગુજરાતી 'જમણા' શબ્દનો ધાત્વર્થ જોતાં 'જમણો બૂટ'નો શો અર્થ થાય? જમણો એટલે જે વડે જમાય છે તે ને?) મારે રોજ સવારે ઊઠીને પિતાશ્રીને પૂછવું પડતું કે જમણો કયો ને ડાબો કયો. એમણે કેટલાયે દિવસ સુધી પગ અને બૂટના આકારનું સાદૃશ્ય સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ મારા મગજમાં કેમે કર્યે એ ઊતર્યું નહિ.

હું નથી માનતો કે પિતાશ્રીની સમજાવવાની શક્તિ ઓછી હશે. એમ પણ નથી માનતો કે મારી સમજશક્તિ છેક બૂઠી હશે. છતાં એ શાસ્ત્ર હું શીખી ન શક્યો. એમની સમજાવવાની દિશા અને મારી સમજવાની દિશા

જુદી પડતી; એનો મેળ ખાતો નહિ. માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓએ આવા દાખલા કેટલાયે જોયા હશે. કોઈ ગણિતનો વહેવારુ દાખલો બે જણ મોઢેથી ગણતા હોય ત્યારે બંને જણની ગણવાની દિશા જુદી જુદી હોય છે, ત્યારે એક શું કરે છે. તે બીજો સમજી શકતો નથી.

પછી તો બંને બૂટ અભેદબુદ્ધિથી ગમે તેમ હું પહેરવા લાગ્યો, અને થોડા જ દિવસમાં એમનો આકાર મેં એવો તો કરી મૂક્યો કે, પછી પિતાશ્રી પણ ઓળખી ન શકે કે કયો જમણો ને કયો ડાબો !

3

સાતારાનાં સ્મરણો

ઠેઠ નાનપણનાં સાતારાનાં કેટલાંક છૂટાંછવાયાં સ્મરણો નોંધવાનું મન થાય છે.

અમારા ઘરના ઓટલાનાં પગથિયાં પર ઊભા રહીએ એટલે જમણી બાજુ દૂર 'અજમ તારા' અથવા 'અજિંક્ય તારા'નો કિલ્લો દેખાતો. એક દિવસ મેં શોધ કરી કે

જાહેર કરી. પછી તેઓ પણ 'અ...બ' 'અ...બ' કરવા લાગ્યા પડોશના દરજીના છોકરા નાના અને હરિ પણ આ રમતમાં ભળ્યા. આ આનંદનો શોધક હું છુ એ ખ્યાલથી હૈયુ ફૂલી જતું શું માનવજાતિના આદ્યકાલમાં માણસે આવી શોધો કરી હશે ત્યારે તેને આવો જ આનંદ થયો હશે?

મારી બીજી શોધ પણ એટલી જ આનંદદાયક હતી. એક દિવસ બે પગ પહોળા રાખીને ઊભો થયો અને નીચા વળીને બે પગ વચ્ચેથી ઊંધે માથે 'અજમ તાગ' જોવા લાગ્યો માથુ ઊંધુ હતુ એટલે આખી દુનિયા ઊંધી દેખાવા લાગી દુનિયા ઊંધી દેખાય એની મઝા તો હતી જ, પણ આખુ દૃશ્ય વધારે રૂપાળુ અને આકર્ષક દેખાતુ હતુ એ વળી મોટો આનંદ' આપણે રોજ કોઈ દૃશ્ય જોતા હોઈએ એનો ફોટો પાડવામા આવે ત્યારે તે વધારે સુંદર દેખાય છે ઊંધે માથે દુનિયા જોઈએ એટલે એ પણ એ જ રીતે કાવ્યમય થઈ જાય છે 'નવ નવ પ્રીતિકર નરાણામ્' બીજુ શુ? ઊંધે માથે લટકનાર ચામાચીડિયાંને દુનિયામા કઈ ખાસ કાવ્ય લાગતુ હશે એમ દેખાતુ નથી રીતસર આ શોધ પણ મે જાહેર કરી

તો બધાને દુનિયા આવી ઊંધી દેખાય પછી એક અનગાયદો માણસ પગ પર ઊભો રહે તો એને, આજે આપણને દેખાય છે તેવી દુનિયા દેખાય, અને પછી એ કહે, 'જુઓ, દુનિયા કેવી ઊંધી છે! માથા તરફ આકાશ ને પગ તરફ ભૂમિ!' આ વિચાર સૂઝ્યો ખરો, પણ એ જાહેર કરવાનું મન ન થયું મન કેમ ન થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે બાળકમાં રહસ્યગોપનની વૃત્તિ રહેલી છે એનું એ પરિણામ હશે, અથવા એ વિચારો વ્યક્ત કરવા જેટલી ભાષાસમૃદ્ધિ તે વખત મારી પાસ નહિ તેથી પણ એમ થયું હશે ભાષાને અભાવે માણસજાત ઓછું દુ:ખ વેઠતી નથી)

આપણને આવું અવળું અવળું દેખાય છે. માન્યું તો, આકાશ નીચે છે ને દુનિયા ઉપર છે!

*   *   *   *

એક દિવસ એક સુકલકડી ડોસો અમારે બારણે આવ્યો અને કહ્યુ, 'થોડે તાક દ્યા પોટાત આગ પડલી આહે.' મને થયુ કે આ માણસે ભૂલથી અગાગ ખાધા હશે; નહિ તો પેટમાં તે વળી આગ શાની પડે? મે કહ્યુ, 'તને એક લોટો પાણી પાઉં એટલે આગ ઓલવાઈ જશે.' મને તાજુબી તો થતી જ હતી કે કેમ કરીને એણે આગ ખાધી હશે! (શ્રી કૃષ્ણે દાવાનળ ભક્ષણ કરેલો એ વાત તે વખતે હુ જાણતો ન હતો) એટલામા અંદરથી વિષ્ણુ આવ્યો એણે ડોમાની વાત સાભળી અને એને ખાસો એક લોટો છાશ પાઈ ડોસો આશીર્વાદ દેતો દેતો ગયો. બીજે દિવસે બપોરે આવ્યો ને કહેવા લાગ્યો કે, 'પેટમાં આગ પડી છે, છાશ આપો' મે મનમા નક્કી કર્યું કે, ડોસો લુચ્ચો છે ગઈ કાલે જ એની આગ ઓલવી નાખી છે ને? મે એને કહ્યુ, 'લુચ્ચા, જા અહીથી, નહિ તો લાત મારીશ' પણ વિષ્ણુએ આવીને મને ધમકાવ્યો અને ફરી એને છાશ પાઈ. બીચારો ડોસો! એની સાચી સ્થિતિ હુ જાણત તો હું એનુ આવુ અપમાન ન કરત, અને એ જો મારુ અજ્ઞાન

વાગે, ને કપાળે ચાંલ્લો પણ કરે એ જોઈને કેશુ ગોઠુ મારી મશ્કરી કરે, 'જો, છોકરીની પેઠે ચોટલો વગાવે છે ને ચાંલ્લો કરે છે!' હું રોઈ પડુ એટલે કાશીભાભી મને હિંમત આપે ને કહે, 'એ લોકો છો બક્તા તારે એમનું માનવું જ નહિ' પણ આખરે હું તો કેશુ તરફ ઢળી પડયો ને મે ચાંલ્લો કરવા દેવાની ના પાડી તે દિવસથી કેશુ મને ગણાનુ તિલક કરવા લાગ્યો અમે સ્માર્ત શૈવ રહ્યા, એટલે અમારુ તિલક તો આડુ જ હોય બંગાળીમાં તિલકને 'ગંધ' કહે છે 'ગંધ' લગાડીને હું આઈ પાસે ગયો, દાદી પાસે ગયો, અને પૂછ્યુ, મારુ ગંધ કેવુ દેખાય છે?' એમણે કહ્યુ, બહુ જ રૂપાળુ ' બસ, હું નાચતો કૂદતો દોડયો, 'મારુ ગંધ છાન, છાન ઈશુ ખ્રિસ્તે કહ્યુ છે કે પડતા પહેલા માણસને ગર્વ ચડે છે તે દિવસે મારુ એમ જ થયુ પાછળ મારણે આગણામા દોડતા ગયો ત્યા ખાસ્સી ઠોકર ખાધી ને નીચે પડયો કપાળ પર સરસ ઘા થયો લોહી વહેવા લાગ્યુ બધા દોડી આવ્યા ભાઈ જઈને પિતાશ્રીને બોલાવી લાવ્યુ એમણે ઘા ધોઈ તેના પર મલમપટ્ટી ચોડી દીધી કેશુ કહે, જુઓ તો દત્તુનો ઘા ગુણાકારના ચિહ્ન (×) જેવો છે!' એ પણ જાણે એક બહાદુરી જ બધા જ

પણ મારી જીદનું કે બહાદુરીનું સરસ ઉદાહરણ તો બીજું જ છે. એક દહાડો ઘરમાં માંબાર પૂડ નામનો એક મસાલો તૈયાર થતો હતો. એમાં ટોપરું ને ચોખા પણ તવા પર શેકીને તેની ભૂકી નાખવાની હોય છે. વિષ્ણુ રસોડામાં જઈને શેકાઈને લાલચોળ થયેલા ચોખા ખાવા માટે લઈ આવ્યો. છોકરાઓને આવો કર ન મળે તો ઘરનું કોઈ પણ કામ નિર્વિઘ્ને પૂરું થાય નહિ એ વાત દુનિયાની બધી માતાઓ જાણે છે. મેં વિષ્ણુને પૂછ્યું, 'તુ શું ખાય છે? મને આપને?' એને શી દુષ્ટ બુદ્ધિ સૂઝી, કોણ જાણે! વિષ્ણુનો સ્વભાવ અટકચાળો ખરો, પણ દુષ્ટ નહિ. પણ તે દિવસે એને માથે જ દુર્બુદ્ધિ સૂઝેલી. એક કોથળામાં લાલ મરચાના ધોળાં ધોળાં બિયાં પડેલા હતા. તે તરફ આગળી કરી વિષ્ણુ મને કહે, 'એ કોથળામાં જે છે તે હું ખાઉં છું.' મેં ઉતાવળે ઉતાવળે મૂઠી ભરીને મરચાનાં બિયાં લઈ લીધાં ને મોઢામા ઓરી દીધા' વિષ્ણુ આભો બની જોઈ રહ્યો ને કહ્યુ, 'કેવાં લાગે છે?' મેં કહ્યુ, 'મસ્ત'' રોવાનું મન તો થયુ, પણ મરદ કઈ એમ હારી જાય? મોઢામાં નાખેલાં બધાં બિયાં, બની શકે તેટલું દાવકું મોઢું રાખી, ચાવીને હુ ગળી ગયો અને રણ જીત્યો' બીજે દિવસે શૌચ જતાં શી મુશ્કેલી નડી તે તો મારા જેવો મરચાંબહાદુર જ જાણી શકે.

*   *   *   *

અસ્પૃશ્યતાનો ખ્યાલ મને પહેલવહેલો ક્યારે આવ્યો એનો વિચાર કરતા નીચેની બીનાઓ યાદ આવે છે. એક દિવસ બપોરે બે વાગ્યે કેશુ નિયમ પ્રમાણે નિશાળે જવા

ઊપડચો એ જમાનામા બધા છોકરા ટોપી પહેરતા નહિ કેટલાક ફેંટા પણ પહેરે કેશુનો ફેંટા કાળો હતો ને એમા સફેદ ટપકા હતા નિશાળે જવા નીકળ્યાને ચાર છ મિનિટ પણ નહિ થઈ હોય એટલામા એ દફતર લઈને પાછો આવ્યો દાદીએ પૂછ્યુ, 'પાછો કેમ આવ્યો?' તો કહે, 'નિશાળે જતા રસ્તા પર ગધેડુ અડી ગયુ, એટલે નહાવા પાછા આવ્યો છુ' દાદીએ તરત જ થોડુ પાણી ગરમ કર્યું, એના કપડા પનાવ્યા, અને એને નવડાવ્યો ગધેડાને અડકાય નહિ, અડાય તો નહાવુ પડે, એનો આ મારો પહેલો પદાર્થપાઠ

તે જ દિવસે સાજે મને જાબુ ખાવાનુ મન થયુ. એટલે આઈએ મને મહાદુના ખભા પર બેસાડી બજારમાં મોકલ્યો પૈસા મારા હાથમા તો આપે કોણ? તે તો મહાદુ પાસે જ હતા જાબુ પણ ઘેર આવ્યા પછી જ ખવાય, રસ્તામા નહિ હુ મહાદુના ખભા પર સવાર થઈ બજારે ગયો મે જાબુ પસદ કર્યા તે મહાદુએ ખરીદ્યા. અમે પાછા આવતા હતા એટલામા રસ્તે વિષ્ણુ મળ્યો મેં એને કહ્યુ, 'મને તરસ લાગી છે' એ અમને એક ગોળ હોજ આગળ લઈ ગયો હોજની ચારેકોર જાતજાતના પ્રાણીઓના મોઢામાથી પાણી વહેતું હતુ એક તરફ માણસ, એક તરફ ગાય, એમ તરફ સિંહ, એ પ્રમાણે મારા મનમા વિચાર આવ્યો, માણસના મોઢામાથી પાણી આવે છે એ તો એંઠુ ગણાય એટલે મે આગળ જઈને ગાયના મોઢામાથી નીકળતું પાણી પીધુ એટલામાં તો વિષ્ણુએ બૂમ પાડી, 'અરે, આ તે શુ કર્યું? એ બાજુએ તો મહાર

લોકો પાણી પીએ છે' એ ચકલીને તો અડાય પણ નહિ '
મારી જિંદગીનો એ પહેલો સામાજિક ગુનો' વીલુ મોઢુ
લઈ ઘેર આવ્યો પછી મારે અને મને ઊચકી લાવનાર
મહાદુને બન્નેને નહાવુ પડયુ મેં શીખી લીધુ કે જેવા
ગધેડા તેવા મહાર, બન્નેને અડકાય નહિ

મારો આ રીતે કેળવેલો સ્પર્શાસ્પર્શભાવ પંઢરપુર ગયા
પછી મોળો પડયો પણ તેનુ વર્ણન અહીં ન કરુ

* * *

અમારી નિશાળને રસ્તે ટપાલ ઓફિસ આવતી હતી
તાર ઓફિસ પણ એની સાથે જ હતી તાર ઓફિસનો
એક તાર પાસેના પાણીના હોજમા રાખ્યો હતો ડાગ્યા
કરીને એક મુસલમાન છોકરો અમારે પડખે રહેતો હતો તેણે

હતા. હેડમાસ્તર અને નિશાળ પર મારી પેઠે ચીડ ચડી હતી. હું ટપાલ ઑફિસને બારણે પગથિયા પર બેસી ગયો. કેટલોય વખત સુધી બેઠો હઈશ. ચીડ કેમ કઢાય? એક વિચાર મનમાં આવ્યો. અમલમાં મૂકવાનું મન થયું. પણ સાથે સાથે મનમાં બીક પણ એટલી જ હતી. લાંબા કાળ સુધી 'ભવતિ ન ભવતિ' કરી આખરે હામ બીડી, નિશ્ચય કર્યો, આમતેમ જોઈ લીધું, મનની બધી ચીડ ભેગી કરી નિશ્ચયને ટેકો આપ્યો. પછી ધીમે રહીને રસ્તા પરથી એક કાંકરો ઉપાડી લીધો અને ઝટ દઈને ટપાલની પેટીમાં નાખી દીધો! મરાઠીમાં કહેવત છે, 'ભિત્યા પાઠી બ્રહ્મરાક્ષસ.' મે કાંકરો નાખ્યો ને, રસ્તા પરનો એક માણસ મારી પાસે આવીને ઊભો; એણે મને પૂછ્યું, 'અલ્યા તેં અંદર શું નાખ્યું?' શો જવાબ આપવો તે મને સૂઝ્યું નહિ. હોઠ હલાવ્યા. એટલામાં ડહાપણ સૂઝ્યું કે આવે પ્રસંગે હોઠ હલાવવા કરતાં પગ હલાવવા એ જ સારું. ત્યાંથી જે દોટ મૂકી, તે કાંકરાબહાદર ઘેર આવીને ઊભા!

૪

'બાબાચી ખોલી'

મારા સૌથી મોટા ભાઈ બાબા અમારી નીતિના ચોકીદાર હતા. તેમની ભણવાની ઓરડી એ તો એક ભારે જાહેર સંસ્થા જેવી હતી. બાબા નિશાળે જતા ત્યારે બધુ સૂનુ સૂનુ થઈ જતું. પણ બાકીનો આખો વખત કાવ્યશાસ્ત્ર અને વિનોદની પિચકારીઓ ચાલતી બાબાને ચોપડીઓનો શોખ અસાધારણ હતો એટલે, હાઈસ્કુલના-વિદ્યાર્થીઓને જરૂર હોય તેવી, અને જરૂર ન હોય તેવી પણ, જાતજાતની ચોપડીઓનો ઢગલો એમની ખોલીમાં પડેલો હોય. સ્વાભાવિક રીતે નિશાળના છોકરાઓ, ગોળને માખીઓ ચોંટી રહે તેમ, બાબાની એ ઓરડીને ચોંટી જ રહેતા. બાબા નિશાળમાં જેટલુ ભણે તેટલુ ઘેર આવી

એમની ઊંઘ પણ પૂગી ન હતી. પથારી ભેગા થયા કે તરત જ તેમનું ઘોરવાનું શરૂ થાય.

અણ્ણા, એ બાબાથી નાના ભાઈ. એમને બાબાનું ઘોરવું પસંદ ન પડે. તેઓ સૂતરની નાનકડી દિવેટ વાળી બાબાને 'હવા લગાડતા.' 'હવા લગાડવી' એ અમારો પારિભાષિક શબ્દ. દિવેટ નાકમાં ઘાલે એટલે જોરથી છીંક આવે અને ઊંઘ તૂટી જાય. લોકજાગૃતિની આ સેવાનું 'હવા લગાડવી' એ સાદું નામ હતું.

એક દિવસે મને થયું કે, ચાલો આપણે કંઈક પુણ્ય મેળવીએ. સૂતરની દિવેટ જડે નહિ. એટલે દીવાસળી લઈ લીધી અને ધીમે રહીને બાબાના નાસિકાવિવરમાં તેનો પ્રવેશ કરાવ્યો! કહે છે કે, કલિયુગમાં કર્મનું ફળ તરત જ મળે છે. મને એનો અનુભવ ઠીક ઠીક થયો. પુણ્યના ફળ ઉપરાંત 'દ્વાડ (અટકચાળો) મસ્તીખોર' અને 'ખોડકર' એવાં ત્રણ ઇનામ પણ મને મળ્યાં!

ભિસે માસ્તર રાત્રે બાબાને અને અણ્ણાને ભણાવવા આવતા. ભાષા, ગણિત અને ક્રોધ એ 'એમના' ખાસ વિષય. એ ઘરમાં આવે કે તરત અમારે ઉંદર–બિલાડી ન્યાયે ખૂણામાં ભરાઈ રહેવું પડતું. એટલે ભિસે માસ્તર વિષે અમારા નાના છોકરાઓમાં ખાસ અણગમો હોય એ સ્વાભાવિક હતું. એક દિવસ ભિસે માસ્તરને ભણાવવાનો ખૂબ રસ ચડ્યો હતો. મને અદેખાઈ આવી. રંગમાં ભંગ કેમ પડાવાય એ વિચારમાં હું ચડ્યો,——'પડ્યો' કેમ કહેવાય? આખરે કશું ન સૂઝવાથી બારણા આગળ ઊભા રહી 'કુઉઉઉ ઉ—ઉ—ઉ—'નો મહામંત્ર લલકાર્યો! બસ,

ભિસે માસ્તર કાલિનાગની પેઠે ફુત્કારી ઊઠયા. એમની નજર મારા ઉપર પડે તે પહેલાં તો હું જીવ લઈને નાઠો. એટલામાં, ગોંદુના દુર્ભાગ્યે એને દોડતો દોડતો ત્યાં આણ્યો. ભિસે માસ્તરે એને પકડી એક લપડાક લગાવી દીધી અને કહ્યું, 'કેમ રે લુચ્ચા, બૂમ શાને મારે છે?' એ બિચારો શું સમજે? એણે તો જોરથી ભેંકડો તાણીને ગાવા જ માંડયું! ભિસે માસ્તરને થયુ, આ વળી બીજી બલા! એ છાનો ન રહે ત્યાં સુધી વર્ગ શી રીતે આગળ ચાલે?

પણ ભિસેનું ભેજુ ઉપજાઉ હતુ. તેમણે એક દીવાસળી સળગાવી ગોંદુને કહ્યુ, 'મોઢું બંધ કર; નહિતર જો, આ મોંમાં નાખું છુ!' હું પાછળ રહ્યા રહ્યા આ આખો કરુણ પ્રસંગ જોતો હતો. હું કેવો બચી ગયો તે જ ખ્યાલ પ્રથમ આવ્યો; પછી, ગોંદુની ઠીક ફજેતી થાય છે એ વિચાર મનમા આવ્યો, મને હસવુ પણ આવ્યુ. પણ કેમે કરીને ચિત્ત પ્રસન્ન થાય જ નહિ કંઈક બગડયુ છે, મેં કંઈક અણછાજતું કર્યું છે, એવો ખ્યાલ મનમા આવ્યો ખરો; કદી નહિ અનુભવેલી એવી શરમ પહેલવહેલી મેં અનુભવી. પણ શરમ શા માટે લાગે છે એનુ પૃથક્કરણ હું તે વખતે કરી શકયો નહોતો. સજા પૂરી થયે ગોંદુ બહાર આવ્યો.

દિવસનો પ્રસંગ ભૂલી જવા જેટલી શાંતિ મને મળી જ નહિ.

ઘરમાં કંઈ પણ તોફાન કરીએ અથવા વાંકમાં આવીએ એટલે અમને બાબાની ઓરડીમાં બેસાડી રાખતા. અમને આ મજા તમાચા કે સોટી કરતાં પણ વસમી લાગતી. ઓરડીમાં જઈએ કે એક ખૂણો બનાવી અમને હુકમ થતો કે, 'બસ' તિકડે, દેવા સરખા હાથ જોડીને.' (દેવની પેઠે હાથ જોડીને ત્યાં બેસી જા). મારું શરીર તો બેસી જતું. પણ મન કંઈ થોડું જ બેસી રહે? મનમાં વિચાર આવતો કે, દેવો કેવા વિચિત્ર કે રમતા પણ નહિ હોય, તોફાન પણ નહિ કરતા હોય, અને હાથ જોડીને બેસી રહેતા હશે! દેવો આમ બેસતા હશે એમાં શંકા ન હતી, કેમકે ઘરમાં સેવાસન ઉપરના દેવો જોતો તે એમ જ બેસે, બીજા નવડાવે ત્યારે નહાય અને ખવડાવે ત્યારે ખાય.

હું બેઠો બેઠો બાબાની ઓરડીનું ચારે તરફથી નિરીક્ષણ પણ કરતો. સોટી ક્યાં છે, ચોપડીઓ ક્યાં છે, શાહીની શીશી ક્યાં છે, પથારીનો વીંટો ક્યાં છે, વગેરે બધુ જોઈ લેતો. દીવાની આસપાસ મંકોડાઓને પ્રદક્ષિણા કરતા જોઈ મને ખૂબ મજા પડતી, અને દીવો એ પ્રત્યક્ષ દેવ છે એ વિષે ખાતરી થતી. બધા મંકોડાઓ એક જ દિશાએ ગોળ ગોળ ફરે, પણ એકાદ મોટો મંકોડો વળી, ધૂમકેતુની પેઠે, ઊલટી જ દિશા લે.

એક વખત આવી રીતે બાબાની ઓરડીમાં મને બેસાડવામાં આવ્યો હતો. અશોકવનમાંથી સીતાને છોડાવવા માટે રામચંદ્રજી હનુમાન જેવા વીરોને લઈ ગયેલા. પણ

મને બાબાની ઓરડીમાંથી છોડાવી લઈ જનાર ભાગ્યે જ કોઈ આવવાનુ હતુ ! એટલે, શિવાજીની વાર્તા જાણતાં પહેલાં જ મેં શિવાજીનુ અનુકરણ કર્યું. પથારીનો વીંટો પડચો હતો એની પાછળ થાકીને સૂઈ જવાનો મેં ડોળ કર્યો. બાબાએ મને એ સ્થિતિમા એક બે વાર જોયો છે એટલી ખાતરી કરી લીધી; અને પછી, કોઈનુ ધ્યાન નથી એવો લાગ જોઈ, પેટે ચાલીને પલાયન કર્યુ ! મને આમ બહાર આવેલો જોઈ કેશુને ભારે આનદ થયો. એણે મારી પાસેથી બધી વીગત જાણી લીધી અને ગોંદુ આગળ મારા ખૂબ વખાણ કર્યા ગોદુ પાસે અગમચેતી જરાયે મળે નહિ. એણે જઈને ભાભીને વાત કરી અને મારી પલાયનકળાનો ભેદ ખુલ્લો થઈ ગયો ! પણ માઈએ એ પ્રસંગની ચર્ચા કરી

ચીર ગળે ઉતારતાં ખૂચતી હતી એનુ સ્મરણ આજે પણ તાજુ છે

બાળકોને પણ આબરૂ હોય છે. ફજેતીથી તેઓ કરમાઈ જાય છે. મોટેરા કરતાં બાળકોમાં આબરૂની અને અપમાનની લાગણી વધારે તીવ્ર હોય છે એનો વિચાર મોટેરાં કેમ નહિ કરતા હોય?

બે દિવસની જાહેર ફજેતીને લીધે હું કંઈક ઠીક ઠરી ગયો. ત્યાર પછી જ્યારે જ્યારે મને બાબાની ઓરડીમાં પુરી રાખતા ત્યારે ત્યારે છટકી જવાનો પ્રયત્ન હું કરતો, અને તેમ કરતાં સપડાઉં તોપણ મને શરમ ઉપજતી નહિ.

એક દહાડો કેશુનો ખડિયો ઢોળાયો. નિશાળે જવાનો વખત થયો હતો શાહી વગર કેમ જવાય? કેશુ રોવા જેવો થઈ ગયો એટલામાં મે તેને કહ્યુ, 'કેશુ, બાબાની ઓરડીમા શાહીની આખી શીશી ભરેલી છે, એમાંથી જોઈએ તેટલી શાહી મળી શકશે.' પછી તો પૂછવુ જ શુ! કેશુએ ખડિયો ભરીને શાહી લીધી, અને સપડાઈએ નહિ: એટલા મારુ તેટલું જ પાણી તેમાં ભરી દીધુ! આ શોધ થયા પછી કેશુ અને ગોંદુ બન્ને ખડિયો સાચવવા વિષે બેદરકાર થઈ ગયા. દિવસમાં ચાર વાર ખડિયો ઢોળાય, અને ચાર વાર બાબાની શીશી પાસેથી જકાત લેવાય! થોડા જ દિવસમાં શાહી સાવ પાણી જેવી થઈ ગઈ અને અમે સપડાયા બાબા તડૂકીને બોલ્યા, 'કેશ્યા, શાહી ચોરે છે તે તો ચોરે છે, પણ પાછો વળી પાણી રેડી બાટલીની બગાડી મૂકે છે!'

આ સાભળી વળી પાછુ મારુ વિચારયંત્ર ચાલવા લાગ્યુ। મે કેશુને કહ્યુ, 'આપણે કોલમા વતી પાટી ઘસીએ છીએ ત્યાર ખૂબ કાળુ પાણી નીકળે છે. તે શીશીમા ભરી દઈએ એટલે શાહી પાતળી નહિ થાય અને આપણે પકડાઈશુ પણ નહિ' પ્રયોગ અજમાવતા વાર કેટલી।

બીજે દિવસે શીશીમાની બધી શાહી ફાટી ગઈ. આને પ્રતાપે કેશુને માર પડયો ગુનામા મારો 'હાથ' ન હતો, માત્ર ભેજુ જ હતુ, એટલે મને ગુનો કર્યાનુ ભાન થયુ જ નહિ. કેશુને માર તો મળ્યો, પણ માથે સાથે પોતાની પાસે શાહી ન હોય ત્યારે માને કહીને બાબાની શીશીમાથી શાહી લેવાના હક પણ મળ્યો

ગોદુના ભોળપણથી મારી આવી અનેક યુક્તિઓની શોધ ઘરના બધા વર્તી જતા, પણ મે જોયુ કે (વઢે તોપણ સૌ મને લાડ જ કરતા) હુ સૌથી નાનો અને જે કઈ કરતો તે કેશુ ગોદુને મદદ કરવાની દાનતથી કરતો, એટલે મારી કીર્તિ બાબાની નિશાળના દોસ્તોમા ફેલાઈ ગઈ. બધા મને એક મજાનુ રમકડુ ગણતા થયા પણ આમાથી આગુધાર્યુ પરિણામ આવ્યુ અબ્બાએ કહ્યુ 'યા લબાડાલા આમચ્યા ખોલીતચ નીજૂ દ્યા' (આ લબાડને અમારી ઓરડીમા સુવાડતા જાઓ) બસ, તે જ દિવસથી મારી પથારી બાબાની ઓરડીમા પાથરવાનો મહાદુને હુકમ થયો અને અપ્પા રોજ સૂતા પહેલા મને થોડુ થોડુ ભણાવવા માડ્યા

૬

‘વિદ્યારંભ’

મારો જન્મ મહારાષ્ટ્રની રાજધાની સાતારા શહેરમાં થયો. ચિમા ગોપાળ પેઠમાં લક્કડવાલાના ઘરમાં અમે રહેતા હતા, એ બીનાથી મારી બાલ્યજીવનની સ્મૃતિનો ઉદય થાય છે. અમારા પડોશમાં નામદેવ કરીને એક ‘દરજી’ રહેતો હતો. નાના અને હરિ એના બે દીકરા. હરિ નાનો હતો એટલે એની સાથે મારી દોસ્તી જામી.

સાતારાના મહારાજના હાથીઓ રોજ અમારા બારણા આગળથી જતા. સાતારાના મહારાજાને ત્રણ હાથી હતા. એક ઘરડી હાથણ હતી. બીજો એક મોટો હાથી, એનું નામ દત્યા હતું, કેમકે એને એક જ દાંત હતો. ત્રીજો હાથી ‘નાના હાતી’ તરીકે ઓળખાતો, કારણકે તેને એકે દાત ન હતો. એક દિવસ અમે નામદેવની દુકાનમા બેઠા હતા, એટલામા રસ્તા પરથી જતો દંત્યો હાથી દુકાન તરફ આવ્યો, અને એણે સૂંઢ દુકાનમા ઘાલી. અમે છળ્યા તો

ગયા, પણ દુકાનમાંથી નાસી જવાનો રસ્તો હતો જ નહિ. નામદેવે સમયસૂચકતા વાપરીને દુકાનમાં પડેલું એક નાળિયેર હાથીની સૂંઢમાં આપી દીધું, અને હાથી પણ નાળિયેર લઈને ચાલતો થયો. નામદેવની આ બહાદુરીનો કિસ્સો અમે કેટલાયે દિવસ સુધી વર્ણવતા હતા. આજે મને લાગે છે કે હાથી આવ્યો એ કંઈ અકસ્માત ન હતો. નામદેવે જ કોઈ તહેવારને કારણે હાથીને નાળિયેર આપવાની વાત મહાવતને કરી હશે, અને મહાવત હાથીને તેની દુકાન પાસે લઈ આવ્યો હશે. નહિ તો તે જ દિવસે દુકાનમાં નાળિયેર ક્યાંથી હોત? પણ એ તો મારી આજની કલ્પના છે. તે દિવસનો અનુભવ તો ભારે અકસ્માતથી બચી ગયાનો જ છે.

અમારા ઘરની પાછળ એક ઊમરાનું અને એક સીતાફળીનું એમ બે ઝાડ હતાં. બે વચ્ચે એક મોટો તુલસીક્યારો હતો. આસપાસની જમીન અમે હમેશાં છાણથી લીંપેલી રાખતા અને સાંજરે પાંચ વાગ્યે ત્યાં દશમી ખાવા બેસતા. 'દશમી' સાથે લોકવાર્તાઓનો ખોરાક પણ અમને આ જ ઠેકાણે મળતો. મારી કાશીભાભી પાસે વાર્તાઓનો ભંડાર હતો. કાશીભાભીને નવરાશ ન હોય ત્યારે મારી દાદી પાસેથી હું વાર્તાનો કર ઉઘરાવતો. મહાદેવપાર્વતીનું આખું જીવનચરિત્ર મને મારી દાદી પાસેથી જ પહેલવહેલું મળ્યું. આજે પણ જ્યારે જ્યારે મહાદેવનું નામ સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે દાદીએ વર્ણવેલા, લાંબી લાંબી જટાવાળા અને લાલ આંખોવાળા બાવાનું જ ચિત્ર કલ્પના આગળ ઊભું થાય છે.

ઘરમા અમે રમતા ત્યારે કેશુ હાથી બનતો, ગોદુ હાથીનો મહાવત બનીને ચાલતો અને હું હતુ રાજા થઈ કેશુની પીઠ પર અંબાડીમા બેસતો, કેમકે હું સૌથી નાનો કેશુને માથે એક ગળપટો બાધતા એનો છેડો સૂઢની જગાએ લટકતો છોડતા અને અમે ઘરની અદર જ હાથી હાથી રમતા કેમકે કોઈ અમને રસ્તા પર જવા ન દે રસ્તા પર જઈએ તો ખરાબ છોકરાઓના મોઢાની ગાળો કાને પડે! હુ પાચ વરસનો થયો ત્યા સુધી સડક પર ગયો જ ન હતો બજારમા જાઉ ત્યારે મહાદુના ખભા પર જાઉ મહાદુ એ અમારો વફાદાર ઘાટી નોકર તેની હકૂમત અમારા પર પૂરેપૂરી ચાલે બજારમા પણ એ અમને પાચ ડગલા ચાલવા ન દે કદાચ ચાલ્યો હોઉ તો દાદી સાથે મનતરુ કરી પાછળે બાગણે હનુમાનના મદિર સુધી,—એટલે કે શેરીના છેડા સુધી

આવી સ્થિતિમા ઊછરેલો છોકરો વ્યવહારમા બાઘા જેવો દેખાય તો નવાઈ ખરી? મારા ભાઈ ગોદુ અને મારી વચ્ચે ફક્ત દોઢ વરસનુ અતર હતુ એનો સ્વભાવ સાવ ભોળો એટલે સરખામણીને લીધે હું હમેશા ડાહ્યો ગણાતો

હુ પાચ વરસનો થયો એટલે મે હઠ લીધી કે, મારે નિશાળે જવુ છે ઘરમા કોઈ મારુ માને નહિ એટલે અઢી ત્રણ વાગ્યે, જે વખતે પિતાશ્રી ઓફિસે ગયા હોય ને મોટા ભાઈઓ નિશાળે ભણતા હોય તે વેળા, મા પાસે રડ કરીને બેસુ આખરે અકળાઈને માએ મને જવા દીધો ધોળા ધોળા ટપકાવાળો એક નાનો ફેંટો મારે માથે બાધ્યો અને મને નિશાળે મોકલ્યો નિશાળના છોકરાઓમે એક

નવું રમકડું મળ્યું. છોકરાઓ મને વારાફરતી રમાડે અને રોવડાવે. અત્યારે તો એ વખતના, પેંડે નામના, એક જ માસ્તર યાદ છે. એમના ગજવામાં હમેશાં પતાસાં પડ્યાં રહેતાં. મને જુએ એટલે એકાદ પતાસું આપ્યા વગર રહે નહિ. આ પતાસાંને લીધે શાળાનાં મારાં પ્રથમ સ્મરણો અત્યંત મીઠાં — ગળ્યાં છે.

પણ પહેલે જ દિવસે એક સંકટ ઊપજ્યું. રમતાં રમતાં માથા પરનો ફેંટો છૂટી ગયો. મને તે ફરી બાંધતાં આવડે નહિ, અને એ વાત છોકરાઓ આગળ કબૂલ કરતાં શરમ આવે; એટલે હું ભારે મૂંઝવણમાં પડ્યો. આખરે એક છોકરાએ મને ફેંટો બાંધી આપ્યો, અને પાઘડી-સલામત હું ઘેર આવ્યો.

પછી તો હું રોજ નિશાળે જવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે સડક પર ચાલવાની હિંમત પણ આવી. અને હવે તો ઘરમાં સૌ ના પાડે તોયે નિશાળે દોડતો જતો. મહાદુ મને પકડવા મારી પાછળ ઘણી વાર આવે, એટલે દોડતાં દોડતાં પણ વારેઘડીએ હું સિંહાવલોકન કરતો. મારી આ શાળાપરાયણતા જોઈ મને એક સુમુહૂર્ત પર નિશાળે મૂકવાનું નક્કી થયું. ઘણું કરીને દશેરાનો દિવસ હશે. આખી શાળા ભેગી થઈ. છોકરાઓ બધા સારાં સારાં કપડાં પહેરીને આવ્યા હતા. જૂના રાજમહેલના એક મોટા ચોકમાં શાળા બેસતી હતી, એટલે મકાનની ભવ્યતા તો હતી જ. બધા છોકરાઓને મીઠાઈ વહેંચવામાં આવી. શાળાના પટાવાળાઓને ધાણીના મોટા મોટા લાડુ આપવામાં આવ્યા. શાળાના માસ્તરને એક ચાંદીની થાળીમાં ખાસ

ભીશઈ આપવામા આવી અને હું 'પાટી પર બેઠો' એક ઘરડા માસ્તર મારી પાસે આવીને બેઠા. એમણે મારી સ્લેટ પર મોટા મોટા મરોડદાર અક્ષરે 'શ્રી ગણેશાય નમ ઓ નામા સીધ' લખી આપ્યુ. હળધર કકુ વગેરે છાટી મારે હાથે તેની પૂજા કરાવી પછી મારા હાથમા એક પેન આપી, મારો હાથ પકડી મારી પાસે એક એક અક્ષર ઘૂટાવતા જાય અને બોલાવતા જાય એક વાર ઘૂટયુ એટલે તે દિવસની નિશાળ ખલાસ મને ઘેર લઈ જવામા આવ્યો, અને હુ શાસ્ત્રોક્ત વિદ્યાર્થી બન્યો.

આ ઉત્સવને માટે મારા હાથમા સોનાની કલ્લી, કાનમા મોતીની કડીઓ, અને ગળામા એક સોનાની કઠી, એટલાં ઘરેણા ઘાલેલા હતા આવી રીતે નન્દીની પેરે શણગારીને મને રોજ મહાદુની સાથે નિશાળે મોકલતા ત્યા એક ભારે અગવડ ઉત્પન્ન થઈ સગાસર દસનો ટકોરો થાય કે છોકરાઓ પાટીપુસ્તક લઈને વાછરડાની પેરે ઘેર દોડી જાય મારા શરીર પર ઘરેણાનુ જોખમ, એટલે અમારા હેડમાસ્તર મને એકલો ઘેર જવા ન દે, અને મહાદુ તો કોક કોક વાર દસ દસ મિનિટની વાર લગાડે શરૂઆતથી જ મારે આવી રીતે મજા વગરની સજા ભોગવવી પડતી હું હેડમાસ્તરને કરગરીને કહુ કે, 'કઠી તો પહેરણની અદર છે કલ્લી બાયની અદર સતાડી હું દોડતો ઘેર જઈશ મહાદુ મને રસ્તામા જ મળશે' પણ હેડમાસ્તર એકના બે ન થાય

નવા નિશાળિયાના નવ દિવસ પૂરા થયા અને મારો આ બધો આનદ આથમી ગયો. ચાદવડકર કરીને એક નવા

માસ્તર' અમારી નિશાળમાં આવ્યા, અને તેમને ભોગજોગે અમારો જ વર્ગ સોંપવામાં આવ્યો. એ શરીરે સારા હૃષ્ટપુષ્ટ હતા. ઉમરે જુવાન હતા. પણ એમને બેઠા હોય ત્યાંથી ઊઠવાનુ ભારે આળસ. દરેક છોકરાને પોતાના પાઠ માટે ઊઠીને એમની પાસે જવું પડતું. અમે સૌ એમનાથી દૂર અર્ધવર્તુળ કરીને બેસતા. અમે છોકરાઓ, એટલે તોફાન વિના તો શાના રહીએ? અને તોફાન ન કરીએ તોપણ કંઈ ને કંઈ કારણે વાંકમાં તો જરૂર આવીએ. (સાચું કહું તો મારામાં કશું તોફાન હતુ જ નહિ.) વાંક શાને કહેવાય એ પણ હું જાણતો ન હતો. ઇયત્તા (ધોરણ)ની થોડીક કવાયત સમજુ તેનુ પાલન કરુ, અને જ્યાં ન સમજું ત્યા શૂન્ય દૃષ્ટિએ જોયા કરુ. તે વખતના મારા ફોટા પરથી જોતાં મને લાગે છે કે, હું બાઘા જેવો તો નહિ જ દેખાતો હોઉં. છતાં કઈ ને કઈ કારણે મને રોજ માર પડતો. ચાંદવડકર માસ્તર પાસે ત્રણેક હાથ લાંબી વાંસની સોટી હતી. આસન પર બેઠા બેઠા છોકરાને સજા કરવા માટે આ દિવ્ય શસ્ત્ર તેમને ખૂબ સગવડ ભરેલુ હતુ. સોટી ખાવા માટે હાથ ધરવાનુ તેઓ કહેતા. હાથ ધરવાની મારી હિંમત ચાલતી નહિ એટલે ગુરુ મહારાજ પલાંઠી વાળીને બેઠેલી મારી ખુલી જાંઘ પર સોટી ચમચમાવતા. આ તાલીમને પ્રતાપે હાથ આગળ ધરવાની હિમત મારામા આવી! આ દુ ખ રોજ ચાલતું. પણ બધા જ છોકરાઓ માર ખાતા હોવાથી, આમાં કંઈ અજુગતું છે કે ઘેર કહેવા જેવુ છે એમ મને લાગ્યુ જ નહિ. પરંતુ નિશાળે જવાની મારી પ્રફુલ્લતા કરમાઈ ગઈ. હવે તો નિશાળે

જતા હું બહુ જ મોડો ઊઠતો અને ઉત્સાહ વગર શાળાનો પથ કાપતો

આમ કેટલાયે દિવસ સુધી ચાલ્યુ એક દિવસ નિશાળેથી ઘેર આવીને હું પેજ (ઘેંશ) ખાવા બેઠો સોટીના પ્રતાપે હાથ તો લાલચોળ થયા હતા ગરમ પેજ હાથમા એમ કરી લેવાય નહિ આખમા આસુ આવ્યા ભાભીએ પૂછ્યુ, 'શુ શાળાના માસ્તરે માર્યા કે શુ?' મે ના પાડી પણ ભાભી કઈ એમ માની જાય એવા ન હતા તેમણે આખા ઘરમા પોકાર કરી મેલ્યો કે દત્તુને માસ્તર મારે છે મને બાધાને એમ ન લાગ્યુ કે, ભાભી મારુ ઉપરાણુ લઈને આટલો પોકાર કરે છે મને થયુ કે ભાભી મારી ફજેતી કરે છે! માર ખાય એ છોકરો ખરાબ, એટલુ નીતિશાસ્ત્ર હુ શીખ્યો હતો એટલે માર ખાઈએ તોપણ કહીએ નહિ મને ભાભી પર

ચાંદવડકરને પાણીચું મળ્યું છે. તેઓ બીચારા નવા નવા ઉમેદવાર આવેલા હતા. ત્યાર પછી કેટલાયે માસ્તરોના માર મેં ખાધા હશે, પણ બીચારા ચાંદવડકરની જિંદગીની શરૂઆતમાં જ હું નડયો! પછી મને ખબર મળ્યા કે, મારાં ભાભીના કહેવાથી મોટા ભાઈએ કયાંક રાવ ખાધી હશે, અને તેને પરિણામે નિશાળની નાની દુનિયામાં આવડી મોટી રાજ્યક્રાન્તિ થઈ ગઈ!

આ ઘટનાનું પરિણામ એ આવ્યુ કે, આખી નિશાળનું ધ્યાન મારી તરફ ખેંચાયું, અને મારકણા માસ્તરને વિદાય અપાવવાના પુણ્યને લીધે વર્ગના છોકરાઓ મને દુવા દેવા લાગ્યા.

૭

આકડા

અમે સાતારામાં હતા. એક દિવસ એક ગાડી બારણે આવીને ઊભી રહી. તેમાંથી એક બાઈ, મજાનું ટપકાંટપકાંવાળું ગવન પહેરેલી, નીચે ઊતરી. એની પાસે સામાન પણ ખૂબ હતો. મેં બૂમ પાડી કહ્યું, 'આઈ, કોક ઘરમાં આવ્યું છે.' મારી અપેક્ષા હતી કે, આઈ અંદરથી આવે ત્યાં સુધી આ બાઈ બારણે રાહ જોશે. પણ એ તો સીધી અંદર જ ગઈ, અને ઘરમાં બધે ઘરની જ હોય તેમ ફરવા લાગી! પછી મને ખબર પડી કે એ તો મારી બહેન હતી. ઘણા દહાડા સાસરે રહીને પિયર આવેલી. જમી રહ્યા પછી એણે પોતાનો બધો સામાન ખોલી ખોલીને આઈને બતાવ્યો. એમાંથી પાંચ છ સરસ રંગીન લખોટા નીકળ્યા. એ મને આપી એણે કહ્યું, 'દત્તુ, હે ઘે તુલા.' હું ખુશ તો થયો, પણ ખુશી કરતાં મને અજાયબી વધારે થઈ. બાબાં અમને

લખોટાને અડવા ન દે. લખોટાને તો જુગારીઓ જ અડે. લખોટાની મેલી રમત મારા ઘરના છોકરાઓ માટે ન હોય. લખોટા લઈને હું રાજી તો થયો, પણ રમાય કેમ એ હુ ક્યાંથી જાણુ? દોડતો દોડતો ગોદુ પાસે ગયો અને એને કહ્યુ, 'જો, આ મારા લખોટા'. એને પણ રમતા આવડે નહિ એટલે અમે બે જણા સામસામા બેસી લખોટા ગબડાવી ફેંકવા લાગ્યા. લખોટા ટક્કર ખાય ત્યારે મજા પડે મનમાં બીક ખરી કે, બાબા આવે તો રમત બંધ થાય, એટલુ જ નહિ પણ, લખોટા પણ જપ્ત થાય'

હુ તરત જ જોઈ શક્યો કે આક્કા ઘરમા બધાંની માનીતી હતી આઈ તો એના ડહાપણ પર અને હેતાળ સ્વભાવ ઉપર વારી જતી હતી પિતાશ્રી તો આખો દિવસ ભાગુને શુ ગમે છે ને શુ જોઈએ છે એ જાણવાને જ ઇંતેજાર દેખાતા. બાબા અને અણ્ણા એની જાત જાતની મજાક કરી એને પ્રસન્ન રાખવાને મથતા મારા મનમા વાત ઠસી ગઈ કે આક્કાનુ વર્તન તે આદર્શ વર્તન પણ એક વાત મનમા ખૂચતી હતી. આક્કા હાથમા ચોપડી પકડે ત્યારે અમને નિશાળમા બતાવેલુ તે રીતે પકડે નહિ, પણ ડાબી બાજુના પાના ગોળ વાળી બે પૂઠા ભેગા કરે, અને એક હાથે ચોપડી-પકડી કડકડાટ વાચી જાય એને મોઢે વાર્તા સાભળવી મને ગમતી, પણ ચોપડી આમ પકડે એ

રોજ માજી 'રામવિજય' લઈને આઈને વાચી સભળાવે હું પણ ત્યા જઈને બેસતો

એક દિવસ આક્કા આઈને કહે, 'ઘરમા આ પોપટ રાખ્યો છે એને આપણે છોડી મૂકીએ—ઉડાડી દઈએ' મે પૂછ્યુ કેમ? એ તો બધાનો માનીતો પોપટ છે' આક્કાએ તરત જ સુસ્વર કરૂ નળ-દમયતી આખ્યાન ગાવાનું શરૂ કર્યું તેમા જ્યારે, રાજાના હાથમા સપડાયેલો હસ છૂટી જવા માટે તરફડિયા મારે છે પોતાને છોડી દેવા માટે રાજાને અનેક રીતે કરગરીને વીનવે છે, અને તોયે રાજા છોડતો નથી એમ જોઈ નિરાશ થઈને પોતાની મા પોતાની માદા અને બચ્ચાનુ સ્મરણ કરી વિલાપ કરે છે એ પ્રસગ આવ્યો ત્યારે આક્કા રડી પડી આસુ ખાળીને પછી દરેક કડીનો એણે અર્થ કરી બતાવ્યો સૌના હૈયા પીગળી ગયા, અને નક્કી થયુ કે પોપટને છોડી દઈએ વિષ્ણુએ સીતા ફળીના ઝાડ ઉપર પાજરુ ટીગાડી રાખ્યુ અને ધીમે રહીને એનુ બારણુ ખોલ્યુ એક ક્ષણ સુધી તો બહાર ઊડી જવાનુ પોપટને સૂઝ્યુ પણ નહિ એ તો હેબતાઈ જ ગયો હશે બીજી ક્ષણે પાજરાની સળી પરથી કૂદી પડી બારણામા બેઠો અને ત્યાથી ભરૂરૂરૂરૂ આકાશમા ઊડી ગયો આક્કાની આખમા આનન્દના ઝળઝળિયા આવ્યા • થોડા જ વખત પછી પોપટ પાછો આવ્યો, પાજરા પર બેઠો વિષ્ણુ કહે, 'એ તો જવાનો નથી ચાલ, એને ધીમે રહીને પકડી પાજરામા પૂરી દઉ આક્કાએ ચોખ્ખી ના પાડી પછી રોજ એ પોપટ સીતાફળીના ઝાડ પર આવીને બેસે, કણ કે મરચા આપીએ તે ખાય અને ઊડી જાય આમ એકાદ

મહિનો ચાલ્યું હશે. વખત જતાં એ પોપટ બીજા પોપટ સાથે ભળી ગયો, અને પછી તો અમારી પાસે આવતાં ડરતાં શીખ્યો.

થોડા દિવસ પછી બેલગામથી આક્કાના વર અમારે ત્યાં આવ્યા. અણ્ણા જેટલી જ એમની ઉમર હશે, છતાં પિતાશ્રી એમને નાઈક કહીને માનથી બોલાવતા. તેમને હાથ ધોવા પાણી પોતે આપતા. પિતાશ્રી આવા જુવાનની આટલી ખુશામત કેમ કરે છે એ હું સમજી શકતો નહિ. મને તો બધું અજુગતું જેવું લાગતુ. તેમનું નામ પણ હું ભૂલી ગયો છું. તેઓ બહુ બોલતા નહિ, અમારી સાથે ભળતા નહિ. અને જમતી વખતે બહુ ઓછુ ખાતા, એટલુ યાદ છે.

ચીમી એ બાબાની દીકરી. ખૂબ રમતિયાળ. ઘરનું સર્વસાધારણ રમકડું. એની ઉમરના પ્રમાણમાં ખુબ ડહાપણ બતાવે. આક્કા એને રમાડતાં રમાડતાં કોક કોક વખત ખિન્ન થાય, અને આઈને કહે, 'આઈ, શહાણું માણુસ લાભત નાહીં. (ડાહ્યુ માણુસ બહુ જીવે નહિ.) આપણી ચીમી આટલી હોશિયાર છે, તે કેમ કરીને ઝાઝી જીવશે, એ ચિંતા મારા મનમાં પેઠી છે.' પણ આક્કાનાં આ વચન આક્કાને જ લાગુ પડવાનાં હતાં એ તે વખતે ન આક્કાના ધ્યાનમાં આવ્યુ, ન આઈના.

અમે શાહપુરમાં આવ્યાં છીએ. બીસેનું ઘર એ અમારુ મોસાળ. ત્યાં અમે રહેવા આવ્યા છીએ. આક્કા કંઈક માંદી છે. અમારી મોટી મામી રોજ સવારે ઊઠીને પેજ (ચોખાની ઘેંશ) તૈયાર કરતી, અને અમે બધા

નાના જેમ તેમ રીતે બીજે દિવસે આઈ કંઈ ખાય નહિ. કોઈનું યે માને નહિ. છેવટ ઈલાજ તરીકે ગગમામા મને આઈ પાસે લઈ ગયા. એમણે મને કહ્યું 'તારી આઈને કહેજે કે, મારા ગગાના સમ તું ન જમે તો.' હું કહેવા જતો હતો, પણ આક્કાએ દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું, 'દત્તુ એવું કંઈ બોલીશ મા. માતૃભક્ત દત્તુની જીભ પછી ઊપડે જ શાની?' એ મારી પર ચિડાયા. ગગમામાના માન પ્રત્યેનો તિરસ્કાર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. પણ હું તે બોલ્યો તે ન જ બોલ્યો.

'શહાણું માણસ લાભત નાહીં' એ આક્કાનું વચન આખરે આક્કા વિશે જ માનવું પડ્યું. આઈ રોજ એ વચન સંભારે અને રડે. આક્કા વિશે મારાં પ્રત્યક્ષ સ્મરણો તો આટલાં જ ગણાય. છતાં નાનપણથી એ સ્મરણોનું જ ધ્યાન કરી કરીને મન હું પોષતો આવ્યો છું. (સાધારણ રીતે હિંદુ કુટુંબમાં દીકરીઓ તરફ બેદરકારી જ હોય છે. દીકરા તેટલા વહાલા અને દીકરી તેટલી અળખામણી, એ માન્યતા અનેક પ્રાંતમાં છે.) અમારા ઘરમાં આક્કાની સ્થિતિ અપવાદરૂપ હતી. માણસની લગભગ બધી શુભ વૃત્તિઓ કૌટુંબિક વાતાવરણમાં જ ખીલે છે. તેમાં પણ મા પછી જો બારેમાં બારે કોઈની અસર થતી હોય તો તે બહેનની છે. માણસનો મા સાથેનો સંબંધ તેમ જ સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ એકાંતિક અથવા અસાધારણ હોય છે. દીકરીનો સંબંધ પણ એવો જ હોય છે. પણ જે સંબંધ સહેલાઈથી વ્યાપક થઈ શકે, આખી સ્ત્રીજાતિનો અંતર્ભાવ કરી શકે એવો સંબંધ તો ભાઈબહેનનો જ. હું સમજણો થયો એના પહેલાં જ

મારી બહેન ગુજરી ગઈ, તેથી જિંદગીનો મારો એ વિભાગ શૂન્યવત્ થઈ ગયો છે. સ્ત્રીઓને હું દૂરથી પૂજું છું, પણ તેમની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સંબંધમાં આવતાં મને આવડતું જ નથી. ભગિનીપ્રેમની ભૂખ રહી જ ગઈ છે. જેમ જેમ જીવનની વ્યાપકતા અને સર્વાંગસુંદરતાનો આદર્શ બંધાતો ગયો છે, તેમ તેમ મારે એક બહેન હોય તો કેવું સારું, એવો વિચાર મનમાં આવી મન ઝૂરે છે. એમાં પોતાને બહેન ન હોવાને કારણે નવી બહેન મેળવતાં ન આવડે એ મુશ્કેલી છે જ.

મારા આદર્શ પ્રમાણે પૂજનીય એવી કેટલીયે બહેનો હું જોઉં છું તેમના પરિચયથી હું જરૂર પાવન અને ઉન્નત થઈશ એવી મનને ખાતરી થાય છે. પણ હૃદયની ભૂખ તો આક્કાના પવિત્ર સ્મરણથી જ શમાવવી રહી.

૮

પૈસા ખોયા

ખરાબ છોકરાઓ પાસેથી અમે ગંદી ભાષા શીખી લઈશું એ બીકથી જેમ અમને મોટે ભાગે ઘરમાંથી રસ્તા પર જવા દેતા નહિ તેમ કોઈ પણ વખતે કોઈ પણ કારણે અમારા હાથને પૈસાનો સ્પર્શ થવા દેતા નહિ સારા ઘરનાં છોકરાઓને જેમ દારૂને કે બીડીને અડવા ન દે તેટલી જ ચોકસાઈથી અમને પૈસાની આભડછેટ રાખેલી પૈસા કે રૂપિયાને આપણાથી અડાય નહિ એ વાત અમારી રગેરગમાં ઊતરી ગઈ હતી છતાં એ જ કારણે ઘણી વાર ગોળ ગોળ સિક્કા હાથમાં લઈને રમવાનું મન થઈ આવતું ખરું

એક વાર શાહપુરમાં નારાયણમામા સાથે ગાડીમાં બેસી દાક્તરને ત્યાં ગયો હતો પાછા આવતાં મેં મામાને કહ્યું 'નારાયણમામા, નારાયણમામા તમારી પાસે પૈસા છે તે મને જરા હાથમાં લઈને જોવા દેને' માગવાની હિંમત તો મેં કરી પણ મનમાં લગભગ ખાતરી જ હતી

કે, નાના છોકરાઓથી પૈસાને અડાય જ નહિ એ ચિરપરિચિત સ્મૃતિવાક્ય નારાયણમામા મારા માથામાં મારશે. પણ એવું કશું ન બન્યુ. ઊલટું, તેમણે ત્રણેક આનાના પૈસા મારા હાથમાં આપી દીધા. મારા આનંદનો તો પાર ન રહ્યો. મૂઠી ભરાય એટલા પૈસા હાથમાં આવ્યા એ કંઈ નાનીસૂની વાત હતી? એક એક પૈસો હાથમાં લઈને મેં ગોળ ગોળ ફેરવ્યો. બધા પૈસા ફરી ફરી ગણી જોયા. (તે વખતે મને સો સુધી ગણતાં આવડતું હતું.) પછી પૈસા જોવાનો રમ ઊતરી ગયો. છતા પૈસા મૂઠીમાં જ રાખી, ગાડી પાછળ પગથિયા પર કોઈ ભિખારી છોકરો એમે નહિ એટલા માટે, પાછો વળીને હાથ ગાડીમાંથી બહાર લટકાવીને, હું જોવા લાગ્યો.

મારુતિના મંદિર સુધી આવ્યા હોઈશું; ત્યાં કેટલાક છોકરા મોઈદંડા રમતા હતા. તે તરફ ધ્યાન ગયુ; અને મૂઠી તરફનુ ધ્યાન ઓછુ થયુ, મૂઠી ઢીલી પડી. હાથમાંના પૈસા નીચે પડી ગયા! આ ભયંકર અકસ્માતથી હું એવો તો દિગ્મૂઢ બની ગયો કે, શુ કરવુ એ મને સૂઝ્યું નહિ. આપણે કહ્યે ગાડી રોકાય એ તો ધ્યાનમા આવે એવું હતુ જ નહિ. નાનાં છોકરાંઓની ઇચ્છાને માન

૮

પૈસા ખોયા

ખરાબ છોકરાઓ પાસેથી અમે ગદી ભાષા શીખી લઈશુ એ બીકથી જેમ અમને કોઈ મોજે ઘરમાથી રમવા પર જવા દેતા નહિ તેમ કોઈ પણ વખતે કોઈ પણ કારણે અમારા હાથને પૈસાનો સ્પર્શ થવા દેતા નહિ સારા ઘરના છોકરાઓને જેમ દારૂને કે બીડીને અડવા ન દે તેટલી જ ચોકસાઈથી અમને પૈસાની આભડછેટ રાખેલી પૈસા કે રૂપિયાને આપણાથી અડાય નહિ એ વાત અમારી રગેરગમા ઊતરી ગઈ હતી છતા એ જ કારણે ઘણી વાર ગોળ ગોળ સિક્કા હાથમા લઈને રમવાનું મન થઈ આવતું ખરુ

એક વાર શાહપુરમા નારાયણમામા સાથે ગાડીમા બેસી દાક્તરને ત્યા ગયો હતો પાછા આવતા મે મામાને કહ્યુ, 'નારાયણમામા, નારાયણમામા, તમારી પાસે પૈસા છે તે મને જરા હાથમા લઈને જોવા દોને' માગવાની હિમત તો મે કરી, પણ મનમા લગભગ ખાતરી જ હતી

કે, નાના છોકરાઓથી પૈસાને અડાય જ નહિ એ ચિરપરિચિત સ્મૃતિવાક્ય નારાયણમામા મારા માથામાં મારશે. પણ એવું કશું ન બન્યું. ઊલટું, તેમણે ત્રણેક આનાના પૈસા મારા હાથમાં આપી દીધા. મારા આનંદનો તો પાર ન રહ્યો. મૂઠી ભરાય એટલા પૈસા હાથમાં આવ્યા એ કંઈ નાનીસૂની વાત હતી? એક એક પૈસો હાથમાં લઈને મેં ગોળ ગોળ ફેરવ્યો. બધા પૈસા ફરી ફરી ગણી જોયા. (તે વખતે મને સો સુધી ગણતાં આવડતું હતું.) પછી પૈસા જોવાનો રસ ઊતરી ગયો. છતાં પૈસા મૂઠીમાં જ રાખી, ગાડી પાછળ પગથિયા પર કોઈ ભિખારી છોકરો બેસે નહિ એટલા માટે, પાછો વળીને હાથ ગાડીમાંથી બહાર લટકાવીને, હું જોવા લાગ્યો.

મારુતિના મંદિર સુધી આવ્યા હોઈશું; ત્યાં કેટલાક છોકરા મોઈદંડા રમતા હતા. તે તરફ ધ્યાન ગયું; અને મૂઠી તરફનું ધ્યાન ઓછું થયું, મૂઠી ઢીલી પડી. હાથમાંના પૈસા નીચે પડી ગયા! આ ભયંકર અકસ્માતથી હું એવો તો દિગ્મૂઢ બની ગયો કે, શું કરવું એ મને સૂઝ્યું નહિ. આપણે કહીએ ગાડી રોકાય એ તો ધ્યાનમાં આવે એવું હતું જ નહિ. (નાના છોકરાઓની ઇચ્છાને માન અપાતું હોય એવું મેં કોઈ કાળે જોયેલું નહિ.) મામાને કહું તો તે વઢશે એની પણ મનમાં ખાતરી. એટલે (ચૂપચાપ બેસી રહેવું એ બીકણ બાળકોની સાર્વભૌમ નીતિ) મેં અખત્યાર કરી! મોઈદંડા રમનાર છોકરાઓમાંથી એક જણે પૈસા પડતા જોયા. એ ધીમે ધીમે ચાલતો રસ્તા પર આવ્યો. એણે પૈસા ઉપાડ્યા, મારા તરફ જોયું, ને

પૈસા ગજવામાં નાખ્યા મે શૂન્ય નજરે એના તરફ જોયું એણે એક પળ વાર નજર મારા તરફ નાખી, અને પછી જાણે કશું બન્યું જ ન હોય એમ, હાવકું મોઢું કરીને ધીમે ધીમે ચાલતો ચાલતો પાછો રમતમાં ભળી ગયો. આસપાસના છોકરાઓએ એના તરફ જોઈને મો મલકાવ્યાં એ હાસ્યમાં, પોતાના દોસ્તને ઓચિંતો લાભ થયો એનું અભિનંદન અને પોતાને એ લાગ ન મળ્યો એની અદેખાઈ, બને સ્પષ્ટ દેખાતા હતા મોઢા પરથી માણસનો આટલો સૂક્ષ્મ ભાવ કળી જવા જેટલી અક્કલ મારામાં હતી; છતા, આવે પ્રસગે કંઈક પગલું લેવાનું હોય છે એટલું ન સમજવા જેટલી બાઘાઈ પણ સાથે સાથે જ હતી '

નાના છોકરા વર્ગમાં ધ્યાન ન દે, ઝટ જવાબ ન આપે, અથવા સાનમાં સમજી કહ્યું ન કરે, ત્યારે ઊકળી પડનાર શિક્ષકો અને માણસોએ મારો આ કિસ્સો ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે બાલમાનસનો વિકાસ અમુક ચોક્કસ ક્રમમાં થતો નથી એમાં અનેક સસ્કારોને લીધે મોટેરાના કળ્યામાં ન આવે એવી વિવિધતા હોય છે આટલું પણ જો તેઓ ધ્યાનમાં રાખે તો તેઓ પૂરતી ધીરજ કેળવી શકશે અને બાલદ્રોહમાંથી બચી જશે

ગાડી ઘરને બારણે આવીને ઊભી મામા કહે, 'દત્તુ, પૈસા લાવ જોઉ ' દત્તુ પૈસા ક્યાંથી લાવે? એ તો ટગર ટગર જોઈ જ રહ્યો પણ કંઈક જવાબ તો આપ્યે જ છૂટકો મે કહ્યું, 'પૈસા હાથમાંથી પડી ગયા '

'ક્યા પડી ગયા? કેવી રીતે પડી ગયા?'

'મારુતિના મદિર આગળ પેલા છોકરા રમતા હતા ત્યાં '

'ત્યારે બાઘા, મને તે જ વખતે કેમ નહિ કહ્યું ?'

'પણ એક છોકરાએ એ ઉપાડી લીધા તે મેં જોયા.'

મામા તિરસ્કારથી હસ્યા. જવાબમાં મેં શરમાળ અને દીન મુદ્રા તેમને બનાવી. મામા મને વઢ્યા નહિ અને મારા દેખતા ઘરમાં બીજા કોઈને તેઓ કહેવા પણ ન બેઠા, એ આનંદમાં મારી શરમ તો હું ભૂલી જ ગયો. પોતાની માનીતી બહેનનો સૌથી નાનો ભાણો ઘેર આવ્યો છે, એને કેમ વઢાય, એવો ઉદાર વિચાર કરી મામાએ મનની વાત મનમાં રાખી હશે છોકરો સાવ બેવકૂફ છે એમ એમણે તોલ બાંધ્યો હશે, અને આખરે તેઓ એ વાત ભૂલી પણ ગયા હશે. પણ મારી નજર આગળ તો તે દિવસનો એ બધો દેખાવ તે દિવસના જેટલો જ આજે તાજો છે. કહો તો મારુતિના મંદિર આગળની એ જગ્યા આજે પણ બરાબર બતાવું.

૯

જામફળ અને જલેબી

માતાગથી અમે ઘણી વાર શાહપુર આવતા શાહપુર અને એનગામ લગભગ એક જ છે શાહપુર અમારુ મોસાળ (એ દિવસોમા રેલવે ન હતી, એટલે મુસાફરી બળદગાડીમા થતી) અમે એક વાર બળદગાડીમા બેસીને માતાગથી શાહપુર આવેલા તેનુ સ્મરણ હજી છે અમે અમારા નયના ભાઈ વિષ્ણુના લગ્ન પ્રસગે જતા હતા વાટમા એક સુદર પથ્થરના પુલ તળે નદીને કાંઠે ઊતર્યા હતા પિતાશ્રી સાથે ન હતા ગાડાની મુસાફરીમા વખત ઘણો જાય, અને એમને એટલી રજા મળે એમ ન હતુ, એટલે તેઓ પાછળથી ટપાલના ટાંગામા આવવાના હતા. મોટા ભાઈએ નદીને કાંઠે ત્રણ પથ્થર ગોઠવી ચૂલો માંડી રસોઈ કરવાની તૈયારી કરી એટલામા બાએ કહ્યુ, 'અહીં રસોઈ ન થાય, ચાલો આગળ જઈએ' આવો મજાનો પુલ, મીઠી છાયા અને ભૂખનો વખત, એવે સમયે બાએ

કૂચ કરવાનો હુકમ કેમ આપ્યો હશે એની કંઈ સમજણ ન પડી. બાએ કહ્યું, 'નદીનું પાણી બધું પરપોટાવાળું છે.' જોઉં તો, સાચે જ પાણી ધીમે ધીમે વહે છે અને ઉપર ગંદાં ફીણ અને પરપોટા ખૂબ છે! મેં દલીલ કરી, 'પણ માંચનું પાણી તો સારું છે ને!' બાએ કહ્યું, 'ના, પણ નદી અપવિત્ર છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે, નદીમાં આવા પરપોટા હોય ત્યારે એ પાણીને અડાય પણ નહિ.'

શાહપુર આવ્યા ત્યાં તો નવી જ દુનિયા. જમીન બધી લાલ લાલ પહેલે દિવસે મેં કેટલાય લાલ કાંકરા ભેગા કર્યા. મારા માંમાની દીકરી મારી સાથે બોલે તે ભાષા હું બરાબર ન સમજુ. મારી ભાષા મરાઠી, એમની કોંકણી. બધું જંગલી જંગલી જેવું લાગે. લાડુબહેન મને કહે, 'ચાલ, આપણે મોઢકા (ઠુંઠા) માસ્તરની નિશાળે ભણવા જઈએ.' મોઢકા માસ્તર એક વિચિત્ર વ્યક્તિ હતા. કદમાં ઠીંગણા, સ્વભાવે ઉગ્ર અને બંને હાથે ઠૂંઠા! ધોતિયું બદલવું હોય ત્યારે સ્ત્રીની મદદ લે! પણ ભણાવવામાં એક્કા. એમને ત્યાં ચોકમાં છોકરાઓ હારબંધ બેસતા. મોઢકા માસ્તર દરેક છોકરા આગળ વારાફરતી આવીને બેસે પગમાં પેન ઝાલી સ્લેટ ઉપર સુરેખ અક્ષર લખી આપે અને કહે, ઘૂંટ. કાગળ પણ જમીન પર રાખી, કલમ પગના અંગૂઠા અને પાસેની આંગળી વચ્ચે પકડી, એવા તો મરમ અક્ષરે

ત્યા, સોટીનો ભો શો ? પણ મારો એ આનંદ ઝાઝો વખત ટક્યો નહિ હું જરા આમતેમ જોતો હતો એવામા મોડકા માસ્તરે આવીને મારી ખુલ્લી જાંઘ પર પગ વતી એવી તો ચૂંટી ખણી, કે હું ચીસ પાડીને નિશાળમાથી નાસી જ ગયો! બીજે દિવસે આપણે નિશાળે જવાની સાફ ના પાડી મે વિચાર કર્યો કે, અહી ક્યા બાબા છે તે મને ડરાવીને નિશાળે મોકલશે? પણ મારા દુર્ભાગ્યે બાબાનું કામ મારી મોટી મામીએ કર્યું મને ઉપાડીને કેડે બેસાડી તે નિશાળે લઈ ગઈ રસ્તામા જ મે મનસૂબો કર્યો કે, આજે હાર્યો તો નિશાળની બલા હમેશ માટે કપાળે—અથવા સાચુ કહુ તો બાંધે—ચોટવાની! એટલે નિશાળને બારણે મામી મને જમીન પર મૂકે એટલી જ વાર બને પગનો પૂરો ઉપયોગ કરી શેરીનો બીજો છેડો મે સાધ્યો! મામીનુ શરીર કંઈ હળવુ નહોતું કે મારી પાછળ પડીને મને પકડી શકે અતે મારો વિજય થયો અને શાહપુરમા હોઉં ત્યા સુધી નિશાળે ન જવાની મને છૂટી મળી મારે લીધે લાડુબહેન પણ ઘરમા જ રહેવા લાગી, અને અમે લોક વાર્તાઓની ઉજાણી શરૂ કરી

બેળગુંદી એ અમારુ મૂળ ગામડુ શાહપુરથી લગભગ આઠ માઈલ પર તે આવેલુ છે એ મજાની ટેકરીની તળે એક બાજુ પર પથરાયેલું છે અમે એક વાર બેળગુંદી જોવા ગયા અને મામાને ત્યા રહ્યા પહેલે જ દિવસે મા સાથે આમજોશીને ત્યા મહેજ ગયા હતા ત્યા ગયા તરત જ તેમની ઝૂંપડીના નીચા છાપરાની વળી પકડીને આપણે તો હીંચકા ખાવા માંડ્યા! ગામડાનું છાપરુ, એ

કંઈ એવાં અટકચાળાં ખમે? એણે તરત જ કરડક કરડક અવાજ કરી મારી સામે ફરિયાદ કરી. બધાં મારા પર ચિડાયાં. મને ત્યાંથી યુક્તિથી હાંકી કાઢવા ખાતર મારી નાની મામીએ કહ્યું, 'અમારી આ નાની બેબુને લઈને ઘેર જા. એને ખૂબ સાચવજે હો. રસ્તામાં ઠોકર ખાઈને બંને પડતાં નહિ.' વીરો બહેનીને લઈને ચાલ્યો તો ખરો, પણ 'મામાનું ઘર કેટલે' તે યાદ ન રહ્યું! બહેનનો હાથ ઝાલીને ચાલ ચાલ કર્યા જ કર્યું. ગામની સામેની બાજુની ભાગોળ આવી, અંત્યજવાડો આવ્યો, તોપણ અમે ચાલ્યાં જ જતાં હતાં. આખરે એક મહેતરાણી ડોશીએ અમને જોઈને કહ્યું, 'આ કોનાં છોકરાં છે? ક્યાં જાય છે?' મારી આગળ આવીને મને પૂછે, 'બાળ, તૂ કોણાચા?' (બેટા તું કોનો દીકરો?) હું રસ્તો ભૂલી ગયો છું અને મારો પત્તો મેળવવા આ ડોશી મને પૂછે છે એટલુંયે મારા ધ્યાનમાં ન આવ્યુ. મેં તરત જ જવાબ વાળ્યો, 'મી આઈચા.' (હું મારી માનો.) રસ્તા પરના બધા લોકો હસવા લાગ્યા. મારો જવાબ કંઈ એટલો બાઘાઈ ભરેલો ન હતો. અમારા ઘરમાં અમારાં સગાંવહાલામાંથી કેટલીયે ડોશીઓ આવીને, અમારો પક્ષપાત મા તરફ છે કે પિતા તરફ તે જાણવા સવાલો પૂછતી કે, 'બેટા તું કોનો?' પછી તે દિવસની લહેર પ્રમાણે અમે કહી દેતા, બાનો અથવા બાપાનો. મને થયું કે આ ડોશી પણ એ જ ભાવે લાડ લડાવવા પૂછે છે એટલે મેં મારો સ્પષ્ટ જવાબ આપી દીધો હતો. ડોશીએ બેબુ ભણી વળીને પૂછ્યું, 'અને દીકરી, તું કોની?' બહેની કંઈ વીરાને બેવફા નીવડે? એણે પણ

તરત જ કહ્યું, 'મી નાનાચી' એ પોતાના પિતાને નાના કહેતી. અમારી પાસેથી આના કરતાં ઝાઝી હકીકત મળે એમ તો હતું જ નહિ એટલે ડોશીએ કહ્યું, 'દીકરા, ચાલ મારી સાથે, હું તને ઘર ભેગો કરી દઉં. આ નથી તારો રસ્તો.' અમે ડોશીની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. રસ્તામાં પૂછપરછ કરતી કરતી ડોશી અમને મામાના ઘર સુધી લઈ આવી ત્યાંથી જ એ પાછી વળી જાત તો હું એનો ઉપકાર આજન્મ ભૂલત નહિ પણ એ ડાકણે તો અમારા સવાલ-જવાબનો રિપોર્ટ પણ અક્ષરેઅક્ષર મામાને આપી દીધો! બધા હસી પડ્યા જ્યાં જાઉં ત્યાં મારી ઠેકડી થવા લાગી. જે મને જુએ તે કહે, 'મી આઈચા' દત્તુ સાવ બાઘો છે, એવી મામાને ઘેર બધાને ખાતરી થઈ ગઈ પણ ઈશ્વરકૃપાથી બીજે જ દિવસે મારી લાયકી સિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મને મળી આવ્યો.

અમારી માશીના બગીચામાં જામફળ બહુ સારાં પાકતાં અંદરથી પૂરેપૂરાં લાલ હોવા છતાં ઝાઝાં બિયાં નહિ. માશીએ એક મોટો ટોપલો ભરીને મોટમોટી નારંગી જેવડાં જામફળ મોકલ્યાં હતાં નોકર ટોપલી જમીન પર મૂકે તે પહેલાં તો અમે બધા છોકરા ત્યાં પહોંચી ગયા, અને એકેક જણે એક મોટું જામફળ હાથમાં લઈ લીધું નાના બાળકો આખું જામફળ ખાઈ જાય તો માંદા પડે એવી બધાની માન્યતા એટલે મારા મોટા ભાઈ અપ્પા અને વિષ્ણુ અમારી પાછળ દોડ્યા અને કહે, 'લાવો બધાં જામફળ પાછાં' છોકરીઓ તો બધી ખીકણ હથિયાર-બંધીનો કાયદો થયો ત્યારે જેમ હિંદુસ્તાનના લોકોએ

પોતાનાં શસ્ત્રો સરકારને સોંપી દીધાં હતાં, તેમ છોકરીઓએ એક પછી એક પોતાનાં જામફળ ટપોટપ પાછાં આપી દીધાં. પણ અમે છોકરાઓ તો બહારવટિયા રહ્યા, એટલે જ્યાં સુધી શ્વાસ ટકે ત્યાં સુધી શરણે ન જવાનો અમારો નિશ્ચય હતો. અમે પલાયનયુદ્ધ શરૂ કર્યું! અણ્ણા અને વિષ્ણુ અમારી પૂંઠે પડ્યા. કેશુ, ગોંદુ, વગેરે બધા પલાયન-યુદ્ધમાં પ્રવીણ હતા. કોઈ હાથમાં ન આવ્યો. હું સૌથી નાનો, મારું શું ગજું હોય? તરત જ અણ્ણાએ મને પકડી પાડ્યો, પાછળથી આવી મારા બે પડખાં ઝાલી મને એમણે અધ્ધર ઉપાડી જ લીધો. કેશુ ગોંદુએ હાહાકાર કર્યો. અને કેમ ન કરે? પોતાના પક્ષનો એક મહારથી (જોકે મહાપાપી કહેવું જોઈએ) પડે એ કેમ સહ્યું જાય? અને જો મારું જામફળ છીનવી લેવામાં આવે તો પછી જામફળ ખાવામાં સ્વાદ કેમ આવે? એમનાથી મને કશી સહાય કરી શકાય એમ તો હતું જ નહિ કેશુ કહે, 'ફેંકી દે તારું જામફળ મારા ભણી.' પણ એને શી ખબર કે વિષ્ણુ, પાછળથી આવીને, ક્રિકેટના ક્ષેત્રપાળ (ફીલ્ડર)ની પેઠે, એની પાછળ જ આવીને ઊભો છે! હું ફેંકું કે એ તન્ત અધ્ધરથી જ ઝીલી લે. હવે શું કરવું? મારા હૃદયમાં એ ક્ષણે કેટલો વલોપાત થતો હતો! આજે હારી જાઉં તો આખી બેળગુંદીમાં મારી આબરૂ ન રહે હજી ગઈ કાલે જ આપણી ફજેતી ગવાઈ ગઈ છે. પણ ભગવદ્ગીતામાં

જામફળ ખાવું હોય તો' એમણે મને જમીન પર મૂકી દીધો, અને સાથે જ મારા હાથમાંથી જામફળ લેવા માટે હાથ લંબાવ્યો. મેં મનમાં અભેદબુદ્ધિ રાખી, જામફળના જેટલા જ સ્વાદથી, એમના પહોંચાને બચકું ભર્યું. એ ચિડાય એ પહેલાં જ કેશુ અને ગોંદુએ વિજયધ્વનિ કર્યો. મારી બહાદુરીથી રાજી થઈ વિષ્ણુ પણ મારી કદર કરવા લાગ્યો. એટલે આપણાએ પણ હવે ચિડાવા કરતાં હસી પડવામાં જ ડહાપણ માન્યું.

જામફળ નિરાંતે આરોગી લીધા પછી જમવાની ભૂખ ઓછી હતી. પણ કેશુ કહે, "જો આજે આપણે ઓછું જમ્યા તો ટીકાને પાત્ર જ થવાના. આપણે તો સિદ્ધ કરવું જોઈએ કે, જામફળ ખાવા એ તો છોકરાઓ માટે રમતવાત છે." એટલે અમે પોતાની શાખ બેસાડવા ખાતર,

મોટપણે સુખી થશો; નાનપણમાં કડવું ખાશો તો મોટપણે ગળ્યું મળશે. ચાલ, આપણે બંને આજથી મરચાં ખાઈએ એટલે મોટપણે આપણને પેંડા જલેબી મળશે.' નાનાની વાત તો મારે ગળે ન ઊતરી, પણ ના પાડું તો કાયરમાં ખપું એ બીકે ગોંદુની બાધાઈનો હું ભોગ થઈ પડયો! અમે બંને જણાએ એકેક મરચું ખાધું. ગોંદુને આટલું તો સમાધાન હતું. કે, આના બ્યાજમાં મોટપણે ગળ્યુ ગળ્યુ ખાવાનુ મળશે. મારી પાસે તો એટલું સમાધાન પણ નહોતું. મારું તો શુદ્ધ નિષ્કામ કર્મ હતું.

થોડા જ દિવસમાં અમે પાછા શાહપુર ગયાં. કોણ જાણે શાથી, મારામા અને ગોંદુમાં જેટલી નીતિનિષ્ઠા હતી તેટલી કેશુમાં ન હતી. એ ગમે ત્યારે, ગમે તે વસ્તુ, (બેશક ઘરની હોય તો જ) ગમે તે રીતે ઉપાડી લાવતો. એના નીતિશાસ્ત્રમાં, ચોરીની હદ પારકાં ઘર સુધી જ ગણાતી, પોતાને ઘેર ગમે તે થઈ શકે!

લગનગાળો આવ્યો. પિતાશ્રીએ કબાટમાં કંડિયો ભરીને જલેબી રાખેલી હતી. બિલાડીને પણ ખબર પડે તે પહેલાં કેશુને એની ખબર પડી ગઈ! એણે એમાંથી બેચાર ગૂંચળાં કાઢી લીધાં. પણ વહાલા દત્તુ વગર ખવાય કેમ? મને એકાંતમા બોલાવી કહે, 'લે, આ જલેબી ખા.' આ પહેલા મે કોઈ કાળે જલેબી જેઈ કે ખાધી ન હતી. સ્વાદ જાણ્યા વગર એનો આકાર કોઈને ગમે એવો તો નથી જ હોતો. એક કટકો મેં મોઢામાં નાખ્યો, પણ એનો ખટમીઠો સ્વાદ મને ગમ્યો જ નહિ. મેં ખાવાની ના પાડી. પોતાની બહાદુરી એળે જતી જેઈને કેશને

મારા પર ચીડ ચડી એણે મારો ગાલ પકડી જોરથી આમળાવ્યો અને કહ્યું, 'મ્હાગડ્યા(દીકરા), ખા ખા નાહિતર મારતો બધ' મારની બીકે મેં જલેબી ખાધી અને કમાણુ મો કરી ત્યાંથી નીકળી ગયો. ચાર પાંચ દિવસ સુધી રોજ જલેબી ખાવાની આ જબરદસ્તી મારા પર ચાલી, અને એ 'કેળવણી'ને અંતે મને જલેબી ભાવતા આવડ્યુ.

૧૦

'મને રુક્કો આપો'

અમે કારવાર ગયા હતા. પહેલવહેલો સમુદ્ર જોવાનું કૌતુક કંઈક ઓછું થયુ હતું. ઊંચા ઊંચા અને ઘટાદાર સરુના ઝાડમાંથી સુસવતો પવન પણ હવે ઓળખીતો થઈ ગયો હતો.

હું મરાઠી નિશાળમાં ભણવા જતો ઘણું કરીને બીજા ધોરણમાં હોઈશ. રામભાઉ ગોડબોલે કરીને એક છોકરો અમારી સાથે ભણતો હતો. એક દિવસ એણે મને પૂછ્યુ, 'કેમ અલ્યા કાલેલકર, તારી પાસે પોતાના કંઈ પૈસા છે કે નહિ?' મે મુગ્ધ ભાવે કહ્યુ, 'ના ભાઈ, છોકરાઓ પાસે પૈસા ક્યાંથી હોય? એક દિવસ શિમગેને ત્યાં હું ગયો હતો, ત્યાં મને મીઠાઈ સારુ આઠ આના આપ્યા હતા. મેં તે તરત જ ઘેર આપી દીધા.' રામભાઉ કહે, 'તેથી શુ થયુ? એ પૈસા કહેવાય તો તારા જ. આઈ પાસેથી માંગી લેજે. આપણે બજારમાંથી કંઈક

સન્મ મગ્મ ખાવાનું વર્જિ્યું' મે કહ્યું, 'આપણે થોડા જ શૂદ્ર છીએ કે બજારની ચીજ નઈને ખાઈએ?' પેલો કહે, 'તું કંઈ સમજતો જ નથી પૈસા લઈ તો આવ પછી તને શીખવીશ, એ પૈસાનું શું કરવું તે તારા પૈસા તને ન મળે એનો અર્થ શો?'

મને ગઈ ચીજ વેચાતી લઈને ખાવાનું મન તો હતું જ નહિ પણ ઘેરથી હું પૈસા ન મેળવી શકું એમ ગોઠિયાઓ આગળ કબૂલ મ કરાય? એટલે મે હા તો પાડી છતા રામભાઉએ કહ્યુ, 'જો બા પૈસા આપવાની ના પાડે તો ગડી રડીને પણ લેજે'

આટલી શિખામણવી સજ્જ થઈ ઘેર ગયો બીજે દિવસે સવારે આઈ પાસે પૈસા માગવા ગયો મારા પૈસા મને કેમ ન મળે એ ભૂત મગજમા હતુ જ પણ આઠ આના માગવાની હિંમત કોણ કરે? મે ફક્ત એક રુક્કો માગ્યો રુક્કો એટલ અધો પૈસો—દોઢ પાઈ એ સિક્કો આજકાલ જોવામા નથી આવતો આઈએ કહ્યુ, 'બાપુ, હું જ માગી પાસે પૈસા રાખતી નથી તે તને ક્યાથી આપુ? એમની પાસે જઈને માગી લે?'

હું સીધો પિતાશ્રી પાસે ગયો અને કહ્યુ, 'મને રુક્કો આપો

કોઈ કાળે પૈસાનુ નામ ન લેનાર દીકરો આજે રુક્કો કેમ માગે છે એની એમને નવાઈ લાગી તેમણે પૂછ્યુ, 'તારે રુક્કાને શુ કરવો છે?'

ગોઠિયાનું નામ તો દેવાય કેમ? બજારની ચીજ લઈને ખાવી છે એમ પણ કેમ કહેવાય? આબરૂ જ જાય અને

મારા મનમાં પણ તેમ કરવાનું તો ન હતું. એટલે મેં કહ્યું, 'તે નહિ કહું. મને એક રુક્કો આપો.'

પિતાશ્રીએ ચોખ્ખેચોખ્ખું સંભળાવ્યું, 'શા માટે જોઈએ છે તે કહ્યા વગર મારી પાસેથી રુક્કો તો શું, પાઈ પણ ન મળે'

હું પણ જીદે ચડ્યો હતો. શિખામણ પ્રમાણે મેં રડવાનું શરૂ કર્યું: 'મને......રુક્કો આ......પો, મને......રુક્કો આ......પો.' સવારથી અગિયાર વાગ્યા સુધી ચલાવ્યું. થોડા દહાડા પર મારી નાની ભાભીએ બાને મારા પિતાશ્રીને પગાર કેટલો મળે છે તે પૂછેલું. બાએ કહ્યું, 'બસો.' દસ વરસની ભાભીનું કુતૂહલ જાગ્યું. બસો રૂપિયા તે કેટલા થતા હશે? બાએ વહુના કોડ પૂરવા પિતાશ્રીને ખાસ કહેલું, 'આ મહિને નોટો ન લાવતા. બધા રોકડા રૂપિયા જ લાવજો.' રૂપિયા આવ્યા ત્યારે એક ચાંદીની થાળીમાં પાથરી બાએ ભાભીને તે બતાવ્યા હતા. મને મનમાં થયું, 'પારકા ઘરની ભાભી માટે આટલું કરે ને મને રુક્કો ન આપે!'

પિતાશ્રી કચેરીમાં ગયા અને હું રોતોરોતો ઊંઘી ગયો. સાંજ પડી. પાંચ વાગ્યે પિતાશ્રી ઘેર આવ્યા. મેં ફરી શરૂ કર્યું, 'મને રુક્કો આ...પો.' આ રુક્કાગીત રાતના દસ સુધી ચાલ્યું. આખરે મારી ઇચ્છા વગર અને જાણ્યા વગર ઊંઘે મને ઘેરી લીધો અને એ કિસ્સાનો અંત

મનમાં ઘોળાતો હતો. મારું ચાલત તો તે દિવસે હું નિશાળે ન જ જાત. પણ હું જાણતો હતો કે, જો જવાની જરા પણ આનાકાની કરી તો પટાવાળાની ખાંધે ચડીને જવું પડશે. એવું થાય એટલે બેવડી ફજેતી. કચેરીમાં પટાવાળાઓ આગળ અને નિશાળમાં આખી દુનિયા આગળ. એટલે નિશાળે તો હું ગયો, અને રામભાઉને સઘળું વીતક કહી દીધું.

નવ વાગ્યે અમને એમની સજા મળતી હતી. એ વખતે વિશ્વનાથ વકીલ નામનો એક છોકરો મારી પાસે આવ્યો. એનો ચહેરો હજી દૃષ્ટિ આગળ છે. માથાના લાંબા વાળમાંથી એકાદ લઈને મોઢામાં ઘાલવાની તેને ટેવ હતી. વિશ્વનાથ મારા ઘરનો અને રૂપાળો દેખાતો હતો. તેના કપાળ પર પરસેવાનાં સ્વચ્છ બિંદુ ચળકતાં હતાં. એણે મને એક બાજુ પર બોલાવી કહ્યું, 'ભાઈ, ગઈ કાલથી તારી ને રામભાઉની જે વાત ચાલે છે તે હું સાંભળું છું. રામભાઉ નઠારો છોકરો છે. એ તને આજે માગીને પૈસા લાવવાનું કહેશે, તને એને ઘેરથી ખાવાનું લાવીને ખવડાવશે. થોડા દિવસ પછી ઘેરથી ચોરી કરવાનું કહેશે. પછી તો એથીયે વધારે ખરાબ કામો કરવાનું કહેશે. તું એની સોબત રાખીશ મા.'

વિશ્વનાથની શિખામણની મારા પર ભારે અસર થઈ. મેં રામભાઉની સોબત છોડી. આજે વિચાર કરતાં લાગે છે કે, ત્રીજું ધોરણ ભણનાર વિશ્વનાથની શિખામણ કંઈ એના અનુભવની તો નહિ જ હોય. ક્યાંકથી સાંભળેલું કે વાંચેલું એણે મને કહ્યું હશે. પોતાની શિખામણનો પૂરેપૂરો

અર્થ મરખો એ ભયે ન જાણતો હોય, પણ એની શ્રદ્ધા પૂરેપૂરી હતી એ વિશ્વનાથ આજે પણ દૃષ્ટિ આગળ તાજો જ છે. આજે બીચારો ક્યા છે એ હું જાણતો નથી એની સાથે મે બે દિવસ દોસ્તી બાધી ખરી, પણ એ મારા કરતા ઉમરે બે વરસે મોટો, એટલે એ દોસ્તી બહુ પાકી નહિ

ભલા વિશ્વનાથ, તુ ક્યા છે, શુ કરે છે, એ હુ જાણતો નથી પણ તે મારા જીવન પર એક જ ક્ષણમા જે અમર કરી તેને માટે તને નમન જ ઘટે છે

જ નહોતો સમજ્યો, તો આજે યાદ ક્યાંથી હોય? થોડોક વખત ગયો ને હું કંટાળ્યો. ઊઠીને આમતેમ આંટા મારવાનું મન થયું પણ બીજા કોઈ ઊઠે નહિ. એટલે અસ્વસ્થ થઈને બેઠો. એક આમને બેસવાની, મોટા લોકોની ધીરજ જોઈને મનમાં કંઈક કૌતુક પણ થયું.

આખરે અંધારું થવા આવ્યું. દીવાની કશી વ્યવસ્થા હતી જ નહિ. મારી પેઠે કંટાળેલો પણ વ્યવહારકુશળ કોઈ માણસ હશે. એણે વચમાં જ ઊઠીને દીવાની માગણી કરી. થયું, બધાનું ધ્યાન ગયું કે આપણે લાંબા વખતથી 'ભાષણો' કરીએ છીએ. જામેલો રંગ ભાંગ્યો. સૌ ઊઠ્યા. કંઈક થોડું બોલીને બહાર આવ્યા. મને થયું, હાશ, આપણે છૂટ્યા! ફરી કોઈ કાળે સભામાં આવીએ નહિ!

મારી જિંદગીની એ પહેલી સભા હતી.

૧૨

બીકણ હિંમત

કારવારમાં એક વાર અમે ઉખા શેઠની વખારમાં રહેતા હતા. એ મકાનનું નામ પડયું હતું વખાર, પણ હતો ખાસો શોખીન બંગલો. બંગલાનાં બારીબારણાંમાં બધે રંગબેરંગી કાચ જડેલા હતા. મેડા પરનો ભાગ અમારા તાબામાં ન હતો, છતાં અમે છોકરાઓ તે વાપરતા તો હતા જ.

એક વખત અમે એક બહુ જ રૂપાળી બિલાડી ચોરી આણી હતી. એને માટે રંગીન આયના-મહાલ બનાવવો હતો. કેશુએ અને મેં મળીને ઉપલે માળે જઈ પાછળની બાજુની બારીના પાંચ લીલા પીળા કાચ કાઢી લીધા. પછી સુતાર પાસે જઈ એક દેવદારની પેટીમાં બારી બારણાં કપાવી એનો નાનકડો મહેલ બનાવ્યો -અને તેમાં પેલા કાચ બેસાડી દીધા. પૂરેપૂરું ભાડું આપીએ છીએ તો કાચ ન વાપરીએ? અમે વખાર ભાડે ન લેત તો

અરી ઉદર પણ ન હેત ત્રણ ચાર કાચ વાપર્યા તેમા શુ થયુ ? આની દલીલ પોતાની સાથે કરી, પસ્તાતા મનને અમે શાંત પાડયું

બંગલાની આસપાસ આબાના ઝાડ હતા બધા જ પાયરી જાતના આસપાસ ઈંટચૂનાની વાડ હતી બંગલાની સામે, બને હોય છે તેમ, ઈંટચૂનાના બે મોટા થાભલા હતા અને એ ઊંચા થાભલા પર, એક થાભલાથી બીજા થાભલા સુધી પહોચતુ ૭ ઈંચ ચોરસ જાડું લાકડુ બેસાડયુ હતુ એક દિવસ દીવાલ પરથી હું થાભલા પર ચડી બેઠો ત્યા બેસી મારે ચોપડી વાચવી હતી મને આમ બેઠેલો જોઈ કેશુ સામી બાજુની દીવાલ પરથી બીજા થાભલા પર ચડી ગયો પ્રવેશદ્વાર પર અમે બને જયવિજયની પેઠે આમસામા બેઠેલા મને એની ખૂબ મજા પડી હુ એક આર્યા લલકારવા લાગ્યો,

'पूर्वी नयविनयार्ते सनकादिकींच्या विषाद शापानें ।
झाले जन्मत्रय परि मुक्तिस नेलें रतीश बापानें ' ॥

પણ એટલામા જાણે જાણે મને જ એક શાપ નડયો કેશુ મને કહે, આ લાકડાના પુલ પરથી મારી તરફ ચાલતો આવ ' કેશુની આજ્ઞા તો તોડાય જ નહિ એને હમેશ આજ્ઞા કરવાની ટેવ અને અમને બધાને એનો હુકમ ઉઠાવવાની ટેવ

મે જોયુ તો, મોટી ગાડી અદર આવી શકે એટલો રસ્તો છોડી આ થાભલા ઊભા કરેલા એટલે જમીનથી એની ઊંચાઈ પણ ઓછી ન હતી અને લાકડાનો એ પુલ પૂરો ૭ ઈંચ પહોળો પણ માડ હશે એને વળગીને જતા

પગ જરૂર લપસી જવાનો.' અધવચ ચક્કર આવે તો તો પગ લપસ્યા વગર જ હું પડવાનો. મેં ભાઈને કહ્યું કે, 'આ તો કામ અઘરું છે. આપણાથી એ નહિ બને.' ભાઈએ પ્રથમ ઉત્તેજન આપી કહ્યું, 'બીશ મા, તારે માટે એ જરાય અઘરું નથી.' નાનપણમાં જો કસરતની મને ટેવ હોત તો તો એ કામ જરાય અઘરું નહોતું. પણ કેમે કરીને મારી હિંમત ચાલે નહિ. ભાઈએ પછી સખતાઈથી હુકમ કાઢ્યો, 'તારે આવવું જ પડવાનું છે. હવે તું કાંઈ નાનો નથી; ખાસ્સો દસ વરસનો થયો છે. આટલીયે હિંમત ન થાય? હું કહું છું કે આવ.' મેં પણ દૃઢતાથી જવાબ વાળ્યો, 'એ તો નહિ જ બને.' કેશુને ચિડાતાં વાર લાગતી ન હતી. એ બોલ્યો, 'જોજે હો! તુ આવીશ તો ઠીક; નહિતર આજે તો તને એવો મારવાનો છુ કે તારા ગાલ લોહીલુહાણ કરી મૂકવાનો.' મેં મનમાં વિચાર કર્યો કે માર ખાવો એ તો રોજનો અનુભવ છે. એમાં તો આપણે પંડિત છીએ. પણ આટલે ઊંચેથી પડીને માથું ભાંગી જાય એ પોસાય નહિ. એટલે મેં ભાઈની આજ્ઞાનો પહેલી વાર સાદર નિરાદર કર્યો. કેશુને મેં નમ્રતાથી કહ્યું, 'ભાઉ, એ મારાથી નથી જ થવાનું તુ ગમે તે કરજે, પણ મારો પગ નથી જ ઊપડવાનો.'

ભાઉ પણ આ મારી બીકણુ દૃઢતા જોઈ ચોકી ગયો. આખરે એણે કહ્યું, 'જા રડ્યા અહીંથી, તુ તો આવો જ રહેવાનો. હવે હુ જ તને ચાલી બતાવીશ.' બસ, મારની બીકથી જે કાર્ય ન થયુ તે આ વેણથી થયુ. કેશુ ચાલી બતાવશે અને પહેલવહેલો આ પુલ પસાર કરશે, પછી મારી

આશ્ચર્ય—શી રહી? હું એકદમ ઊઠ્યો અને સીધો પુલ પરથી સામી બાજુ ગયો સામી બાજુ કેશુ પણ ઊભો થયો હતો એણે મને બાથમા જ લીધો એની આખમાં હર્ષના આસુ હતા એણે મારી પીઠ થાબડી કહ્યું, 'હું તને નહોતો કહેતો કે તારે માટે એ અશક્ય નથી? તારી શક્તિ તારા કરતા હુ જ વધારે જાણું છુ' પછી તો કેટલીયે વાર હું આ બાજુથી પેલી બાજુ અને પેલી બાજુથી આ બાજુ જઈ આવ્યો.

તે દિવસે સાજે કેશુએ મને હનુમાનની વાર્તા કહી સીતાની ભાળ લાવવા માટે લકા સુધી કોણ કૂદી જાય એની મસલત વાદરાઓમા આ પાર ચાલતી હતી સમુદ્ર ઓળગી જવાની શક્તિ એકના હનુમાનની જ હતી પણ દેવોએ એવુ નક્કી કર્યુ હતુ કે, હનુમાનને જ્યા સુધી કોઈ કહે નહિ કે તારામા આટલી શક્તિ છે ત્યા સુધી એનામા એ શક્તિ પ્રગટ થાય નહિ એનામા આત્મવિશ્વાસ આવે નહિ

૧૩

ગોકર્ણની યાત્રા

લંકાપતિ રાવણ હિમાલયમાં જઈને તપશ્ચર્યા કરતો હતો. એની માએ એને મોકલ્યો હતો. શિવપૂજક મહાન સમ્રાટ રાવણની મા શું મામૂલી પથરાના લિંગની પૂજા કરે? એણે દીકરાને કહ્યું, 'જા બેટા, કૈલાસ જઈ મહાદેવ પાસેથી જ એનું આત્મલિંગ લઈ આવ. તો જ મારે ત્યાં પૂજા થઈ શકે.' માતૃભક્ત રાવણ ઊપડ્યો. માનસ સરોવરમાંથી રોજ સહસ્ર કમળ તોડી કૈલાસનાથની પૂજા કરવા લાગ્યો. તપશ્ચર્યા હજાર વરસ ચાલી.

એક દિવસ, કોણ જાણે શાથી, નવ કમળ ઓછાં આવ્યાં. પૂજા કરતાં કરતાં ઉપાય નહિ અને સહસ્રની સંખ્યામાં એક પણ કમળ ઓછું હોય એ ચાલે નહિ. હવે શું થાય? આશુતોષ મહાદેવ શીઘ્રકોપી છે. સેવામાં જરાક ન્યૂનતા આવી તો સર્વનાશ જ. રાવણની બુદ્ધિ કે હિંમત કાચી હતી જ નહિ. તેણે એક એક શિરકમળ

ઉતારી ચડાવવા માંડ્યું આવી ભક્તિથી શું ન પ્રાપ્ત થાય? ભોળાનાથ રાજી થયા. કહેવા લાગ્યા, 'વર માગ, વર માગ જેટલું માગે તેટલું ઓછું.' રાવણે કહ્યું, 'મા પૂર્ણમા મેં દી છે, તારું આત્મલિંગ જોઈએ છે.' શબ્દ નીકળવાની જ વાર શંભુએ હૃદય ફાડી આત્મલિંગ કાઢી આપ્યું

ત્રિભુવનમાં હાહાકાર વર્તી ગયો દેવોના દેવ મહાદેવ આત્મલિંગ આપી બેઠા! અને તે પણ કોને? સુરાસુરના કાળ રાવણને! હવે ત્રિલોકીનું શું થશે? બ્રહ્મા દોડ્યા વિષ્ણુ પાસે લક્ષ્મી સરસ્વતીને પૂછવા ગયા. ઇન્દ્ર મૂર્છિત થયો આખરે વિઘ્નનાશક ગણપતિની મૌએ આરાધના કરી અને કહ્યું, 'ગમે તે કરજો, પણ આ લિંગ લંકા પહોંચવા ન પામે એમ કરજો'

મહાદેવે રાવણને કહ્યું હતું, 'લે આ લિંગ. જ્યાં જમીન પર રાખીશ ત્યાં જ તે સ્થિર થઈ જશે. મહાદેવનું લિંગ પાનાં કરતાંયે ભારે રાવણ લઈને પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે કિનારે જતો હતો સાંજ પડવા આવી હતી. રાવણને લઘુશંકાની હાજત થઈ શિવલિંગ હાથમાં રાખી બેસાય નહિ, જમીન પર તો કેમ જ રખાય? આ મૂંઝવણ ચાલતી હતી ત્યાં, દેવોના સંકેત પ્રમાણે, ગણેશજી ભરવાડના છોકરાનું રૂપ લઈને ગાયો ચારતા પ્રગટ થયા. રાવણ કહે, 'અલ્યા છોકરા, આ લિંગ જરાક ઝાલ જોઉં. જમીન પર રખે મૂકતો' ગણેશ કહે, 'આ છે તો ભારે થાકી જઈશ તો ત્રણ વાર બૂમ પાડીશ' એટલામાં તું આવ્યો તો ઠીક, નહિ તો પછી તારી વાત તું જાણે'

હાજત તો લઘુશંકાની જ હતી. એને કેટલી વાર લાગે? રાવણ બેઠો. કોણ જાણે આજ એના પેટમાં સાત સમુદર ભરાઈ રહ્યા હતા! જનોઈ કાને ભેરવી એટલે તો બોલાય પણ નહિ! સિદ્ધિવિનાયકે, કરાર પ્રમાણે, ત્રણ વાર રાવણના નામની બૂમ પાડી, અને 'અ ર્ ર્ ર્ ર્'ની ચીસ પાડી લિંગ જમીન પર મૂકી દીધું! મૂક્યું કે પાતાળ સુધી તે પહોંચી પણ ગયુ! રાવણ ક્રોધે રાતો થઈને આવ્યો અને ગણપતિના કપાળમાં ભડાક દઈને મુક્કો માર્યો. ગજાનનનું માથું લોહીલોહાણ થઈ ગયું.

પછી રાવણ દોડ્યા લિંગ ઉખેડવા. પણ તે વાત તો હવે અશક્ય હતી. પાતાળ સુધી ગયેલું લિંગ હાથમાં કેમ આવે? આખી ધરતી ધ્રૂજે પણ લિંગ બહાર આવે નહિ. આખરે રાવણે લિંગ ઝાલી આમળી નાખ્યું; એટલે એના ચાર કકડા હાથમાં આવ્યા. નિરાશાના આવેશમાં તેણે ચારે કકડા ચાર દિશામાં ફેંકી દીધા અને બિચારો લંકા પાછો ગયો.

આમળેલા લિંગનો મુખ્ય ભાગ જે રહ્યો તે જ ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વર. આખી પૃથ્વી પર એના કરતાં વધારે પવિત્ર તીર્થસ્થાન નથી.

. ગોકર્ણ–મહાબળેશ્વર કારવાર અને અંકોલા એ બે બંદર વચ્ચે આવેલા તદડી બદરથી છએક માઈલ દક્ષિણે બરાબર સમુદ્રને કાંઠે આવેલું છે. દક્ષિણ દેશમાં કાશી કરતાંયે એનું માહાત્મ્ય વધારે છે. લિંગ મોટે ભાગે જમીનની અંદર જ છે. તેની જળાધારીમા વચ્ચોવચ એક મોટું કાણું રાખેલું છે. તેમાથી અંદર અંગૂઠો નાખીએ ત્યારે

અંદરના લિંગનો સ્પર્શ થાય. દર્શનનો તો સવાલ જ નહિ. ત્યાંના પૂજારીઓ કહે છે કે લિંગની શિલા અત્યંત સુંવાળી છે. ભક્તોના સ્પર્શથી એ ઘસાઈ જાય છે, તેથી પ્રાચીન લોકોએ આ વ્યવસ્થા કરી છે. ઘણા વખત પછી શુભ શુકન થાય એટલે જળાધારી કાઢી, આજુબાજુનું ચણતર દૂર ખસેડી, મૂળ લિંગ બે ત્રણ હાથ ઊંડે સુધી ખુલ્લું કરે છે. અમુક મહિના સુધી ખુલ્લું રાખ્યા પછી મોતીચૂનો બનાવી આસપાસનું ચણતર ફરી ચણી નાખે છે. આ ક્રિયાને, હું ભૂલતો ન હોઉં તો, 'અષ્ટબંધ' કે એવું જ કંઈક નામ આપેલું છે.

અમે કારવાર હતા ત્યારે એક વાર કપિલાષષ્ઠી જેવો દુર્લભ અષ્ટબંધનો એ યોગ આવ્યો. પિતાશ્રી, આંઈ અને હું, અમે ત્રણ જણા એ યાત્રાએ ગયાં. તદડી બંદર ઉપર મને તેડી લેવા માટે 'કૂલી' કરવામાં આવ્યો હતો. એના ખભા પર બેસી હું ગોકર્ણ ગયો. કોટિતીર્થમાં નહાયો. ગોકર્ણ-મહાબળેશ્વરનું દર્શન કર્યું. સ્મશાનભૂમિ અને તેની રખેવાળી કરનાર હરિશ્ચંદ્રનું દર્શન કર્યું. હાડકાં નાંખીએ તો હાડકાં ઓગળી જાય એવા પાણીવાળું એક તીર્થ જોયું. અહલ્યાબાઈના અન્નછત્રમાં તે સાધ્વીનું બાવલું જોયું. માથે ધવાયેલા અને બે હાથવાળા એવા ગજાનનનું દર્શન કર્યું. બ્રહ્માની એક મૂર્તિ જોઈ. અને સૌથી અગત્યની વાત તે રાવણની પેલી પ્રખ્યાત લઘુશંકાનો કુંડ પણ જોયો! આજે

હોય કે તવંગરનું, જમીન તો ગારની, પણ કાળા આરસ-પહાણ જેવી મખત અને ચકચકતી જ હોય. સાચે જ અંદર મોઢું દેખાય! ગરમીના દિવસોમા બપોરે કંઈ પણ પાથર્યા વગર માણસ એ ગારાની છો પર સુખેથી સૂઈ શકે. વખતોવખત આ જમીન છાણ ને મેશ ભેળવી તેનાથી લીંપવામાં આવે છે. પણ આ લીંપણ હાથ વતી થાય નહિ. સોપારીના ઝાડ પર એક જાતનું પૂંછું તૈયાર થાય છે તેના વતી જમીન ઘમી ઘમીને ઓપવામાં આવે છે. આ પૂંછાને ત્યાંની ભાષામાં 'પોવલી' કહે છે

ગોકર્ણથી પાછા આવતાં તદડી સુધી દરિયાવાટે વાફર એટલે સ્ટીમલૉંચમા બેસીને જવાનો વિચાર રાખેલો. મોસમનુ તોફાન શરૂ થવાને બહુ જ થોડા દિવસ હતા. આઠ દિવસ પછી આગબોટ પણ બંધ થવાની હતી. એટલે પાછા જનાર યાત્રાળુઓની ભીડ પાર વગરની હતી. તદડી બંદરેથી ચડનાર લોકોને સ્ટીમરમા જગ્યા મળે કે નહિ એની જ શંકા હતી. એટલા માટે જ અમે સ્ટીમલૉંચમાં બેસી સ્ટીમર સુધી વહેલા પહોંચવાનુ પસદ કર્યું હતુ

ગોકર્ણનુ બદર કંઈ બાંધેલુ નથી કાંઠેથી મારી છાતી જેટલા પાણી સુધી તો ચાલીને જવુ પડતુ ત્યાં હોડીમાં બેસી સ્ટીમલૉંચ સુધી જવુ પડતું જુવાન લોકો હોડી સુધી ચાલતા જાય. બૈરાંછોકરાં તો કૂલીની ખાંધે બેસી અથવા બે કૂલીના હાથની પાલખી બનાવી તેના પર

એની પાસે ન હતા. એણે એક લોભી કૂલીને સહેજ વધારે મજૂરી આપવાની લાલચ બતાવી પોતાને ખાંધે ઉપાડી જવાનું કબૂલ કરાવ્યું. પેલો હતો દૂબળો. એ કાં બેઠો. વિધવા ડોશી એને ખંધોલે સવાર થઈ. પણ કૂલ ઊતરવા જાય છે ત્યાં તો બંને તોલ ગુમાવી ગબડી પડ્યાં. એટલામાં એક અદેખા મોજાએ દોડતા આવી બંનેને કૃતાર્થ કર્યાં.

બોટ લગભગ છેલ્લી હોવાથી ગોકર્ણમાં પણ યાત્રીઓ ઘણા હતા. તે બધા સ્ટીમલોંચમાં કેમ માય? એટલે, સો માણસો બેસી શકે એવડો મોટો એક પડાવ, એટલે કે હોડી, સ્ટીમલોંચની પાછળ બાંધી દેવામાં આવ્યો હતો. અને એની પાછળ કસ્ટમ ખાતાના એક અમલદારની સફેદ હોડી બાંધવામાં આવી હતી. <u>મેં જોયું કે</u> ખાનગી હોડીઓનાં હલેસાં કડછી જેવાં ગોળ હોય છે, જ્યારે કસ્ટમવાળાઓનાં હલેસાં ક્રિકેટ બૅટ જેવાં લાંબાં લાંબાં ને

એટલામાં સ્ટીમલોંચ અને હોડી વચ્ચે એવું તો એક મોટું મોજું આવ્યુ કે હોડી દેખાય જ નહિ!

હું સ્ટીમલોંચમાં બોઇલર પાસેની પાટિયાંની ઓટલી પર બેઠો હતો. અમારા ટંડેલને બનતી ઉતાવળે સ્ટીમર સુધી પહોંચવુ હતું. એણે સ્ટીમલોંચ ગાંડાની પેઠે પૂરજોશમાં છોડી દીધી. પાટિયુ ગરમ થયુ. હું દાઝવા લાગ્યો. શુ કરવું એ સૂઝે નહિ. જરા ખસવા જાઉં તો 'સમુદ્રાસ્તૃપ્યન્તુ' થવાય! અને બેસવું તો લગભગ અશક્ય! આ મૂંઝવણમાંથી ભયંકર રીતે છુટકારો મળ્યો. સમુદ્રનુ એક પ્રચંડ મોજુ ચડી આવ્યુ અને એણે મને નખશિખાન્ત નવડાવી દીધો. હવે ઓટલી ગરમ રહે જ શાની? પિતાશ્રી મૂંઝાયા. આઈને તો કુળદેવનુ સ્મરણ સૂઝયું 'ગગેશા! મ્હારદ્રા! માયબાપા! તુચ આતાં આમ્હાલા તાર.' વરસાદ મુશળધાર પડવા લાગ્યો. અમે સ્ટીમલોંચવાળા કંઈક સુરક્ષિત હતા પણ પેલા હોડીવાળાઓનુ શું? શરૂઆતમાં તો સ્ટીમલોંચને પાણી કાપવાનું હોવાથી તેમાં પાણી સહેલાઈથી આવતુ; જ્યારે હોડીને દરેક આવતા મોજા પર સવાર જ થવાનુ હોવાથી, હોડી ગમે તેટલી ડોલે

મોજુ ઉપરથી આવી હોડીને અધ્ધર ઝીલી લેતું આવી' અણધારી હિલચાલથી અંદર ઊભેલા લોકો ધડાધડ એક બીજા પર પડી જતા

પણ હવે મોજા બાજુએથી અથડાવા લાગ્યા હોડીની અંદરના બૈરાંછોકરાંને તો પોક મૂકી રોવાનો જ એક ઇલાજ હતો જેટલા જવાંમર્દ હતા તે બધા ડોલ, ગાગર કે ડબો, જે હાથમાં આવે તે લઈ, ભરીભરીને પાણી બહાર કાઢતા કાયર એન્જિનના પપ એથી વધારે ઝડપથી શું કામ કરી શકે? હોડી માંડ ખાલી થઈ જાય એટલામાં એકાદ ક્રૂર મોજુ વિકટ હાસ્ય કરી ધ ડ' દઈને હોડીના પાસા પર અથડાય અને અંદર ચડી બેસે એ વખતની ચીસો અને કિચ્ચિયારીઓ કાનને ફાડી નાખતી હતી, કાળજાં ચીરી નાખતી હતી કેઈ યાત્રીઓ અવધૂત દત્તાત્રેયના 'ધાવા' નવમાગવા લાગ્યા તો કોઈ પંઢરપુરના વિઠોબાને બોલાવવા લાગ્યા કોઈ અંબાભવાનીની માનતા રાખે તો કોઈ વિઘ્નહર્તા ગણેશને બોલાવે શરૂશરૂમાં ખ્રીસ્તીઓનો કપ્તાન અને ખલાસીઓ અમને સૌને ધીરજ આપતા અને કહેતા, 'અરે તમે ડરો છો શાના? જુમ્મેદારી અમારી છે અમે તો એવા કેટલાયે તોફાનો જોઈ નાખ્યા છે' પણ જોતજોતામાં મામલો એવો વધી ગયો કે કપ્તાનનું પણ મોઢું ઊતરી ગયું એ કહેવા લાગ્યો 'બાપુ, હવે રોયે શો લાભ? માણસને

તાકીને જોતો હતો. મુસાફરીએ ઊપડતાં પહેલાં જે માણસ ગાજર જેવો લાલચુંદ હતો તે હવે અળવીનાં પાન જેવો લીલો લીલો થઈ ગયો હતો!

હું એ વખતે સાવ બાળક તો હતો, પણ ગંભીર પ્રસંગે બાળક પણ પ્રસંગને સમજી શકે છે. પળે પળે સ્થાન-ભ્રષ્ટ થતો હતો. માંડ બે હાથે પકડીને મારું સ્થાન સાચવતો હતો. અમારો બધો સામાન એક બાજુ પર પડ્યો હતો. એનો તો ભાવ જ કોણ પૂછે? પણ પૂજાની બધી મૂર્તિઓ અને નાળિયેર નેતરની એક 'સાંબળી' (ડબા) માં રાખેલાં હતાં તે હું મારી ગોદમા લઈને બેસતાં ભૂલ્યો ન હતો.

મારા મનમાં કેવા કેવા વિચારો આવતા હતા! એ જમાનો મારી મુગ્ધ ભક્તિનો હતો. રોજ સવારે બબ્બે કલાક તો મારું ભજન ચાલતુ. જનોઈ દીધેલી નહિ એટલે સંધ્યાપૂજા ક્યાંથી કરાય? છતાં પિતાશ્રી પૂજામા બેસે ત્યારે ત્યાં બેસી મદદ કરવામાં ખૂબ રસ આવતો. મનમાં વિચાર આવ્યો કે, આજે જો ભાગ્યમાં ડૂબી જવાનુ હશે તો આ દેવોની સાંબળી છાતી સરસી ચાપીને જ ડૂબી જઈશ. બીજી ક્ષણે વિચાર આવ્યો, જો આઈના દેખતા લોંચમાથી પાણીમાં ઊલળી પડીશ તો આઈની શી દશા થશે? એ વિચાર એટલો તો અસહ્ય થઈ ગયો કે શ્વાસ રૂંધાયો. છાતીમાં પથરો વાગ્યો હોય એમ દુખવા લાગ્યુ. મે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરી કે, જો ડુબાડવાં જ હોય તો આઈ અને હું એકબીજાને બાથમાં લઈ ડૂબી જઈએ એટલું કરજે.

હરેક બાળકને મન એના પિતા એટલે ધૈર્યના સાગર. આભ તૂટે પણ પિતા ધીરજ ખોઈ ન બેસે એવી તો બાળકને ખાતરી. એટલે આવો પ્રસંગ જ્યારે બને ત્યારે પિતાને પણ દિગ્મૂઢ થયેલા, બેબાકળા બનેલા બાળક જુએ છે ત્યારે, તો બાળકને કંઈ ને કંઈ થઈ જાય છે. હું તોફાનથી એટલો ડર્યો ન હતો, વરસાદથી એટલો ડર્યો ન હતો, 'માણસ ગંધાય, માણસ ખાઉં' કરીને મોં વકાસીને આવતાં મોજાંથી પણ એટલો ડર્યો ન હતો, જેટલો પિતાશ્રીનો મૂંઝાયેલો ચહેરો જોઈ અને ગળગળો અવાજ સાંભળીને ડર્યો.

જે તે ટંડેલને પૂછે, 'હવે કેટલે આવ્યા છીએ? હવે કેટલું બાકી છે?' ચારે તરફ જ્યાં નજર નાખીએ ત્યાં વરસાદ, પવન, મોજાંનું તાંડવ! આટલો વરસાદ પડયો પણ આકાશ કંઈ ઉઘડયું જ નહિ. મેં ટંડેલને કરગરીને કહ્યું, 'લોંચ જરા કિનારા તરફથી લઈ જાઓને, કે ડૂબી જઈએ તો કેટલાક તો કાંઠા સુધી તરીને જાય!' ટંડેલ ઉત્સાહ વગરનું હાસ્ય કરીને બોલ્યો, 'કેવો બેવકૂફ છોકરો! કિનારાથી જેટલા દૂર છીએ તેટલા જ સુરક્ષિત છીએ. જરાક પાસે ગયા કે ખડક પર ચૂરેચૂરા થઈ જવાના. આજે તો જાણીજોઈને અમે કિનારાથી દૂર રહ્યા છીએ.

કરતાં હતાં. એક બે ત્રણ છોકરાંની મા બધાંને એકસામટાં બાથમાં લેવા મથતી હતી. બસ, પાંચપચીસ જવાંમર્દ તનતોડ મહેનત કરી દરિયા સાથે અસમાન યુદ્ધ લડતા હતા. તોફાન એટલું તો વધી પડ્યું અને લોચ તથા હોડી એટલી બધી ડોલવા લાગી કે, લોકો બીકના માર્યા રોતા બંધ થયા. એક કાળી છાયા બધે ફેલાઈ. ભાનમાં હતા એક પેલા હોડીમાંના બહાદુરો, અને બીજા કાળા કાળાં અંગરખાં પહેરેલા સ્ટીમલૉચના ખલાસીઓ. અમારો ટેંડેલ હુકમ છોડતા કોક વખત મૂંઝાતો હતો, પણ ખલાસીઓ બરાબર એકાગ્ર થઈ, વગર ભૂલ્યે, વગર મૂંઝાયે પોતપોતાનું કામ કર્યે જતા હતા. કર્મયોગ શું આથી જુદો હશે?

આખરે તદડી બંદર આવ્યું. અમે સ્ટીમરને જોઈએ તે પહેલા જ સ્ટીમરે અમારી લૉચને જોઈ લીધી. સ્ટીમરે ભૂંગળું વગાડ્યું: ભોં......' જાણે બધાંની કરુણ વાણી સાંભળી ઈશ્વરે 'મા ભૈ'ની આકાશવાણી ઉચ્ચારી! અમારી સ્ટીમલૉચે પોતાના તીણા અવાજે જવાબ વાળ્યો. સૌના હૈયાંમાં આશાના અંકુર ફૂટ્યા. બધે જયજયકાર થયો.

એટલામાં, જાણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી જોવા અને અમારાં બધાંના ભાગ્ય સામે હારતાં પહેલાંની છેલ્લી લડત ચલાવવા ખાતર, એક મોટું મોજું અમારી લૉચ ઉપર ધસી આવ્યું. મારા પિતાશ્રી બેઠા હતા ત્યાંથી પાછળ પડી ગયા. મેં એક કારમી ચીસ પાડી. અત્યાર સુધી હું રોયો ન હતો. જાણે તેનું સાટું એક જ ચીસમાં વાળવું હતું બીજે જ ક્ષણે પિતાશ્રી બેઠા થયા અને મને છાતી સરસો ચાંપી કહ્યું, 'દત્તુ, બીશ મા. મને કંઈ થયું નથી'

સ્ટીમર યાત્રાળુઓથી ચિકાર ભરાઈ ગઈ. જે બોલે તે પોતાનો સામાન સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની વાતો જ સંભળાવે. આખરે યાત્રાળુઓ બધા આવી ગયા. મહેર માલિકની કે એકે જીવનું નુકસાન ન થયું. સ્ટીમર ઊપડી અને લોકો પોતપોતાની જૂની મુસાફરીનાં આવાં જ જોખમનાં સ્મરણો એકબીજાને કહી આજનું દુઃખ ઓછું કરવા લાગ્યા. રાત્રે લાંબા વખત સુધી કોઈને ઊંઘ ન આવી. હું ક્યારે ઊંઘ્યો, કારવાર બંદર ક્યારે આવ્યું, અને અમે ઘેર ક્યારે પહોંચ્યા, એમાંનું કશું આજે યાદ નથી. પણ તે દિવસનો તે તોફાનનો પ્રસંગ જાણે ગઈ કાલે જ વીત્યો હોય એવો સ્મરણપટ પર તાજો છે. સાચે જ—

दुःखं सत्यं, सुखं मिथ्या, दुःखं जन्तोः परं धनम् ।

૧૪

યલ્લામ્માની યાત્રા

યલ્લામ્માની યાત્રા એ અમારી તરફનો મોટો ઉત્સવ છે. કાનડી ભાષામાં યલ્લા એટલે બધા, અને અમ્મા એટલે મા. આ રીતે યલ્લામ્મા એ વિશ્વજનની છે. એનું બીજુ નામ છે રેણુકા. રેણુકા યલ્લામ્મા કોણ હશે? પશુ, પક્ષી, માણસ, ઝાડપાન, કૃમિકીટ, પતગ, બધાને જન્મ આપે, બધાંનુ ભરણપોષણ કરે તે રેણુકા કોણ? 'વંદેમાતરમ્' કહી જેનો આપણે જયજયકાર કરીએ છીએ તે ધરતીમાતા, અસંખ્ય રેણુથી બનેલી કૃષિમાતા. એ યલ્લામ્માનો ઉત્સવ ખેડૂતોને માટે મોટામાં મોટો ઉત્સવ કેમ ન હોય? વેદકાળથી ઋષિઓ કહેતા આવ્યા છે કે, વર્ષણહાર આકાશ એ પિતા છે અને સસ્યશાલિની પૃથ્વી એ માતા છે.

યલ્લામ્માની યાત્રા દર વરસે ભરાય છે. દૂર દૂરથી ખેડૂતો ભેગા થાય છે. ગુણીજનો પોતાનુ કૌશલ્ય એ ઠેકાણે

બતાવી શકે છે વેપારીઓ જાતજાતનો માલ વેચવા કાઢે છે મહાન વિનિમયનો એ દિવસ હોય છે

પણ યલ્લમ્માની યાત્રાનું મુખ્ય આકર્ષણ તો બળદોનું પ્રદર્શન છે તમારે ઉત્તમમાં ઉત્તમ બળદ જોવા હોય, સરખા કદના, સરખા રંગના, સરખા શીંગડાવાળા અને સરખી જ તાકાતવાળા બળદોની ગમે તેટલી જોડીઓ ખરીદવી હોય, તો યલ્લમ્માની યાત્રાએ આવો

મોટા મોટા અને ઢળી પડતી ખૂંધોવાળા (કોહ) બળદોને ગજગતિથી આવતા જોઈને આંખો ઠરી જાય કેટલાક બળદોના સફેદ શરીર પર રંગમાં બોળેલા હાથના થાપા મારેલા હોય છે એમના શીંગડાને સુરખ લાલ તેલિયો રંગ લગાડેલો હોય છે શીંગડાંની અણીને કાણાં પાડી તેમાં પીળા, ભૂરા કે જાંબુડા રંગના રેશમનાં ફૂમતાં લટકાવેલા હોય છે ગળામાં ઘૂઘરા તો હોય જ કેટલાક ઊંચી જાતના બળદના આગલા ડાબા પગમાં ચાંદીનો તોડો પહેરાવેલો હોય છે શી તે દિવસની મજા! દરેક બળદના માલિકની છાતી અભિમાનથી ફૂલી ફૂલી! એનાં દેખતા એના બળદની વાત કરો તો સંભાળીને જ કરજો હો!

એ સહેની વાત ન હતી રાજ તરફથી એ પટાવાળા અમને મળ્યા હતા તેઓ લોકોને ચમકાવીને અમારે માટે રસ્તો કરે ઠેકાણે ઠેકાણે ખાદીની દુકાનો ગોઠવાયેલી હતી અને દુકાનદારો છાતી સરસો ગજ લબાવીને કપડુ માપી આપતા ત્યારે ખાદીનો કકડો ફડાતો હતો ત્યારે ચરડ કરતો એવો મજાનો તો અવાજ થતો કે એ સાભળવા ઊભા રહેવાનુ મન થાય બજારમા ફરતા ફરતાં એક ઠેકાણે ખૂબ ભીડ હતી ત્યા અમે જઈ પહોચ્યા ત્યા ફજેતફાળકો ફરતો હતો નાનપણમા અમારા હાથમા પૈસા તો આપવામા આવતા જ નહિ, એટલે પારણામા બેસવાનુ મન થયા છતા એ લોભ મનમા જ રાખવો પડયો ગામડિયા છોકરાઓ અને કેટલાક હોશીલા ડોસાઓ પણ પારણામા બેઠેલા જોઈ મને થયુ કે આપણા કરતા આ ગરીબ લોકો કેટલા સુખી ! ધારે ત્યારે પારણામા બેસી શકે એટલામા અમારા પટાવાળાએ ફજેતફાળકાવાળાને કહ્યુ, અલ્યા એ, આ અમલદારના છોકરાઓ છે એમને પારણામા બેસાડ' મે ધીમે અવાજે પટાવાળાને કહ્યુ, 'પણ અમારી પાસે તો એક પૈસો નથી' એણે મારો હાથ દબાવી એથીયે ધીમે અવાજે કહ્યુ, 'એનો વાધો નહિ તમે બેસો તો ખરા'

ઝાઝો વિચાર કર્યા વિના ઉત્કંઠિત મન અમને પારણા તરફ લઈ ગયુ ફાળકાવાળા ફાળકો ફેરવતા જાય અને કાઈક ગાતા પણ જાય એક જણ કેટલા ફેરા થયા તે મોટેથી ગણતો હતો બેસવાની તો ખૂબ જ મજા આવી અમે બેઠેલા એટલે ફાળકાવાળાએ પાચદસ ચક્કર વધારે નાખ્યા એણે મનમા કહ્યુ હશે 'तुष्यतु दुर्जन ।'

અમે ઊતર્યા અને ચાલવા લાગ્યા. મારા મનમાં મિશ્ર ભાવ ઘોળાવા લાગ્યા. શરીર ઊતર્યું અને મન ફજેતફાળકે ચડયું. આપણે મફત બેઠા એટલે ભિખારી જેવા થયા, એ ધ્યાન મનમાં આવતાં બીજી જ ક્ષણે અભિમાન કરેલું 'ભિખારી શાના? એણે કંઈ આપણી દયા ખાઈને નથી બેસાડ્યા. આપણે અમલદારના દીકરા. આપણાથી બીને આપણને બેસાડ્યા. જ્યારે એ વધારાના ચક્કર નાખતો હતો ત્યારે બાકીના ત્રણે પારણામાં બેઠેલા છોકરાઓ અને આસપાસના લોકો આપણી તરફ જ જોતા હતા ને? માટેમી વગર કંઈ આવું થાય?' આમ મનનું સમાધાન તો થતું. પણ ફરી વિચાર આવતો કે પારણામાંથી ઊતર્યા પછી જ્યારે આપણે ચાલતા થયા ત્યારે જે શરમ જણાઈ તે શા માટે? બીજા બધા એકેક પૈસો આપે છે. આપણે જો ગજવામાંથી પાવલી કાઢીને એને આપી હોત અને પછી એણે કડ વાળીને મનામ ભરી હોત તો આહેબી શોભત. પણ આપણે તો છોકરાઓ. આપણી પાસે પૈસા ક્યાંથી હોય? હા, એ ખરું. પણ ના તો ફાળકામાં બેસવું જોઈતું ન હતું. પણ હું ક્યાં મારી મેળે બેસવા ગયો હતો? સખારામે મને બેસાડ્યો. પણ તોયે મારે ના પાડવી નહોતી જોઈતી?

વાર જ સફળ થતી. પણ હમેશાં કંઈ આઈ જ મલાઈ ચોળે એમ ન હતું. કોઈ દિવસ મોટાં ભાભી હોય તો કોઈ દિવસ વચેટ ભાભી હોય. અને આવી યુક્તિ કરી હું મલાઈ ખાઈ જાઉં એ આઈને ન જ ગમતું એમ કંઈ થોડું હતું? આઈ વઢે ખરી, પણ એ બધું ઉપર-ઉપરનું.

એક દિવસે સાંજે એક ગામડામાં અમે મુકામ કર્યો. ત્યાં ધર્મશાળા નહોતી એટલે વિઠોબાના મંદિરમા ધામા નાખ્યા. પંઢરપુરની આસપાસ ખૂબ દૂર સુધી દરેક ગામમાં વિઠોબાનું મંદિર તો હોવાનું જ. વિઠોબા અને રખુમાઈ (રુક્મિણી) બંને કેડ ઉપર હાથ રાખી, બંને પગ બરાબર જોડી ઊભાં રહેલાં દરેક મંદિરમા હોવાનાં જ. સાંજ પડે કે ગામના લોકો — સ્ત્રીપુરુષ બધાં — એક પછી એક દેવદર્શનને માટે આવે અને વિઠોબાને 'ક્ષેમ' દઈ—એટલે કે આલિંગન દઈ—નમસ્કાર કરી પાછાં જાય. એ આ પ્રદેશનો રિવાજ જ છે. અમે આ બધુ આશ્ચર્યથી જોતા હતા.

અમે પાઠ કર્યો ગોદુની આ બહાદુરી જોઈ મારા મનમાં એને વિષે આદર ઉપજ્યો એનું એક સૂત્ર હતું 'આજે દુઃખ વેઠીએ તો આવતી કાલે સુખ મળે આજે મરચા ખાઈએ તો આવતી કાલે ખાંડ ખાવા મળવાની અને આવા સૂત્રનો તે અક્ષરશ અમલ પણ કરતો મોટપણમાં ખૂબ ગળ્યું ગળ્યું ખાવાનું મળે એટલા માટે તે ઘણી વાર મને ઃમને મરચાં ખાતો એટલું જ નહિ, પણ મોગા ભાઈનો અભિમાર ચલાવીને મને પણ ખવડાવતો' હું ગોદુ જેટલો શ્રદ્ધાવાન નહિ એટલે એના સિદ્ધાંતનો અનરાર્થ ક્ષૂન ન કરી શકું (પણ જે છ ભાઈઓમાં સૌથી નાનો એને પ્રામગણી તાબેદારી ઉઠાવવી પડતી) આમ ગોદુના એ સિદ્ધાંતને લીધે એનામાં તિતિક્ષા ઠીક ઠીક આવી હતી (હું પણ તિતિક્ષા બતાવું ખરો પણ તે બહાદુરી કહેવવાને અર્થે)

પાણી લઈને અમે ઘેર આવ્યા રાત પડી એટલે ગામલોકો આવતા બંધ થયા વિઠોબા પાસે એક ઊંચી દીવી બળતી હતી હવે ગોદુનો ભક્તિભાવ જાગૃત થયો' ગામના લોકોની પેઠે આપણે પણ વિઠોબાને ક્ષેમ દઈએ એમ એને થઈ આવ્યું ધીમે રહીને એ મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ગયો ને ભક્તિના ઉમળકા સાથે એણે વિઠોબાને બાથમાં લીધા પણ અરે' શી ભગવાનની લીલા' વિઠોબા પોતાનું સ્થાન છોડી ગોદુની બાથમાં જ આવ્યા' એમનો ભાર છાતીને અસહ્ય થઈ પડ્યો' ગોદુએ જોયું કે મૂર્તિના પગ ઘૂંટીથી જરા ઊંચેથી તૂટી ગયા છે હવે શું કરીએ? આ તો ગજબ થયો' વિઠોબાની ભક્તિ બહુ મોંઘી પડી' 'दत्तु दत्तु, इकडे ये हें बघ काय झाले?'

હું દોડતો ગયો. સહેજ પ્રયત્ને વિનોબાને એની બાથમાંથી છોડાવ્યા. પછી અમે બંનેએ મળીને વિનોબાને ફરી પગભર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ અઠ્ઠાવીસ યુગ સુધી આમ ઊભા રહી વિનોબા 'સાવ કંટાળી ગયા હતા' એ ફરી ઊભા થાય જ નહિ. અમે હાર્યા એટલે મેં, ગોંદુ ના પાડતો હતો છતાં, પિતાશ્રીને બોલાવ્યા અને સ્થિતિ બતાવી. તેમણે પ્રથમ તો મૂર્તિ બરાબર ઊભી કરી અને પછી અમારા બંનેની ઝાટકણી કાઢી. (મારો પોતાનો વાંક તો હતો જ નહિ, પણ મને સૂઝયું કે મારો બચાવ કરીશ તો ગોંદુને વધારે સાંભળવુ પડશે. મૂગે મોઢે એની સાથે સહન કરું તો બીચારાનુ દુઃખ એટલું હળવું થાય ને?) સુખદુઃખ સમાન ભાગે વહેંચી લેવું એ અમારો ત્રણ ભાઈઓનો કોલકરાર હતો. છતાં વિનોબાના આલિંગનથી મળેલા પુણ્યનો ભાગ મને મળશે કે કેમ એનો વિચાર સરખોયે મેં ન કર્યો.

બીજે દિવસે સવારે એક છોકરી મંદિરમાં વિનોબાને ક્ષેમ દેવા આવેલી. વિનોબાએ એને પણ પોતે કંટાળી ગયાનું જણાવ્યુ. હું તો હવે શુ થશે એની જ રાહ મારી પથારીમાંથી જોયા કરતો હતો. પણ એ છોકરી જરાય ડરી ન ગઈ. મને પથારીમાંથી જોતો જોઈ કહે, 'આ મૂર્તિના પગ એક વાર તો ભાંગ્યા જ હતા. ગામના લોકોએ જેમ તેમ બેસાડયા હતા. આજે ફરી ઢીલા થયા દેખાય છે.' રોઇટરના ખબરપત્રીને વેગે એ માહિતી મેં પ્રથમ ગોંદુને ને પછી પિતાશ્રીને પહોંચાડી, અને બધાના જીવ ઠેકાણે પડ્યા.—શરીર તો કકડતી ટાઢમાં ધ્રૂજતાં જ હતાં.

૧૬

ઉપાસ્ય સ્વયંવર

લોકમાન્ય તિલકે હિંદુધર્મની વ્યાખ્યા કરતાં એક શ્લોક ઘડી કાઢ્યો છે:

> प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु, साधनानामनेकता ।
> उपास्यानामनियमः, एतद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

આ શ્લોકમાં હિંદુધર્મની ઉદારતા અને વિશેષતા આવી જાય છે. ઈશ્વરને ઓળખવાનાં ને મેળવવાનાં સાધનો અનેક છે, કેમકે માણસનો 'સ્વભાવ વિવિધ' છે. અને એકેશ્વરવાદી હિંદુધર્મમાં ઉપાસ્ય 'દૈવતો પણ અનંત' છે, કેમકે ઈશ્વરની વિભૂતિનો અંત નથી. સાધન ને ઉપાસ્યની બાબતમાં કુલધર્મ પણ આડે આવતો નથી. ઘણી વાર એમ જોવામાં આવે છે કે, માણસનો કુલદેવ જુદો અને ઉપાસ્ય દેવ જુદો. પોતાનું ઉપાસ્ય પોતાની અભિરુચિ પ્રમાણે માણસે પસંદ કરવાનું હોય છે.

મને જનોઈ મળી તે પહેલા જ, એટલે બહુ જ નાની ઉમરે મને મારુ ઉપાસ્ય પસંદ કરવાનુ સૂઝયુ ધર્મનુ ઊંડુ રહસ્ય જાણ્યા વગર પૌરાણિક વાર્તાઓ પરથી જ મારે એ સ્વયંવર કરવાનો હતો અમારા કુળદૈવ મંગેશ મહારુદ્ર અને મહાલક્ષ્મી મહાલક્ષ્મી એ વૈષ્ણવી શક્તિ પણ હોઈ શકે છે અને શૈવી શક્તિ પણ હોઈ શક છે મંગેશ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હજી નક્કી નથી થઈ કેટલાક માને છે કે આદિ માયા પાર્વતીએ જગલમા વાઘથી બીને ત્રાહિ મા ગિરીશ' એવી ચીસ પાડી બીકથી વાણી અસ્પષ્ટ થવાથી 'ત્રાહિ મા ગીશ' એવો જ ઉચ્ચાર થયો મહાદેવને એ જ નામ ગમી ગયુ, અને માંગીશ ઉપરથી મંગેશ' થયુ મને પોતાને આ પૌરાણિક વાર્તા પર વિશ્વાસ નથી બેસતો હુ તો મગનેશ નુ જ મંગેશ કરુ છુ ગમે તેમ હોય, શિવશક્તિ એ અમારા કુળદૈવત ખરા

પણ પંઢરપુરના વિઠોબા પર મારી ભક્તિ સૌથી પહેલી ચાંટી ગયેલી ગોદુ પર પણ એ જ અસર થયેલી એટલે અમે બને જણાએ પિતાશ્રી પાસે હરિવિજય'ની માગણી કરી (હરિવિજય' એ ભાગવતનો સાર છે) અમે આખો 'હરિવિજય વાચી ગયા એમાથી કેટલુક સમજાય અને કેટલુક ન પણ સમજાય કૃષ્ણગોપીનો શૃગાર એમા વગતે ને પગલે આવે પણ અમે બાળકો એમા શુ સમજીએ? શ્રીકૃષ્ણના પરાક્રમો ને તોફાનોનુ વર્ણન આવે ત્યારે મજા પડે (બાલ્યકાળ એ અદ્ભુતરસનો અને હાસ્ય રસનો ભૂખ્યો હોય છે) અમારુ હરિવિજય'નુ પારાયણ ચાલતુ હતુ એટલામા પૂનેથી કેશુ આવ્યો કેશુ બાબા પાસે

રહી જાણતા, એટલે એને ઉચ્ચ નીતિનું વાતાવરણ મળેલું. ધર્માભિમાન પણ પૂનાના વાતાવરણમાં એને ઠીક ઠીક મળેલું. અમને 'હરિવિજય' વાંચતા જોઈ એને આશ્ચર્ય થયું. એણે અમને સમજાવ્યું કે, 'શ્રીકૃષ્ણ એ ખરાબ દેવ છે, સ્ત્રૈણ છે, ગોપી સાથેની એની લીલા ગંદી છે. એ વ્યભિચારીની પૂજા કરાય નહિ. સાચો દેવ તો એક મહાદેવ. એ જ આપણો કુલદેવ. એની જ ભક્તિ કરવી ઘટે છે. આપણે ક્યાં હાથમાં ત્રાજવું લઈ સોનું તોળનાર વૈષ્ણવ શરાફ છીએ કે વિષ્ણુની ભક્તિ કરીએ?' *

ગોંદુને આ ટીકા ન ગમી. એ કેશુથી જુદો પડ્યો. 'હરિવિજય' પરની એની ભક્તિ કાયમ રહી. હું કેશુનો લાડકો. એની વાત મારે ગળે ઝટ ઊતરે. મેં 'હરિવિજય' ફેંકી દીધો અને કૃષ્ણનિંદામાં રસ લેવા લાગ્યો. કેશુએ ધારેલું અરધું પરિણામ તો નીપજ્યું, પણ મહાદેવને હું મારું ઉપાસ્ય દૈવત ન બનાવી શક્યો. મહાદેવ કુલદેવ તો ખરા, પણ ઉપાસ્ય કંઈ જુદું જ હોવું જોઈએ. મેં પિતાશ્રીને પૂછ્યું કે, 'દેવો કેટલા છે?' મારે ગંભીરતાથી સ્વયંવર કરવાનો હતો, એટલે કેટલા દેવોમાંથી પસંદગી થઈ શકે છે એ

* બેલગામ તરફ અમારી ન્યાતમાં કેટલાક વૈષ્ણવ હોય છે ને તે બધા શરાફીનો ધંધો કરે છે. તેઓ ભાગવતધર્મ પાળે છે. અમે એ લોકોર કરતા શિયા, સ્માર્તધર્મ પાળનારા! બની શકે ત્યાં સુધી અમારી દીકરીઓ શરાફોને ત્યાં ન દઈએ. એમની દીકરીઓ બેશક લઈએ ખરા. પણ પ્રયત્નપૂર્વક એમનું વૈષ્ણવપણું ધોઈ કાઢી એમને

જાણી લઈએ તો સારુ પિતાશ્રીએ કહ્યુ, 'એમ તો દેવ એક જ છે અને તે બધે છે,—જળ, સ્થળ, કાષ્ઠ, પાષાણ બધે છે, તારામા પણ છે ને મારામા પણ છે પણ દેવો તેત્રીસ કરોડ ગણાય' મે પિતાશ્રીને પૂછ્યુ, 'આ તેત્રીસ કરોડ દેવોને તમે ઓળખો છો?' સવાલ અટપટો હતો પિતાશ્રીએ કહ્યુ, 'દેવો ગમે તેટના હોય તોયે એ પાચ દેવોના જ અવતાર પચાયતનમા બધા સમાઈ જાય છે' મે પૂછ્યુ, 'પચાયતન એટલે શુ?' પિતાશ્રી બોલ્યા, 'શિ ના ગ ર દે' હુ મૂઝાયો હસીને પિતાશ્રીએ કહ્યુ, 'જો, શિ એટલે શિવ, ના એટલે નારાયણ, ગ એટલે ગણપતિ, ર તે રવિ, અને દે એટલે દેવી'

મને જોઈતુ મળી ગયુ મારે આ પાચમાથી પસદગી કરવાની રહી શિવ તો આપણો કુનદેવ એ જ પહેલો આવે છે પણ એ ભારે ક્રોધી છે જરાક ભૂલ થાય તો સત્યાનાશ વાળી દે એની આગળ હમેશા બીતા જ રહેવુ પડે એ આપણને નહિ ખપે નારાયણ એટલે કૃષ્ણ એ તો કુકર્મી એની ઉપાસના કોણ કરે? ગણપતિ વરસમા એક વાર ઘરમા આવે છે અને તે વખત આપણને મોદક ખાવાને મળે છે પણ એ તો વિદ્યાનો દેવ એ કઈ ઉપાસ્ય દેવ તરીકે શોભે નહિ રવિ છે તો તેજસ્વી, પણ એની ક્યાયે મૂર્તિ જડતી નથી એનુ દેવળે ક્યાય જોવામા

લાભ જોયો કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ એ ત્રણે દેવ એમાં સમાઈ જાય છે. શૈવ ને વૈષ્ણવનો ઝઘડો દત્તાત્રેય આગળ શમી જાય છે. બ્રહ્મા પ્રત્યે મારો પક્ષપાત તો હતો જ નહિ, પણ એની સૂગ પણ ન હતી. એને તો નભાવી લેવાય પણ હરિહર ભેગા થયા એથી રૂડુ શુ? વળી દત્તાત્રેય તે બ્રહ્મચારી આપણને તો એ જ ખપે

પઢરપુરથી અમે દત્તાત્રેયની એક મૂર્તિ લઈ આવ્યા. ગોદુ એક નાનકડુ ચીથરુ લઈને એ દત્તાત્રેયને ધોતિયુ પહેરાવે મને એ બિલકુલ ગમે નહિ હુ કહુ કે પીતળની મૂર્તિમા પીતળનુ ધોતિયુ કોતરેલુ છે જ એમા આ ચીંથરુ ચડાવીને તુ શી શોભા વધારવાનો હતો?' ગોદુ કહે, 'પણ પઢરપુરમા તે નહોતુ જોયુ કે વિઠોબાને રેશમી કોરનુ ધોતિયુ પહેરાવે છે, અગરખુ ચડાવે છે, માથે ફેટો બાધે છે અને શિયાળામા એક રજાઈ પણ ઓઢાડે છે?' અમારો મતભેદ કાયમ જ રહ્યો મે તો દત્તાત્રેયના જેટલા સ્તોત્રો મળ્યા તેટલા ભાવપૂર્વક સાભળ્યા દત્તાત્રેયને ઉમરાના ઝાડ તળે બેસવાનુ ગમે, એટલે હુ પણ જ્યા ઉમરાનુ ઝાડ હોય ત્યા તેની છાયામા જઈને બેસતો દત્તાત્રેયને પાપડીનુ શાક ભાવે, એટલે મે પણ પોતાને પાપડીનુ શાક ભાવતુ કર્યુ

હવે મને 'ગુરુચરિત્ર' વાચવાનુ મન થયુ મહારાષ્ટ્ર તરફ નૃસિંહ સરસ્વતી કરીને એક અવતારી પુરુષ થઈ ગયેલા. એમને દત્તાત્રેયના અવતાર સમજી 'ગુરુચરિત્ર'મા એમની લીલાનુ વર્ણન કરેલુ છે એ બધી લીલામા મુખ્ય વસ્તુ એ જ કે દુખી લોકોનુ દુખ દૂર કરવુ આવો આર્તત્રાણ દેવ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ, એમ મે મન સાથે નક્કી કર્યું દત્તાત્રેય

પોતે તપસ્વી, કષ્ટ વેઠે, શુદ્ધ બ્રહ્મચારી પણ લોકોનુ દુ ખ જોઈ એનું હૈયુ વધારે ને જલદી પીગળે એમ જોઈ એ જ ગુણો આપણામા આવે તો કેવુ સારુ, એમ મનમા થતુ મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે હું દીનદુ ખીઓને શોધવા લાગ્યો ને જ્યા બને ત્યા લોકોને કામ આવવા લાગ્યો પોતે કશો લાભ શોધવો નહિ ને બીજાની સેવા કરવી એ તે વખતે તો મારા જીવનનો આદર્શ થઈ ગયો

ઘરમા રામવિજય, 'હરિવિજય', 'પાડવપ્રતાપ', ને શિવલીલામૃત એટલી ચોપડીઓ તો હતી અમારુ 'ગુરુચરિત્ર મામાને ત્યા ગયેલુ ત્યાથી એ પાછુ આણવાની અથવા નવુ વેચાતુ લેવાની દરખાસ્ત મે પિતાથી આગળ મૂકી ભોગજોગે એ વખતે આઈ પણ ત્યા હતી આઈએ ગભીરતાથી અને ધસીને મારી દરખાસ્તનો વિરોધ કર્યો આઈએ કહ્યુ આપણા ઘરમા 'ગુરુચરિત્ર પળતુ નથી આક્કાએ ગુરુચરિત્ર વાચવા માડ્યુ ને એ જ વરસે એ આપણને છોડી ગઈ'

આઈએ એવા કેટલાયે દાખલા ગણાવ્યા બસ, મારી દરખાસ્ત ઊડી ગઈ મને એ ક્ષણે ખાટુ તો લાગ્યુ પણ આઈને દુ ખ દેવા કરતા 'ગુરુચરિત્ર વાચવાની વાત છોડી દેવી એ સારુ એમ મે મારા મન સાથે નક્કી કર્યું, અને તે વિચાર કાયમનો જ થયો હજીયે મે 'ગુરુચરિત્ર' બીજી વાર વાચ્યુ નથી હું મોટો થયો ને સસ્કૃત ભણ્યો ત્યારે દત્તાત્રેયના સસ્કૃત સ્તોત્રો જોઈ ગયો અને એમા જારણ મારણ ઉચ્ચાટન અને 'હું ફટ્ સ્વાહા' વગેરે વસ્તુઓ જોઈ એ ઉપાસના પરનો મારો મોહ ઊતરી ગયો હું જોઈ

શકયો કે, દત્તાત્રેયની ઉપાસનામાં આકાશમાંનો ગ્રહ ગુરુ, વિદ્યા આપી નવો જન્મ આપનાર ગુરુ, અને બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશથી બનેલા દત્તાત્રેય, બધાનો ખીચડો થયેલો છે, અને એમાં તાંત્રિક સ્વરૂપ પેસી જઈ બધું જ વિચિત્ર થઈ ગયું છે. આમાંથી ગુરુભક્તિ એ જ સાચી છે, ગુરુભક્તિથી જ ધર્મજ્ઞાન થઈ શકે છે, ગુરુભક્તિથી જ ચારિત્ર કેળવાય છે, ગુરુભક્તિથી જ મોક્ષ મળે છે. એથી આગળ જઈ મેં જોઈ લીધું કે, દત્તાત્રેય એ પરમાત્માની ત્રિગુણાત્મક વિભૂતિનું પ્રતીક છે. ત્રિગુણાતીત અ-ત્રિનો એ દીકરો. અનસૂયા-વૃત્તિને પેટે જન્મેલો. સેવાને અર્થે એણે પોતાને અર્પણ કરી દીધો છે, માટે એને દત્ત કહે છે.

પણ મારી ઉપાસના તો નક્કી ન થઈ તે ન જ થઈ. કોક વખતે દત્તાત્રેયનું નામ લઉં, કોક વખતે 'જય હરિ-વિઠ્ઠલ' ગાઉં, કોક વાર 'નિવૃત્તિ જ્ઞાનદેવ સોપાન મુક્તાબાઈ એકનાથ નામદેવ તુકારામ'ને શરણ જાઉં. પણ ઘણી વેર તો 'સાંબ સદાશિવ'ની જ ધૂન લગાવું. આખરે આ બધુ છોડી મેં પ્રણવ-જાપ લીધો.

૧૭

પંઢરી

पढरीच वाट चाभक्तीचे काटे ।
सखा माझा मेरे ,पांडुरंग ॥

ઘણા વરસની ઝંખના પછી અમે પંઢરપુર જઈ શક્યા બળદગાડીમા કે પગપાળા મુસાફરી કરવામા જે આનંદ, અનુભવ અને સ્વતંત્રતા રહે છે તે રેલગાડીમા નથી જ હોતા પંઢરપુરની ભૂમિ એટલે પવિત્રમા પવિત્ર ભૂમિ ત્યાનો એકેએક કાંકરો અને પથરો સંતોના ચરણોથી પુનિત થયેલો ત્યાની એકેએક વસ્તુ સુંદર છે, પવિત્ર છે, હિતકર છે, એમ માનવાને પ્રથમથી જ મન તૈયાર હતું મંદિરને રસ્તે બેઠેલા આંધળા, પાંગળા કોઢિયા અને અપંગ લોકો પણ જાણે કોઈ બીજી જ દુનિયાના માણસો છે એમ મારી નજરે લાગતું

ચંદ્રભાગા પર અમે નાહવા ગયા, ત્યા પહેલવહેલું મંદિર જોયું પુંડલીકનું એક ડોશી ઊંચે સાદે ગાતી હતી

कां रे पुंडया मातलासी
. उभे केलें 'विट्ठलासी'

પુંડલીક માતાપિતાની સેવામાં એવો તો લીન હતો કે, એની ભક્તિથી રાજી થઈ શ્રીકૃષ્ણ પોતે એને વર આપવા આવ્યા ત્યારે માતાપિતાની સેવા છોડી પરમાત્માનું સ્વાગત કરવાં ઊઠવું એને ન રુચ્યું. એણે પાસે પડેલી એક 'વીટ' (ઈંટ) ભગવાન તરફ ફેંકી અને કહ્યું, 'લો આસન. જરા ઊભા રહો. મારી સેવા પૂરી થવા દો.'

સેવામાંથી પરવાર્યા પછી પુંડલીકે પૂછ્યું, 'કેમ આવ્યા છો?'

'તારી ભક્તિ જોઈ સંતુષ્ટ થયો છુ. વર આપવા આવ્યો છુ.'

'માતાપિતાની સેવામાં મને પૂરતો આનંદ છે. વર આપવા જ માગો છો તો એટલુ માગી લઉં કે, અહીં ઊભા છો તેવા જ અઠ્ઠાવીસ યુગ સુધી ભક્તોને દર્શન આપવા

રસ્તામા એક તામ્બીઠ—વિઠોબા આવના એવુ ગ્મગણુ છે આ વિઠોબા આગળ એક મોટુ વામણુ હતુ એમા લોકે છાશ અને ધાણીને નોટ નાખતા

વિઠ્ઠલના મદિરમા કેટલી ભીડ! કોઈ ગાય છે, કોઈ નાચે છે કોઈ મોટેથી વિઠ્ઠલને સાદ પાડે છે મંદિરના એકેએક ભક્તની નિષ્ઠા જોઈ મને આનદ થતો 'પણ સરવાળે બધાની બહુ સારી છાપ પડી નહિ બધા મળીને એવો તો કાલાહલ કરે કે એના કરતા શાકબજાર સારુ (હુ નાનો હતો તોયે ભક્તિનો ઊભરો બનાવનાર લોકોના દભ દુ જોઈ શકતો હતો) નનિહાની નાગવગથી ખાનગી રસ્તે અમે મદિરમા ગયા અને સહેલાઈથી દર્શન કરી આવ્યા પહેલુ દર્શન તો ઉતાવળે જ કરવાનું હોય મદિરના દરેક થાભના સાથે કઈક ન કઈક આધ્યાત્મિક જોડેલી છે 'આ ગરુડસ્તભ અહીં તુકારામ ઊભા રહેતા ગોરા કુભાર અહી બેસતા આ ઓટના પર નામદેવે માથુ ફોડ્યુ હતુ' મદિર બહાર એક પગથિયુ પીતળનુ છે એ નામદેવની પાયરી તરીકે પ્રખ્યાત છે, કેમકે એની નીચે નામદેવ સમાધિસ્થ થયા હતા

રખુમાઈનુ દર્શન કરી અમે ગોપાળપુર જોવા ગયા રસ્તામા જ્યા શ્રીકૃષ્ણે વલોણુ વલોવ્યુ હતુ તે સ્થાન આવ્યુ ત્યા ગોર કહે જલદી આવો, જલદી આવો થોડીક જ ધાણી હવે બાકી રહી છે' એક પીતળની થાળીમા ધાણીના દસ પદર દાણા પડેલા હતા ગોરે કહ્યુ શ્રીકૃષ્ણ અને એના ગોવાળ અહી શિરામણ કરી ગયા તે કાળની આ ધાણી છે તમે ઠીક વખતસર આવ્યા આટલી જ રહી

છે ' અમે બે પૈસા આપી ધાણીના બે ચાર દાણા લીધા અને આગળ ચાલ્યા ગોપાળપુરમા એક શિલા છે. એ શિલા પર ગાયને ઊભી રાખી શ્રીકૃષ્ણે એનુ દૂધ કાઢી પીધુ હતુ એ ગાયની ચાર ખરી, શ્રીકૃષ્ણના પગ અને વાટકો, એ બધાના ચિહ્ન એ શિલા પર ઊંડા ઊતરેલા દેખાતા હતા આ બાજુએ નદીમાથી ગમે તે પથરો કાઢો તો તેના પર બાળગોપાળના પગના સ્પષ્ટ દેખાય!

નદીના વહેણમા પાણી વચ્ચે એક નાનકડુ મદિર છે હોડીમા બેસી અમે ત્યા દર્શન કરવા ગયા અર્ધુ વહેણ વટાવ્યુ હશે ત્યા હોડીવાળાને મે કહ્યુ 'અહી ડૂબકી મારી એક પથરો કાઢી બતાવ' એણે એક પથરો કાઢ્યો અને શુ આશ્ચર્ય એના પર પણ બાળકના જેવા પગના સ્પષ્ટ દેખાતા હતા!

ચંદ્રભાગાને કિનારે એક નાનકડો કુંડ છે ત્યાં તુકારામે પોતાના અભંગની ચોપડીઓ પાણીમાં પથ્થર બાંધીને ડુબાડી હતી, અને વિઠોબાએ એનું સમાધાન કરવા ખાતર પથ્થર સાથે એ ચોપડીઓ તરતી કરી હતી એવું મત આજે પણ તમે અજમાવી શકો બે પૈસા આપો એટલે એક માણસ પથરાની બનાવેલી એક નાનકડી નૌકા 'પુંડલીક વરદે હરિ વિઠ્ઠલ' કહી પાણીમાં છોડી દે છે, અને એ નૌકા ત્યાં પાણીમાં તરે છે એ નૌકાને તરતી મે મારી સગી આંખે જોઈ છે મે પેલા માણસને કહ્યુ, 'આ જ નૌકા નદીના પાણીમાં છોડો જોઈએ ત્યાં ડૂબી જાય તો માની લઈએ કે આ જગાનું સત છે એણે મારું ન માન્યું કેમકે હું નાનો હતો

સાંજે વહેલા જમી અમે વિઠોબાની પૂજા જોવા ગયા વિઠોબાની મૂર્તિનું રસભર્યું વર્ણન સંતોના વચનોમાં એટલું બધું સાંભળ્યું હતું કે સાક્ષાત મૂર્તિ કદરૂપી લાગે છે એમ મનમાં પણ કબૂલ કરવા મન તૈયાર ન હતુ શિયાળાના દિવસ હતા, એટલે વિઠોબા ગરમ પાણીએ નાહ્યા ઘડા ભરી ભરીને એમને દૂધથી નવડાવ્યા પછી દહીંથી મોટે માખણનો એક મોટો ગોળો ચોડી દીધો હતો એક લોટો મધ પણ માથે રેડાયુ પછી ઘીનો વારો આવ્યો છેલે એક પવાલુ ભરીને કસ્તુરીનું પાણી માથે રેડાયું કસ્તુરી એ ગરમ ચીજ કસ્તુરીથી નાહ્યા પછી પંચામૃતની શરદી નડે નહિ કસ્તુરીની ગરમી ઉતારવા ચંદનના પાણીનો લોટો માથે રેડવામાં આવ્યો છલ્લે શુદ્ધોદક આવ્યું શરીર લૂછીને રેશમી કોરનું પીતાંબર પહેરી વિઠોબા તૈયાર થયા

વિઠોબાને પાટલી તો બહુ જ ફેશનેબલ પાડવી જોઈએ. અમારા જેવા ભક્તોની આંખો ઠરી જતી. પછી આવ્યો જરકસી જામો. એના પર મહારાષ્ટ્ર પદ્ધતિનો રેશમી અંગરખો. પછી પાઘડી બાંધવાની ક્રિયા શરૂ થઈ. વિઠોબા તૈયાર પાઘડી ન પહેરે, પણ માથા પર જ પાઘડી બંધાવે. એમાં જ અર્ધો કલાક ગયો. હવે વિઠોબા ઠીક ઠીક રસિયા દેખાવા લાગ્યા. પણ ટાઢના દિવસોમાં ઓવરકોટ વગર કેમ ચાલે? પણ ઓવરકોટ તો આધુનિક વસ્તુ' એટલે રૂદાર મશરૂની એક ગોદડી સૌથી ઉપર ઓઢાડવામા આવી. હવે તો વિઠોબાના શરીરનો ઘેરાવો એમની ઊંચાઈ કરતાં વધ્યો. વિઠોબાએ કસ્તુરીનો ચાલ્લો કર્યો. પછી ભોગ ચડાવવામાં આવ્યો. એ વખતે બારણા બંધ હતા. ભૂખ્યા લોકો જુએ તો વિઠોબાને નજર લાગે! અને અપચો પણ થાય' મહેર બડવા (ગોર) લોકોની કે વિઠોબાએ તાંબૂલ અમારા દેખતાં જ ખાધા.

હવે વિઠોબાને શયનગૃહમાં જવાની ઉતાવળ જણાઈ. શયનગૃહ જમણી બાજુએ સુંદર રીતે સજાવેલુ હતુ. પણ ત્યાં વિઠોબા કઈ રીતે જાય? એટલે વિઠોબાના પગથી શયનગૃહના મંચક સુધી એક લાંબુ લુગડું તાણવામા આવ્યું. એના પર લાલ રંગે વિઠોબાનાં પગલા છાપ્યાં હતાં.

બીજે દિવસે સવારે ચાર વાગ્યે અમે કાકડ આરતી જોવા ગયા. એ વખતે પણ લોકોની ભીડ ભારે હતી. કાર્તિક પૂનમથી માઘ પૂનમ સુધી, પોહ ફાટે તે પહેલાં નદીમાં નાહવાનું પુણ્ય વિશેષ છે. અને કાકડ આરતી વખતે દર્શન કરવું એ તો પુણ્યની અવધિ થઈ. અમને રોજ અભિષેકના પંચામૃતમાંથી એક એક લોટો તીર્થ મળતું. અમારો સવારનો નાસ્તો એની મદદથી જ થતો.

પંઢરપુરમાં એક જ વસ્તુ વિશેષ આકર્ષક લાગી. ત્યાં સાધારણપણે ઊંચનીચભાવ ન મળે. બધા જ સંતો ને બધા સમાન. જ્ઞાનદેવ, નામદેવ, જનાબાઈ, ગોરા કુંભાર, તુકારામ વગેરે સંતોની કેળવણીનું એ ફળ છે.

૧૮

ઘટપ્રભાને કાંઠે

ગાડીની મુસાફરી પૂરી થઈ. હવે બાકીનો પ્રવાસ રેલગાડીનો હતો. અમે રાત્રે આઠ વાગ્યે ગોકાક પહોંચ્યાં. રેલનો 'ટાઇમ' બપોરના બારનો હતો, એટલે અમે એક ધર્મશાળામાં ઊતર્યા. થાક્યાંપાક્યાં બધાં જ ઘસઘસાટ ઊંઘમાં પડયાં.

સવારના ત્રણેક વાગ્યાનો શુમાર હશે, એવામાં એક કૂતરું ધર્મશાળામા પેઠું; અને અમારું એક તપેલું, અંદર કંઈક ખાવાનું હોવાથી રૂમાલથી બાંધી રાખેલું તે, તેણે ઊંચકી લીધું, ને મોટાભાઈ ઊઠે તે પહેલાં જ ધર્મશાળામાંથી બહાર નાસી ગયુ. કૂતરાનો પગરવ સાભળી ત્રણ ચાર જણ ઊઠયા અને કૂતરા પાછળ દોડયા; પણ તપેલુ તો ગયુ એ ગયું જ.

આ ગરબડને લીધે સવાર પડતાં હું જરા મોડો ઊઠયો. ઊઠીને જોઉં તો આસપાસ ઘણા લોકો આવતા જતા હતા.

શૌચ જવાની ક્યાય સગવડ ન મળે ત્યાથી સીધો ઘટપ્રભા નદી સુધી ગયો ધાર્યું કે નદીના તટ તરફ શૌચ બેસવા જેટલી એકાત જગ્યા જરૂર મળવાની પણ નદી ઉપર જઈને જોયુ તો આખા ગામના લોકો ત્યા હાજર. કોઈ કપડા ધુએ કોઈ પાણી ભરે, કોઈ વાસણ ઊટકે મે આસપાસ ખૂબ દૂર સુધી જઈ જોયુ, પણ ક્યાય એકાન્ત મળે. નહિ નદીને કિનારે કિનારે ખૂબ દૂર ઉપરવાસ ગયો ત્યા પણ નિર્જન સ્થાન ન મળે જ્યા જુઓ ત્યા કોઈ ડોસા કે ડોસી અથવા ઢોર ચરાવતા છોકરાઓ હોય જ નદીમહાના લોકોને તો મોટે ભાગે શરમ નથી હોતી તેઓ ગમે ત્યા બેસી જાય છે એવા પણ લોકો મે જોયા એમને શરમ ભલે ન હોય પણ મને તો હતી એટલે દૂરથી એવાઓને જોઈ મારે રસ્તો બદલવો પડતો

હવે ધીમે ધીમે મારી ધીરજ ખૂટવા લાગી વખતસર પાછો ન જાઉ તો આઈ વઢે અને શૌચ ગયા વગર પાછા જવુ પણ મને એમ ન હતુ મને થયુ કે હવે કરવુ શુ? ક્યા જાઉ? ગમે ત્યા બેશરમ થઈ લોકોના દેખતા બેસુ તે તો અશક્ય જ હતું કેમકે શરીરને એવી ટેવ જ ન હતી

આખરે મને એક મવ્યમય ઇલાજ સૂઝ્યો પાસે જ એક ઝાડ હતુ સહેજે ચડાય એવુ એના પાદડા એટલા તો ભરચક હતા કે ઉપર ચડ્યા પછી કોઈ જોઈ ન શકે ઝાડની આસપાસ સદ્ભાગ્યે કોઈ હતુ નહિ એટલે ભરેલો લોટો લઈ વૃક્ષારોહણ કર્યું ખૂબ ઉપર ચડી અનુકૂળ ડાળી શોધી કાઢી મનને મનાવ્યુ કે, કોઈ કાળે મળવુ ન હતું એવુ પરમ એકાત મળ્યુ છે છતા બીક તો હતી જ

કે, રખેને એકાદ ગાય ઝાડ નીચે આવી ચડે અને એની પાછળ કોઈ ગોવાળ આવીને હાજર થાય' પણ ઈશ્વરને એટલી આકરી કસોટી કરવી ન હતી ; નિગતે પાછો આવ્યો માગ ભાઈ પણ એ જ ઉદ્દેશથી નદીએ ગયેલા તે નિરાશ થઈ પાછા આવેના એમણે મને પૂછ્યું, 'શૌચ ક્યા ગયો હતો?' મે કહ્યુ, 'નદીએ' ભાઈએ પૂછ્યુ, 'ત્યા એકાંત જગા હતી?' મે કહ્યુ, 'હા

ભાઈને કબૂલ કરવુ ન હતુ કે તેઓ એમ ને એમ પાછા આવ્યા છે અને મને શરમ લાગતી હતી કે મે વાદગનો પાઠ ભજવ્યો છે, એટલે 'તેરી ભી ચૂપ ઔર મેરી ભી ચૂપ' કરી અમે એ પ્રશ્નોત્તરી વધારી નહિ કેટલાયે મહિનાઓ સુધી મે મારી વાત છાની રાખી હતી શરમનુ પડ માળના પ્રતાપે ઘસાઈ ગયા પછી જ તે દિવસની વાત કરવાની મારી હિંમત ચાલી

માણસ ઘણી વાર ભારે પાપ કે ગુનો કરે તો તે કહેતા શરમાય નહિ એટલો આવી વસ્તુઓ વિષે બોલતા શરમાય છે લજ્જા કરતા નીડાનુ કવચ વધારે દુર્ભેદ્ય હોય છે

૧૯

શ્રાવણી સોમવાર

અમે મહાદેવના ઉપાસક ઘરમા પૂજામા અનેક મૂર્તિઓ અને શિવના બાણ વિષ્ણુનો શાલિગ્રામ, ગણપતિનો લાલ પાષાણ સૂર્યનો સૂર્યકાન્તમણિ અને દેવીનો ચળકતો સુવર્ણમુખી ધાતુનો કકડો એવુ એવુ ઘણુ રહેતું પણ પૂજામા મુખ્ય મહાદેવને ઠેકાણે એક નાળિયેરને જ રાખવામા આવતુ નાળિયેરને રોજ અભિષેક કરીએ, ચદનપુષ્પ ચડાવીએ, નૈવેદ્ય ધરાવીએ આરતી કરીએ અને પ્રાર્થના કરીએ શ્રાવણ મહિનામા પહેલે સોમવારે જૂનુ નાળિયેર બદલીને નવુ મૂકવામા આવતુ વાછમગેય બદલાય ત્યારે જેમ બંનેનો સાથે સત્કાર થાય છે તેમ તે સોમવારે બંને નાળિયેરને સામટો અભિષેક થાય પણ પૂજાનું નવુ નાળિયેર મુખ્ય સ્થાને વિરાજે ને જૂનું નાળિયેર બાજુ પર પડી પૂજા ગ્રહણ કરે બીજે દિવસે જૂનુ નાળિયેર વધેરીને એના કોપરાનો ઘરમા સૌને પ્રસાદ વહેચવામા આવતો હું કૉલેજમા ભણતો

ત્યારે પણ ટપાલ દ્વારા મને એ પ્રસાદ મળતો. પૂજા માટે નાળિયેર ખૂબ કાળજીથી પરિપક્વ જોઈ પસંદ કરવામાં આવતું. વરસ આખરે એનું કોપરું સારું નીવડે એટલે કુળદેવની કૃપા મનાતી. જો અંદરનું કોપરું ખોરું નીકળે અથવા કોહી જાય તો એ કુળદેવની અવકૃપાનું ચિહ્ન લેખાય.

આ રીતે શ્રાવણી સોમવાર એ જ અમારા કુળધર્મ પ્રમાણે અમને મોટા વરસ જેવો લાગતો. તે દિવસે આખા દિવસનો ઉપવાસ તો હોય જ. અને લગભગ આખો દિવસ પૂજા ચાલે પિતાશ્રીને દેવપૂજા, વૈશ્વદેવ, રુદ્ર, સૌર, ગણપતિ અથર્વશીર્ષ વગેરે બધુ મોઢે હતુ. ઘરમાં ગોર વેળાસર ન આવે તો પૂજા પોતે જ કરી લેતા પછી ગોરનુ કામ આવીને દક્ષિણા લઈ જવા પૂરતુ જ રહેતુ. કુળદેવ પ્રત્યેની પિતાશ્રીની નિષ્ઠા અને નમ્રતા નાનપણમાં તો મને સહજ, સ્વાભાવિક જેવી લાગતી. આજે વિચાર કરતાં જોઉં છુ કે, એમના જેવી નિષ્ઠા મે બહુ થોડા લોકોમાં જોઈ છે. અને તેથી, તે અસાધારણ હતી એમ આજે કહી શકું છુ.

અમારે ત્યાંની બીજી એક પ્રથા મે આજ સુધી બીજા કોઈ કુટુંબમાં જોઈ નથી શ્રાવણી સોમવારને દિવસે સવારે ઊઠી, નાહીધોઈ, મધ્યાવ દનથી પરવારી પિતાશ્રી દેવઘરમાં જઈને બેસતા. ત્યાં એક સુદર કાગળ લઈ, એને ચંદન-કુંકુમ લગાડી, એના ઉપર કુળદેવને ઉદ્દેશીને એક કાગળ લખતા. કાગળ ઉપર વિવેકના શબ્દો એટલા બધા હોય કે કાગળની અરધી બાજુ એ વિવેકના શબ્દોથી જ ભરાઈ જતી પછી ગયા વરસની કુટુંબની બધી હાલત

આવે 'આપે આ વરસમા આટલી સમૃદ્ધિ આપી, ઘરમા અમુક અમુક છોકરા અવતર્યા, અમુક રીતે ઉત્કર્ષ થયો વગેરે' પછી વરસ દરમિયાનના મદવાડ, ચિંતાના કારણો વગેરે બધુ ગણાવી, 'અમે અજ્ઞાન છીએ, આપની "લીલા' સમજતા નથી, આપે જે કઈ કર્યું છે તે શ્રદ્ધાથી વધાવી લેવુ એ જ અમારો ધર્મ છે,' વગેરે આવતુ ત્યાર પછી આવતા વરસને માટે જે કઈ મનીષા હોય તે લખવામા આવતી એ મનીષામા માગેલી વસ્તુ સામાન્ય સ્વરૂપની જ રહેતી 'બધાને આયુરારોગ્ય અને સન્મતિ આપો, કોઈ દુ ખી ન રહે બધાને સુખસમાધાન મળો' આટલા પછી સામાજિક સુખદુ ખની વાતો આવતી, જેમા મુખ્યત્વે દુકાળ, મોઘવારી મરકી વગેરેનો જ ઉલ્લેખ આવતો એમા પણ સૌને સુખસમાધાન રહે એવુ જ માગવામા આવતુ છે ને 'લિ० દાસાનુદાસ' વગેરે લખી સહી કરવામા આવતી આ કાગળ પૂજા પછી

હાથમાં આપી અને કહ્યું, 'આમાં કંઈ ઉમેરવા જેવું તને લાગતું હોય તો કહેજે.' હું કાગળ વાંચી ગયો. એની અસર મારા પર ભારે થઈ. શું ઉમેરવા લાયક છે એનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનની સરહદ પર આફ્રિદી લોકો જોડે યુદ્ધ ચાલતું હતું. આફ્રિદી લોકો હિંદુસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચેના મુલકમાં રહેનાર એક મુસલમાન જાતિ છે. એ લોકો બાહોશીથી અંગ્રેજો સામે લડતા હતા એમ છાપામાં વાચ્યું હતું. મેં પિતાશ્રીને કહ્યું, 'અંગ્રેજોની હાર થાય અને આફ્રિદી લોકો જીતે એવું માગી ન લો?' એમણે મારી વાત સાંભળી

જ દિવસમા શોધ કરી કે અગૂઠામા પણ ત્રણ સાધા હોય છે ત્રીજો સાધો છેક કાડા પાસે હોય છે એ સાધામા પણ ટાચકા ફોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો એટલે હવે દરેક હાથે પદર ટાચકા સુધી હુ પહોચ્યો

પણ આટલેથીયે મને સતોષ ન થયો દરેક આગળીના છાના બે સાધા ત્રણ ત્રણ વાર ફોડવાની મે પેરવી કરી એમા પણ ફાવ્યો પછી આવ્યો કાડાનો વારો એ પણ વશ થયુ મારો વિજય વધવા લાગ્યો બને ખભા પણ હાથ આવ્યા ત્યા પણ હુ ટાચકા ફોડી શકતો પછી વારો ડોકનો એ પણ ત્રણ રીતે ફૂટવા લાગી પાછળની બાજુ ને જમણીડાબી પછી કાન પકડ્યા એના મૂળિયા પણ વાગવા લાગ્યા પછી ઊતર્યો કે પાસા મરડવાથી કેડ બે બાજુથી અવાજ કરવા લાગી ગોઠણ તાબે થતા ઘણી મુશ્કેલી પડી એ અવાજ તો આપે પણ લહેરમા આવે ત્યાર જ એક વાર મોટા પ્રદર્શનમા એ દગો દે પછી ઘૂટીની કસરત શરૂ થઈ એણે પણ અવાજ આપ્યો પગના આગળા તો એના પહેલા જ વાગવા માડ્યા હતા

હવે જીતવાનો પ્રદેશ રહ્યો ન હતો કોણી તો વાગે જ નહિ એટલે મે એનુ નામ છોડી દીધુ હતુ એક દિવસ ઊંઘમાથી ઊઠી બગાસુ ખાતો હતો ત્યા સૂઝ્યુ કે નીચલુ જડબુ પણ વાગી શકે છે પણ એ ચાળા મને પોતાને જ ગમ્યા નહિ એટલે એક બે વાર કરી જોઈ પછી જડબુ વગાડવુ છોડી દીધુ

આવી રીતે મે ગોઠણ પર વિજય મેળવ્યો મારા પરાક્રમ જોઈ સઘળા ચકિત થયા પણ હુ ધરાયો નહોતો

મેં તો આગળ ને આગળ ધપ્યે જ ગયો. હાથનાં આંગળા તો પછી એવાં વશ થઈ ગયાં કે, કહો ત્યારે અને કહો તેટલી વાર એ ટાચકા આપે. કોઈ મારા અંગૂઠાનો નખ પકડે તો ત્યાં જ હું એક બે ટાચકા સંભળાવી દેતો!

આટલા વિજયમાં પણ મને એક વસ્તુ સાલતી કે, ટાચકા ફૂટે છે એમાં એક હાથને બીજા હાથની મદદ લેવી પડે છે. આ દ્વૈત કેમ નભાવાય? પછી તો એ જ હાથના અંગૂઠા વતી બીજી આંગળીઓ હું ફોડવા લાગ્યો. મને થયું કે આ કળાને શિખરે હવે આપણે પહોંચ્યા. પણ ના, હજી એક પગલું બાકી હતું. એ આંગળાંના સ્પર્શ વગર, કશા દબાણ વગર, એની મેળે ટાચકો ફૂટવો જોઈએ. આપણું શરીર એ તો કલ્પવૃક્ષ છે. કલ્પના કરીએ તો તે સફળ થવી જ જોઈએ. થોડા જ દિવસમાં દરેક અંગૂઠો સહેજ ફેલાવીને એમાંથી હું અવાજ કાઢતો થયો. જ્યારે એ સ્વયંભૂ અવાજ મેં સાંભળ્યો ત્યારે મારી વિજિગીષા

૨૧

ખોટા સંસ્કારો

શાહપુરના એક ખૂણા તરફ હોસૂર ગામ આવેલું છે શાહપુર ને હોસૂર વચ્ચે એકાદ ખેતરનું પણ અંતર નથી બંનેના ઘરો અડોઅડ છે પણ શાહપુર મરાઠી રાજ્ય છે, જ્યારે હોસૂર અંગ્રેજી મુલક છે હોસૂર એ કાનડી નામ છે અને એનો અર્થ નવું ગામ થાય છે પણ ત્યાં નિશાળ તો મરાઠી જ છે

કોણ જાણે શાથી, મને હોસૂરની મરાઠી શાળામાં એક વખત મૂકવામાં આવ્યો હતો શાહપુરમાં નિશાળ તો હતી, પણ હોસૂરની નિશાળ અમને નજીક પડતી પણ હું ધારું છું કે, મને એ નિશાળમાં મૂકવાનું કારણ એ ન હતું બ્રિટિશ રાજ્યમાં જે ખેડૂતો લોકલ ફંડ આપે છે તેમને નિશાળની ફી નામની જ આપવાની હોય છે શાહપુરની નિશાળમાં પૂરેપૂરી ફી આપવી પડત, હોસૂરમાં લગભગ મફત ભણાય એવું હતું એટલા જ કારણસર મને બ્રિટિશ નિશાળમાં મોકલવામાં આવ્યો!

માગ ભણતર તરફ ઘરમા કોઈનુ ધ્યાન હતુ જ નહિ. મારું પોતાનુ તો ક્યાંથી જ હોય? હોસૂરની નિશાળમાં મહિનાઓ સુધી અમારા હેડમાસ્તર રજા ઉપર જ હતા. એમને એસિસ્ટન્ટ તો હતો જ નહિ, એટલે રોજ ચપગશી આવી શાળા ખોલે અને મહેજમાજ સાવરણી ફેરવે પછી છોકરાઓ વગવાર બેમી જાય કોઈ નકશો ખોલે, તો કોઈ કવિતા ગાય દસ વાગે એટલે છોકરાઓમા ઘટ વગાડવા માટે પડાપડી થાય એક મોટો છોકરો ભારે દુષ્ટ હતો. નાના છોકરાઓ ઊંચો અગદદૂદકો મારી ઘટ વગાડે, અને ઘટમાથી નીકળતા નાદનુ દીર્ઘ અનુરણન સાંભળવા ઊભા થાય કે તરત જ એ આવી ઘટ હાથ વતી પકડે અને નાદનો વધ કરે તેથી છોકરાઓએ એનુ નામ 'ઘટાનાદવિડબન' પાડ્યુ હતુ'

એ છોકરો બીજી રીતે પણ ખરાબ હતો. રોજ નવી નવી ગદી ચોપડીઓ એ ક્યાંકથી લઈ આવતો પછી ઉપલા ધોરણના છોકરાઓ એની આસપાસ ટોળે વળી એનુ પારાયણ કરતા હુ પણ એ જ ધોરણમા ભણતો માગ એ વર્ગમાં હુ સૌથી નાનો, એટલે એ ગદા પારાયણમાંનો બ્રહ્માક્ષર પણ ન સમજુ મને સાવ અનભ્યસ્ત જોઈ બીજા છોકરાઓ પણ મને પોતાની વચ્ચે બેસવા ન દે મારી

પણ પત્તો નહિ છતાં એ લોકોના કેટલાક ઉદ્ગારો કાને પ
અથડાતા બાળમાનસનો એ સ્વભાવ છે કે, જે વાત એ સમજે
નહિ તેને એક ખૂણામાં સંઘરી રાખે અને મન નવરું હોય
ત્યારે એનું રહસ્ય ઉકેલવાનો પ્રયત્ન કરે મારું પણ એમ જ
બન્યું ચિત્તમાં અનેક ઝેરથી ભરેલા તર્કવિતર્કો ચાલે
અને મનને મલિન કરે આ રીતે ગોમરની નિશાળમાં નહિ

નહિ, તેથી હું માનતો કે આપણુ મગજ ગણિતી નથી પણ જ્યારે અમારા ગણિતી હેડમાસ્તરનો અભિપ્રાય સાભળ્યો ત્યારે મને નવુ (?) ભાન આવ્યુ કે, પોતાનુ જ્ઞાન વારેવડીએ વાપરવા માટે નથી હોતુ, મગજ વાપરવાથી એ ખરચાઈ જાય છે! ભિખારી લોકો ભલે નજીવી બાબતોમા પોતાનુ મગજ વાપરે ખાનદાન ગણિતી તો મોટા યુદ્ધ જેવો પ્રસગ હોય ત્યારે જ પોતાની તલવાર મ્યાનમાથી બહાર કાઢે

એક દુકાનદારની એવી જ વાત મે સાભળેલી ભલો માણુસ દુકાનમા આખો મીચીને બેસે કોઈ ઘરાક આવે તેટલા પૂરતી જ એ આખો ઉઘાડે મે કે એને કારણ પૂછ્યુ જવાબ મળ્યો, 'आखोंकी नूर मुफ्त क्यों खोवें?'

આ ગણિતી હેડમાસ્તરની કલ્પનામા રહેલો વિચારદોષ શોધી કાઢતા મને બહુ વાર ન લાગી પણ એણે વાવેલી એ વૃત્તિ કાઢી નાખતા અમાધારણ મહેનત પડી હજી એ ગઈ છે એમ હિંમતપૂર્વક ન કહી શકુ

૨૨

પચરગી પોપટ

કેશુ એના નાનપણમા વારેઘડીએ માદો પડતો એને અ સ્મારની વ્યથા હતી જરાક ચિડાય તોયે બેભાન થઈ પડે, અને એકદમ એના મોઢામાથી ફીણ આવે તેથી એની તબિયત સાથે એનો મિજાજ પણ સાચવવો પડતો આ સ્થિતિને લીધે એના સ્વભાવમા પણ ભારે ફેર પડ્યો જે માગે એ એને મળવુ જ જોઈએ એની સામુ કોઈ બોલી ન શકે એના કોડ હમેશા પૂરા થાય છતા એ અસતુષ્ટ જ રહે જેમ એને લાડ લડાવવામા આવે તેમ તેની અપેક્ષા વધતી જાય

ગોદુ કેશુ કરતા નાનો કેશુના મદવાડને લીધે ગોદુ તરફ કાઈક દુર્લક્ષ થયેલુ અને ગોદુના દુર્ભાગ્યે દોઢ વરસ પછી જ હું જન્મ્યો એટલે સ્વાભાવિક રીતે મારા તરફ

૨૩

નાનો થવાથી

છેક નાનપણથી કેશુનો મારા તરફ ખાસ પક્ષપાત. તેથી મારા ઉપર એ કઈંક વાલીપણું પણ ચલાવતો એને સતોષ થાય એટલી મારે કમરત કરની, એ કહે તે કામ કરવુ, એને પસદ હોય તે ચાહવુ, એને જેની સાથે દુશ્મની હોય તેની મારે નિંદા કરવી, તેની છાની વાત ગમે ત્યાંથી મેળની કેશુને કહેવી વળી કેશુ મને મારે તોયે એની તકરાર ન કરવી, એટલુ જ નહિ પણ માર ખાતી વખતે જો કોઈ મારી દયા ખાઈ છોડવવા આવે તો મારે એને કહી દેવુ કે ભલે કેશુ મને મારે, તમારે વચમા પડવાની જરૂર નથી! આવા આવા અનેક પાઠ મારે ભજવવા પડતા અને એ બધા હુ એક જાતની રાજીખુશીથી ભજવતો સેનાપતિનો હુકમ ઉઠાવતા સૈનિકને જે કર્તવ્યપાલનનુ સમાધાન મળે છે તે મે કેળવેલુ હતું કેશુમા શુદ્ધાચારનો ઊભરો આવે ત્યારે મારે મરજાદી

વૈષ્ણવ જેવા થઈ જવું એને શૃંગારી પદ ગાવાની લહેર ચડે ત્યારે મારે પણ રસિક બનવું અને એમાંથી જ્યારે એને પશ્ચાત્તાપ થાય ત્યારે એ જ ઘડીએ મારે પણ પશ્ચાત્તાપ ધારણ કરવો એવું અપૂર્વ અને આદર્શ અનુયાયીપણું મેં કેળવ્યું હતું આમાં જેટલો સારો ભાગ છે તે હજીયે મારી પાસે છે અને કેટલીક મારી અસર પણ હજી મારામાં રહી હશે આવી સાધનામાંથી એક પરિણામ તો આજે હું સ્પષ્ટ જોઈ શકું છું કે, કોઈ માણસ મારી સાથે વાતો કરે તો તરત જ એના પ્રત્યે સમભાવ ધારણ કરી એનું કહેવું હું બરાબર સમજી લઉં છું અને એની મનોવૃત્તિ પારખી શકું છું એટલું જ નહિ પણ એ ધી ધારણ પણ કરી શકું છું આથી દરેક પક્ષની બાજુ અને એની ખૂબી સામાન્ય લોકો કરતા મારા ધ્યાનમાં ઝટ આવે છે પરિણામે જ્યાં સુધી પ્રયત્નપૂર્વક કેળવું નહિ ત્યાં સુધી કોઈને વિષે મારા મનમાં ચીડ જાગતી નથી)

કેશુનું અનુયાયીપણું હું જેમ જેમ કેળવતો ગયો તેમ તેમ એનું નેતૃત્વશીપણું પણ વધતું ગયું (એમ એ સ્વભાવે જ સુલતાન હોય છે) અને તેમાં વળી यथेच्छसि तथा कुरु એવી વૃત્તિવાળો મારા જેવો અનુયાયી મળે તો આપખુદીને બીજું પોષણ શું જોઈએ છે? આમ અનુભવથી હું શીખી ગયો કે જાલિમ જાલિમ બને છે એનું કારણ ગુલામની ગુલામી વૃત્તિ જ છે એક નરમ રહે તો બીજો ગરમ કેમ ન થાય?

(આ મારા નાનપણના અનુભવને લીધે મને બીજા ઉપર હકૂમત ચલાવવાનું જગાયે ગમતું નથી બીજાનો વેમામ થાય એટલા માટે હમેશ હું પોતાનો જ સંકોચ કરું

છુ. મારા આ સમભાવને લીધે કેટલાયે પોતાની મર્યાદા ઓળંગી મારા પર સવાર થાય છે. કેમકે, દુનિયા એ જ વૃત્તિ જાણે છેઃ સવાર થવું અથવા બીજાની સવારી કબૂલ રાખવી. કાતો, ડરીને બીજા તરફ ઊંચુ જોવું અથવા અમલદાર બની બીજાં તરફ તુચ્છતાથી નીચે જોવું. સમાન ભાવે સમાન જોવું અને પોતાની મર્યાદા રાખવી એ કળા થોડા લોકોમાં હું જોઉં છું. જ્યાં મળે ત્યાં ગેરલાભ લેવો અને જ્યાં ન ચાલે ત્યાં નરમ થઈ બીજાને તાબે થવુ એ જ સર્વત્ર નિયમ દેખાય છે. Looking up અને Looking down એ બે જ વસ્તુ સર્વત્ર દેખાય છે. Looking level એ બહુ જ ઓછુ જણાય છે. આને પરિણામે મારે હમેશ કા તો કેળવેલો સંબંધ ઓછો કરવો પડે છે અથવા તો સાવ તોડી દેવો પડે છે. આમ કરતા પ્રેમની સ્થિરતા બગડી જાય છે એનુ મને માઠું લાગે છે કોઈની સાથે એક વાર સંબંધ બાંધ્યો તો તે આખી જિંદગી સુધી બરાબર ટકાવવો એ મારો ખાસ આદર્શ છે. એના પગ તાણ પડે છે ત્યારે અત્યત દુખ થાય છે, અમણ વેદના થાય છે. પણ

કરે અને મને એ પસંદ ન હોય તો અત્યંત નમ્રતાથી હું એને કહેતો કે મારાથી આ થશે નહિ. કેશુને આખા ઘરમાં અવજ્ઞાનો અનુભવ તો હતો જ નહિ. એને તો મારો જવાબ માનભંગ જેવો લાગતો, એટલે ચિડાઈને મને મારે. ગાલ ઉપર એવી તો ચૂંટલી ખણે કે લોહી જ નીકળે. કોક વાર અપવાસ કરવાની સજા ફરમાવે. ધિક્કાર અને તિરસ્કાર કરે એ તો સહેજ વાત. હું એ બધું ખમતો. બીજી જ ક્ષણે કાંઈ સાદી આજ્ઞા કરે તો તે બમણા ઉત્સાહથી ઉઠાવતો. ઘણી વાર કેશુનું માથું દુઃખતું. મને મારીને એ પથારીમાં જઈ પડે કે તરત જ હું એનું માથું દબાવવા જતો. કેશુનો સ્વભાવ મહાદેવ જેવો શીઘ્રકોપી પણ આશુતોષ; પણ વિચાર તો નહિ જ. એટલે દર વખતે એ જ નાટક ફરી ફરી ભજવાતું.

પણ આખરે મારી ધીરજનો વિજય થયો. મને મારી સ્વતંત્રતા મળી ગઈ. એમાં બીજું પણ કારણ હતું. નાનપણમાં ઘરમાં બધાં મને ઠોઠ નિશાળિયો ગણતા. જ્યારે ભણતરમાં કેશુએ મારી બુદ્ધિની ચમક જોઈ ત્યારે એ જરાક પીગળ્યો. અંગ્રેજી કવિતામાં તો એના કરતાં મને વધારે સમજ પડે છે. એવું જ્યારે એણે

ઘરમાં એ બધા ઉપર ચિડાયો હોય ત્યારે એને શાંત પાડવાનું કામ મારું. એના આખા જીવનના ગુણદોષો અને પ્રમાદો હું જાણું છતાં, અથવા તેથી, અમારો સંબંધ ભાઈ ભાઈ કરતાં પણ વધારે ગાઢ થયો. એને હું જિગરથી ચાહતો. એની સેવા કરવામાં મને પરમ આનંદ મળતો. પણ એની જીવનપદ્ધતિ મને કોઈ કાળે પસંદ પડી નહિ. એના ઘણાખરા મિત્રો મારી દૃષ્ટિએ કાંઈક ઊતરતા દરજ્જાના હતા. એના બધા જ અભિપ્રાયો ઉતાવળે બાંધેલા હતા. એ ઝીણી ઝીણી વાસનાને સહેજે વશ થતો. અને નાનપણથી એનાં લાડ થયેલાં હોવાથી એનામાં આત્મપ્રીતિ વિશેષ હતી. જે માણસ પોતાને જ દુનિયાનું મધ્યબિંદુ કલ્પે છે તેને ભાગે હમેશાં દુઃખ જ હોય છે. પૃથ્વીને મધ્ય કલ્પીને રચેલું જ્યોતિષશાસ્ત્ર જેમ ખોટું, તેમ પોતાને મધ્ય કલ્પીને બાંધેલી જીવન વિષેની કલ્પના પણ ખોટી હોય છે. અને આવે ખોટે નકશે જે ચાલે એને તો ડગલે ને પગલે અથડાવાનું જ હોય.

કેશુ સામે મેં જેટલા મીઠા બળવાઓ કર્યા છે, તેમાંના કેટલાક મને યાદ છે. પણ બધા જ કંઈ સ્મરણયાત્રામાં નોંધાય?

માટે જ આટલા વિસ્તારથી એ બધા પ્રસંગનો સાર અહીં આપી દીધો છે. મારા બધા ભાઈઓમા મારો વિશેષ પ્રેમ કેશુ પ્રત્યે જ હતો. એ હંમેશ મારા હિતની ચિંતા કરતો. અને એ રાજી રહે એમાં જ આખર સુધી મારો સંતોષ હતો. એટલે અહીં જે મેં નોંધ્યું છે તે એક કીમતી અનુભવ તરીકે જ નોંધ્યું છે, કેશુને ઉતારી પાડવા ખાતર નહિ.

૨૪

ડાહ્યો થવાની ના

હું મરાઠી ભણતો, કેશુ અંગ્રેજી ભણતો. એક દિવસે એને મન થઈ આવ્યુ કે ચાલો આપણે દત્તુને અંગ્રેજી ભણાવી હોશિયાર બનાવીએ. કોણ જાણે શાથી, તે વખતે મને અંગ્રેજી ન ભણવાનુ મન થઈ આવ્યુ! મેં એને બીતાં'બીતાં કહ્યું કે અંગ્રેજી નિશાળે જઈશ ત્યારે અંગ્રેજી શીખીશ, આજે શી ઉતાવળ છે? એણે મને અંગ્રેજીનું મહત્ત્વ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો; લાંબુ વ્યાખ્યાન આપ્યું. અંગ્રેજીને દુનિયામાં માન છે વગેરે વગેરે બધુ સમજાવી દીધુ. હું આગળ બોલ્યો નહિ, એટલે કેશુ સમજ્યો કે એની વાત મારે ગળે ઊતરી છે. એણે ભાષાંતર પાઠમાળા મારી આગળ મૂકી અને કેટલાક શબ્દો ગોખી કાઢવા મને કહ્યું. આજે પાઠ આપે અને કાલે એ તૈયાર માગે એ તો નિશાળની પ્રથા. કેશુને ઉતાવળે આંબા પકવવા હતા. એણે કહ્યું કે આ શબ્દો

હમણાં મારા દેખતાં જ ગોખી કાઢ. મને એ શાનું રુચે? કાચબો જેમ પોતાના પગ અને માથું પોતાની અંદર ખેંચી લે છે, તેમ મેં મારું ચિત્ત અંદર ખેંચી લીધું અને મનમાં કહ્યું, 'લે હવે મારી પાસેથી જે લેવું હોય તે લે. હું પણ જોઉં કે તારું કેટલું ચાલે છે.' અંગ્રેજી ૨૬ અક્ષરો તો મને આવડતા હતા. મરાઠી અંકલિપી સાથે એ હું શીખ્યો હતો એટલે બેઠો ગોખવા:

એમ્ આય્ ટી, મિટ્, મ્હણજે બસણેં
એમ્ આય્ ટી, મિટ્, મ્હણજે બસણેં
એમ્ આય્ ટી, મિટ્, મ્હણજે બસણેં

થોડો વખત ગયા પછી કેશુએ પૂછ્યું, 'મિટ્ એટલે શું?' પણ મને જવાબ શાનો આવડે? કેશુ ચિડાયો. એણે કહ્યું કે આ એક જ શબ્દ પચીસ વાર ગોખી કાઢ. જમણા હાથની આંગળી આગળ કરી હું ગણવા લાગ્યો અને ગોખવા લાગ્યો:

એમ્ આય્ ની મિર્, મ્હણજે બમણે
એમ્ આય્ ટી મિર્, મ્હણજે બમણે
એમ્ આય્ ની, મિર્, મ્હણજે બમણે

મો વાત પૂરા થયા કેશુએ પૂછ્યુ 'મિર્, એટલે શું?'
હું નાઇલાજ થયો મોઢામાથી નીકળી ગયુ 'બમણે'
એટલે કશુને કાઈક આશા આવી અને એણે પૂછ્યુ, 'મિર્નો
સ્પેલિંગ શું?' આવો અવળો કૂદકો કઈ ધ્યાન વગર મગજ?
હું શૂન્ય નજરે એના તરફ જોતો જ રહ્યો આ વખતે
ભાએ ખૂબ ધીરજ રાખી મારવાને બદલે એણે મને વખત
આપ્યો અને કહ્યુ ? જો મિર્ ઉચ્ચાર ક્યા કયા અક્ષર
મેળવવાથી થઈ શકે છે? મિર્મા ક્યા કયા ઉચ્ચારો
સમાયેલા છે?

મારે એનો તો વાપરવુ હતુ જ નહિ હોઠ હલાવીશ
મોઢામાથી અવાજ કાઢીશ અને બસ બહુ તો આગળીઓ
ચલાવીશ એટલી જ મારી તૈયારી હતી વિચાર કરવો એ
ક્યા મે મગજમા ગણાવ્યુ હતુ? હું તો શૂન્ય નજરે જોતા
જ રહ્યા મારી નજરમા ન હતી બીક, ન હતી અકળામણ
ક ન હતી શરમ દિલગીરીનુ તો નામ ન મળે એ તો
વેદાતીઓના પરબ્રહ્મ જેવી, નિરાકાર નિર્લેપ નિશ્ચલ,
નિર્વિકારી શૂન્ય દૃષ્ટિ! પથ્થરના બાવલામા આવી દૃષ્ટિ
સહન થાય પણ જીવતા માણસમા કઈ આવી દૃષ્ટિ સહી
જાય? કેશુ ક્ષણેક બેસી પડચો અને બીજી જ ક્ષણે
ઊછળ્યો એણે મારુ માથુ ઝાલી નીચે નમાવ્યુ અને બીજે
હાથે પીઠ ઉપર કેટલાયે મુક્કા લગાવ્યા! ક્રોધની વરાળ
ક્રિયા દ્વારા કઈક નીકળી ગયા પછી એ મોઢામાથી નીકળતા

લાગીઃ 'રડયા, મ્હારડયા, તું કે'દી ભણવાનો હતો? સાવ નંદિમૈલ છે.' આવું કેટલુંયે ચાલ્યું. મારે ક્યા એની ગણતરી રાખવી હતી? આખરે કેશુએ કહ્યું કે હવે ત્રણસો વાર ગોખી કાઢ! મારું મશીન ફરી ચાલ્યુઃ

એસ્ આય્ ટી, સિટ્, મ્હણજે બસણેં
એસ્ આય્ ટી, સિટ્, મ્હણજે બસણેં

આ વખતે મેં મારા યંત્રમાં એક સુધારો કર્યો કે આંગળીઓ ક્યાં ગણવા બેસું? કેશુની ધીરજ કરતાં આપણી ધીરજ લાંબી છે. એ ફરી શબ્દ પૂછે ત્યા સુધી છો ને યંત્ર ચાલ્યા જ કરે.

એસ્ આય્ ટી, સિટ્, મ્હણજે બસણેં
એસ્ આય્ ટી, સિટ્, મ્હણજે બસણેં

હવે તો મારે ચોપડી તરફ જોવાપણ પણ રહ્યું ન હતું. ગમે તે દિશાએ જોઉં, મનમા ગમે તે તરંગ ચલાવું, સમુદ્રના મોજાં સંભળાતાં તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળું, પાસેથી બિલાડી પસાર થાય તો એના તરફ મારી પેનસિલ ફેંકું. મોઢું ચાલે એટલે બસ, બાકી તો આપણે સાવ સ્વતંત્ર. એટલે આ તો ખૂબ ફાવતુ આવ્યુ. આંખની પાંપણ ચાલે, નાકમાં શ્વાસ ચાલે, શરીરમા લોહી ફરે તેમ મોઢું

'એમ્ આય્ ગી, સિટ્, મ્હણજે બસણે ' અને ઊંધમાં બોલાવત તોયે હું એ બરાબર બોલી બતાવત એટલું એ પાકું થઈ ગયું હતું. મૂઠી વાળતાં જેમ એ ને એ જ કરચલીઓ હથેળીમાં પડે છે તેમ જીભ અને હોઠને ટેવ પડી ગઈ હતી. પણ દુર્દૈવ કેશુનું કે એણે મને ફરી અવળો સવાલ પૂછ્યો: 'બસણે મારે શબ્દ કયો?' મગજના બધા જ મારીમારણો બંધ રાખેલા હતા ત્યાં આવા અટપટા સવાલનો જવાબ ક્યાંથી ઉદ્ભવે? કેશુ સાવ નિરાશ થયો. મેં ઠરું પેઠે એને પૂછ્યું 'ફરી ગોખી નાખું?' હવે તો ધોધમાર માર વરસશે અને આખા શરીરની ચામડી કેરી જેવી લીલી થશે એમ મેં માન્યું હતું. આંખ મીંચીને છાતી કેડમાં દબાવીને અને માથું ખભાની અંદર ખોસી ઘાલીને મેં મારના સ્વાગતની તૈયારીઓ પણ પૂરતી કરી હતી. વિનય કર્યે શો લાભ? જે થવાનું છે તે ઝટ પતી જાય એ શું ખોટું?

પણ દુનિયામાં ઘણી વાર અણધાર્યું જ બને છે. ચીડ, નિરાશા અને ક્રોધ એટલા બધા વધી ગયા કે કેશુ આધો થવાને બદલે એકદમ શાંત થઈ ગયો. એ બોલ્યો, (અને એ અવાજમાં જરાયે જોર ન હતું) 'ડીક તું જા.' હું પણ જાણે કશું થયું જ નથી એમ શાંતિથી ઊઠ્યો. પૂઠ ફેરવી અને ચાલતો થયો.

તે દિવસથી કેશુએ મારી આગળ અંગ્રેજીનું નામ ન લીધું. આગળ જતાં ઘણાં વર્ષ પછી જ્યારે એણે એક દહાડો રાતે મારા ઊંઘી ગયા પછી મારા ટેબલ પર મારો એક સુંદર અંગ્રેજી નિબંધ જોયો ત્યારે એણે પોતાની

પ્રતિજ્ઞા તોડી બીજે દિવસે સ્ટેશન પર જઈ, વ્હીલર કંપનીના સ્ટોલમાંથી સ્કોટનુ 'માર્મિયન' ખરીદી, એણે મને ભેટ તરીકે આપ્યુ' હજી એ ચોપડી મારી પાસે છે, અને જ્યારે જ્યારે તેના ઉપર નજર પડે છે ત્યારે ત્યારે મને નાનપણના એ દિવસો યાદ આવે છે. 'માર્મિયન'માથી કેટલાયે સારા સારા ફકરાઓ મોઢે કરી મે કેશુને સભળાવ્યા હતા

૨૫

દેશભક્તિના ભણકારા

દેશભક્તિ તેમ જ શ્રી શિવાજી મહારાજની વાતો મે પહેલવહેલી સાભળી તે પૂનામા એ વખતે હું મરાઠી બીજીમા હતો પૂનામા અમારા ઘરની પાસે જ બાબા દેશપાંડે કરીને એક પોલીસ હવાલદાર રહેતા હતા અમારે ત્યા એ ઘણી વાર આવે એમની વહુ પણ અમારે ત્યા બેસવા આવે. બહુ ભલી બાઈ હતી બાબા અમારે ત્યા આવી કેશુને, ગોદુને અને મને પાસે બેસાડી અમને ઐતિહાસિક વાતો કહેતા દેશભક્તિ એ માણસની પ્રથમ ફરજ છે, દેશને માટે મરવા તૈયાર થવુ જોઈએ, એવુ એવુ અમને સમજાવતા એ જ બાબા દેશપાડે આગળ જતા મુબઈ ઇલાકાના છૂપી પોલીસ ખાતાના એક મશહૂર અમલદાર થયા મહારાષ્ટ્રની ક્રાતિકારક હિલચાલોની જડ શોધી કાઢવામા એ દેશપાંડેનો હિસ્સો અસાધારણ છે આવા માણસ પાસેથી દેશભક્તિના શબ્દો પ્રથમ મારે કાને પડયા એ કેવુ વિચિત્ર!

પૂનેથી શાહપુર આવ્યા પછી અમે શિવાજીનો ઇતિહાસ વધારે વાંચ્યો. પછી તો સાંજે ફરવા જઈએ ત્યાં ટેકરી પર શિવાજી અને અફઝુલખાનની લડાઈ રમીએ ધૂમટની ટેકરી પર પથરાની ખાણો ઘણી હતી. એમાંથી પથરા લઈને અમે સામસામા ફેંકતા. પૂરતા દૂર ઊભા રહીએ એટલે કોઈને વાગે નહિ.

એ તો મરાઠી ચોથીની વાત. અંગ્રેજી પહેલીમા ગયા ત્યારે અમારી દેશભક્તિએ ભાષણોનુ રૂપ લીધુ. ઘરની મેડી પર કોઈ આવે નહિ એવે ઠેકાણે અમે ત્રણ ચાર મિત્રો ભેગા થતા અને વારાફરતી દેશભક્તિનાં ભાષણો કરતા. ભાષણોમા શિવાજી મહારાજની સ્તુતિ અને અંગ્રેજોને તથા આજના જમાનાને ગાળો, એટલુ જ આવતુ અંગ્રેજો સામે લડવું જોઈએ એટલો તો અમારો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો. પણ તેને સારુ શરીર કમાયેલુ હોવુ જોઈએ અમે કસરત અને કુસ્તી શરૂ કરી અમારા મડળમા લાગુ કરીને એક છોકરો હતો. એ ઉમરે મારા કરતા ન નો, પણ કુસ્તીમા મને હમેશાં પાડે. પાડે એટલુ જ નહિ પણ મારે અને સતાવે. પડયા પછી કેશુના ફિટકાર પણ સાભળવાના હોય. એટલે મે કુસ્તી છોડી દીધી ને એ મડળ પણ છોડી દીધુ રોજનો તેજોવધ કોણ સહન કરે?/

૨૬

ખૂનની ખબરો

શાહપુરની અંગ્રેજી નિશાળમાં હું ભણવા જતો હતો ઘણું કરીને બીજીમાં હોઈશ. મને પગે ગૂમડું થયું હતું રોજ લગડાતો લગડાતો નિશાળે જતો. રસ્તામાં એક કંસારો મને આમ નિશાળે જતો જોઈ મારી દયા ખાતો કોક વાર મારી નિશાળનિષ્ઠાનાં વખાણ પણ કરતો. એ જ કારણે મારો સદ્ભાવ એ માણસ પ્રત્યે કંઈક જાગેલો.

એક દિવસ એની દુકાનના થાભલા પર 'કેસરી જાહેરપત્રક' કરીને એક નાનકડી કાપલી ચોડેલી મેં જોઈ. રસ્તે ચાલતાં એ શું છે તે હું જોતો હતો ત્યાં કંસારાએ મને બોલાવ્યો, 'ભાઈ, આવો;, આ વાંચી તો જુઓ. દેશમાં શું થવા બેઠું છે!'

તરફથી અમે એક બે પદ ગાયાં હતાં. પણ પૂનાનું ગાયન તો કંઈ જુદું જ નીવડયું. પૂનામાં પહેલવહેલો પ્લેગ ફાટેલો એને અંગે સરકારે કેટલોક લશ્કરી બંદોબસ્ત શહેરમાં રાખ્યો હતો. લોકોને થયેલું કે પ્લેગ પોસાય, પણ આ બંદોબસ્ત ન પોસાય. એ જ કારણે પ્લેગ-અમલદારનું ખૂન થયું હતું. લોકો બોલવા લાગ્યા કે, 'જરૂર, આ કોઈ દેશભક્તનું કામ છે!' પછી તો નામદાર તિલકને સરકારે મજા કરી. સરદાર નાતુ ભાઈઓને રાજકેદી તરીકે બેલગામ લાવીને રાખ્યા. ગામના લોકો કહેતા કે, 'તિલક એ શિવાજીના અવતાર છે. શિવાજીના ચાર ગોઠિયા હતા: યેસાજી કંક, તાનાજી માલુસરે અને બીજા બે. આજે બે નાતુ ભાઈઓ એ ગોઠિયાના જ અવતાર છે.' બીજા બે ગોઠિયા અમે કયા ગોખ્યા હતા તે આજે યાદ નથી. અમારા મનમાં તો એવું હતુ કે, તિલક તરફથી જ એ ખૂન થયેલું હોવું જોઈએ એને સારુ અમારી પાસે પુરાવો ક્યાંથી હોય? પણ કોઈ પણ દેશહિતનું કામ થયું હોય તો તેનો સંબંધ, કશા પુરાવા વગર, તિલક સાથે જોડી દેવો એ અમારા જેવાને મહેજે ગમતુ.

થોડા દહાડામા અણ્ણા પૂનાથી આવ્યો. એણે તો વળી નવી જ વિગતો આપી. એણે કહ્યુ કે, 'રેંડ સાહેબ ઇસ્પિતાલમાં મરી ગયો તે પહેલા એને ભાન આવ્યું અને એણે કેટલીક વિગતો કહી. એણે પોતાના મારનારને જોયો હતો. મારનાર કોઈ ગોરો હતો. કોઈ મડમની બાબતમાં એ બેને ઝઘડો થયેલો અને એને અંગે એ ખૂન થયુ છે. ખુઇન કરીને એક પોલીસ અમલદાર આ વાતની વિગત

જાણે છે, પણ એણે બધું 'હશ અપ' (hush up) કર્યું છે'

પછી તો પૂનેથી રોજ રોજ નવી વિગતો આવે વિગતોના બે પ્રવાહ આવતા એક છાપા દ્વારા અને બીજો પૂનેથી આવનારા મુસાફરો મારફતે દેખીતી રીતે લોકો ખાનગી માહિતી પર વધારે વિશ્વાસ રાખતા અને લોકો વાતો કરે તે બધી એકબીજાના કાનમાં જોકે, એ વેળાએ દરેક જણ બીજા દરેક માણસના વિશ્વાસનું પાત્ર હતો

પછી વાત ચાલી કે સરકારની છૂપી પોલીસ શહેરે શહેરે ફરે છે એ જ અરસામાં લિંગાયત લોકોના બે જંગમ સાધુઓ શાહપુરમાં દાખલ થયા અને બે હાથમાં ઘંટડીઓ વગાડતા શહેરમાં ફરવા લાગ્યા લોકોએ ધાર્યું કે આ લોકો છૂપી પોલીસ જ હોવા જોઈએ નિશાળના છોકરાઓએ એ વાત સાંભળી અને એક દહાડો શેરીમાં એ બિચારા સાધુઓને ઠીક ઠીક માર પડ્યો

કાળે કરીને બધી અફવાઓ ઓગળી ગઈ અને ચાફેકર ભાઈઓના નામ રેંડ અને આયર્સ્ટના ખૂન સાથે જોડાયા

૨૭

તમાચો

અંગ્રેજી પહેલીમાં ભણતો ત્યારે વિષ્ણુ કરીને એક મારો દોસ્ત હતો, અથવા હું એનો દોસ્ત હતો એમ કહીએ તો વધારે સાચું ગણાય અવળે રસ્તે ચડેલા એ છોકરાને કોઈ મિત્ર ન હતો એનો આખો દિવસ કલ્પનાતરંગોમાં જતો એણે મારી દોસ્તી શોધી એના કીર્તિના મનોરાજ્ય હું ધીરજથી સાંભળતો, એટલે હું એનો મોટો આશ્રય થઈ પડયો અમે બંને જણે મળીને 'કલૂશિવિજય' કરીને એક નાટક લખવાનું ઠરાવ્યું હતું પણ પ્રવેશો અને પાત્રો નક્કી કરવા ઉપરાંત એ આગળ વધ્યું જ નહિ

વિષ્ણુ પોતાના મામાને ત્યાં રહેતો ગાંધીને ત્યાં જઈ મામાને નામે તે ગુલકંદ, બદામ, કિસમિસ વગેરે વસ્તુઓ ઉધાર લાવી ખાઈ જતો એમાંથી ભાગ પડાવવા એ મને નોતરતો પહેલે દિવસે

મેં એનો ગુલકંદ ખાધો. પણ પછી જ્યારે ખબર પડી કે એ ચોરીને ખાય છે, ત્યારે મેં એની પાસેથી કશું પણ લેવાની ના પાડી. એ વખતે પ્રામાણિકપણાનો કંઈ ખાસ ઊંચો આદર્શ મેં કેળવ્યો હતો એમ નહિ, પણ મને એ ગંદું લાગતું. ઘરના લોકો વિશ્વાસ રાખે ત્યાં જ એ છોકરો ચોરી કરે એમાં પ્રમાણિકતા પણ ન હતી ને બહાદુરી પણ ન હતી.

વિષ્ણુ વિષે એક બે ખરાબ વાતો વર્ગમાં બોલાતી. કેટલાક છોકરાઓ કહેતા કે, એ સાચી ન હોય, કોકે નાહક જોડી કાઢી છે. અને કેટલાક કહેતા કે, એ છોકરા વિષે એ સાચું પણ હોઈ શકે, એ શું ન કરે?

એક દિવસ, કોણ જાણે શાથી, અમે બંને લડી પડ્યા. મેં એની સાથે વેર બાંધ્યું. મનમાં નક્કી કર્યું કે, એ નાલાયકને બદનામ કરવો જ જોઈએ. વર્ગમાં શિક્ષક ન હતા. પહેલે નંબરે પટવેકર બેઠો હતો. મેં એની પાસે જઈ કહ્યું, 'વિષ્ણુ વિષે છોકરાઓ જે વાત બોલે છે' તે

આવતી? મિત્ર ધારીને જ એણે પેટની વાત તમારી પાસે કરી હશે ને? આમ ખાનદાની ભૂલો મા પોતાની જગ્યાએ જઈને બેસો.'

આ તાતું વચન તો તમાચા કરતાં પણ મને વધારે વાગ્યું. મારો પ્રચાર રદ કરી હું મારે ઠેકાણે જઈ બેઠો. મારા કાન ગરમ ગરમ થઈ ગયા હતા. ઘડીકમાં ઠંડા પડે ને ફરી ગરમ થાય. લોહી સાથે વિચારો પણ ખૂબ જોરથી ફરતા હતા. (મોને પર મને જરાયે ચીડ ન ચડી.) એણે તો મને જીવન માટે સારી શિખામણ આપી હતી. માણસ ગમે તેટલો ચિડાયો હોય તોપણ પોતાનું કૃત્ય હીન છે એ ઓળખવા જેટલું ભાન એને હોય જ છે. વિષ્ણુ તો મારી પડખે જ બેઠો હતો. પણ દુશ્મન સાથે બોલાય કેમ? મેં કાગળના કટકા પર એક વાક્ય લખ્યું: 'મારી ભૂલ થઈ' અને એના ખોળામાં ફેંક્યું. એટલેથી એ રાજી થયો અને અમે ફરી મિત્ર થયા.

એ છોકરા જોડે મારે ચારેક માહના દોસ્તી રહી હશે. પછી તો હું સાવંતવાડી ગયો એ છોકરો ખરાબ છે એ હું પહેલેથી જાણતો હતો. એને મારો આધાર જોઈએ છે એટલું જોઈને જ મેં એને મારી સાથે દોસ્તી બાંધવા દીધેલી. છતાં કોઈ પણ રીતે એનો ચેપ મને ન લાગ્યો. એની પાસેથી મેં ગંદામા ગંદી વસ્તુઓ સાંભળેલી, પણ એ વખતે મારા મન પર એની કશી અસર ન થઈ. પણ, આગળ જતાં, એ વાતોના સ્મરણથી મારી કલ્પનાશક્તિ જરાય ગંદી થઈ નહિ એમ જો હુ કહી શકત તો કેવું સારું!

મિત્રાચારી ખોળતા એણે વેરીનું કામ કર્યું એણે મારી કલ્પનામા જે ગદવાડ નાખ્યો તે ધોઈ કાઢતા મને વરસોની મહેનત પડી છે સાભળેલી વાતો એક કાનેથી પ્રવેશ કરી બીજે કાનેથી નીકળી નથી જતી. મગજની જબરદસ્ત વાદળી એને ચૂસી લે છે. શિલાલેખ ભૂસાઈ જાય, પણ સ્મરણલેખ ભૂસાતા નથી

કબીરે એક ઠેકાણે કહ્યુ છે, 'મન ગયા તો જાને દો, મત જાને દો શરીર' એ સિદ્ધાતમા માની મેં ઘણુ વેઠ્યુ કે સાચવવા જેવુ હોય તો મુખ્ય મન જ છે

ગન્મના) છોકરાઓ અટકચાળા કરી જાન જોખમમા નાખે ત્યારે આપ (તેમાયે ખાસ કરીને મા) બી બીને છોકરાને રોકવા માગે, શરીર સાચવવાનુ કહે, ને બેદરકારી માટે વઢે,—એ સનાતન નિયમ જુવાનોને એ જ છાજે એના બદલામા મારુ બીકણપણુ આડીને આવ્યુ થયુ ને આઈએ મારી નિર્ભર્ત્સના કરી ' મને થઈ આવ્યુ કે, આના કરતા તો હુ અહીં મરી જાઉં તો શુ ખોટુ ?

પછી હુ કઈ રીતે આગળ વધ્યો અને એક છેડા પરની તથા ટોચ પરની ખૂબ આંબલીઓ તોડીને લઈ આવ્યો એ કશુયે મારા ધ્યાનમા ન રહ્યુ ત દિવસથી મે મારી બીક છોડી જ દીધી એમ કહુ તો ચાલે

આજે જ્યારે છોકરાઓ મને પૂછે છે, આટલો સ્વાર્થ ત્યાગ કેમ કરાય ? અમારી 'કરીઅર' ખુવાર થઈ જાય એનુ શુ ? ત્યારે ત્યારે હુ એમને કહુ છુ કે તમારા જેવી જુવાનીને તો નગામ શોભે, ચાબુક નહિ અને જેટલી વાર આ વાક્ય ઉચ્ચારુ છુ તેટલી વાર સાવનૂરનુ પેલુ આંબલીનુ ઝાડ અને એની તળે ઊભેલી મારી માની મૂર્તિ દૃષ્ટિ આગળ ખડી થાય છે

માતુશ્રી

શ્રી રાધાબાઈ કાલેલકર

૩૦

નાગરવેલની વાડી

સાવનૂરમાં અમે દોઢેક મહિનો રહ્યા હોઈશું. એક દિવસ સવારે વહેલો ઊઠીને હું પિનાથી સાથે ફરવા ગયો. ક્યાં જવાનું છે એનો મને જરાયે ખ્યાલ ન હતો. અમે ખૂબ ચાલ્યા. પછી રસ્તો ખેતરોમાંથી ચાલ્યો, અને એકાએક અમે એક સુંદર બગીચામાં દાખલ થયા. જ્યાં જુઓ ત્યાં લીંબુનાં ઝાડ. બધાં ઝાડનાં પાન લીલાં હોય છે, પણ લીંબોઈનાં પાનના રંગની ખુમારી કંઈક ઓર જ હોય છે. સોના પાસે એકલો વર્ણ જ હોય છે, જ્યારે આ પાનમાં

માથેના એક માણસે કહ્યું, 'આ વાડી મગનભાઈની છે' એમ મારી દાનત બગડી પડી તો જેટલાં સારાં ફળ દેખાય તે તોડી જ લઉં

પાસે જ ખેતરમાં દૂધીનો વેલો હતો વેલાનો માંડવો મારી પેઠે ઊંચો હતો અને એમાં લાંબી દૂધી ઉપરથી જમીન સુધી લટકતી હતી એવી મોટી દૂધી ત્યાર પછી મે જોઈ નથી મે કહ્યું, 'આમાંથી એક અમારે ત્યાં મોકલો મારી બાને એ બતાવવી છે' માળી મશ્કરો હતો એણે કહ્યું, 'તમારે હાથે જ એ તોડી લો ને' એણે મારા હાથમાં દાતરડું આપ્યું હું મારા પગની આંગળીઓ પર ઊભો થયો ડાબે હાથે દૂધીનો ટેકો લીધો પણ દાતરડું ડીટાને પહોચે જ શાનું? બધાં હસવા લાગ્યાં અમે થોડાંક આગળ ગયાં ત્યાં નાળિયેરીનાં ઝાડ હતાં એના પરથી કેટલાંક કાચાં નાળિયેર ઉતરાવીને અમે એનું દૂધ પીધું, અને અંદરથી પાતળું માખણ જેવું કોપરું પણ કાઢીને ખાધું

એક કલાક કરતાં વધારે ફર્યા હોઈશું બધે જ લીલીછમ નીલોતરી જેમ જેમ તડકો વધે તેમ તેમ છાયાની મીઠી ટાઢક વધારે આનંદ દે હું આનંદમાં ફરતો હતો, એવામાં ખૂબ લાંબે સુધી પથરાયેલી માંડવા જેવી એક ઝૂંપડી મે જોઈ મે પૂછ્યું, 'આવી વિચિત્ર અને ઠીંગણી ઝૂંપડી શા માટે બાંધતા હશે? આમાં તો ઢોર પણ સુખેથી રહી ન શકે' પિતાશ્રીએ કહ્યું, 'બાબા, એ ઝૂંપડી નો'ય આને નાગરવેલ કહે છે અંદર જઈને જો એમાં ખાવાનાં કુમળાં પાન દેખાશે આ પાન તડકો ખમી નથી શકતાં એટલા માટે આવો માંડવો બાંધવો પડે છે'

હું અંદર જવાને અધીરો થયો. પણ અંદર જવાનું બારણું દેખાય નહિ. ખૂબ આગળ ગયા પછી આખરે બારણું આવ્યું. વાછરડાની જેમ હું અંદર ઘૂસ્યો. ઓહો હો! કેવું મજાનું દૃશ્ય! લાંબી લાંબી થાંભલાની હાર; અને દરેક થાંભલાને, બાળક પિતાને બાઝી પડે તેમ વીંટળાયેલી નાગરવેલો; અને એનાં પીકાં લીલાં કુમળાં અણીદાર પાંદડાં! આટલું મનોહર દૃશ્ય કલ્પનામાં પણ આવેલું નહોતું. થાંભલાની હારો વચ્ચે હું ખૂબ દોડયો. મને થયુ કે પરીઓની રાણીનો આ મહેલ છે. એકાદ પાદડું તોડી લઉં કે 'બટ્' જેવો અવાજ થાય. પિતાશ્રીએ મને બૂમ ન પાડી હોત તો મારી મેળે હું બહાર જવાનો જ નહોતો. સાથેના લોકો કહે, 'એટલામા શુ ધરાયા, આપ્પાસાહેબ? આગળ આથીયે સરસ મજા જોવાની મળશે.' મેં મનમા કહ્યું, 'આથી સરસ કશુ હોઈ જ ન શકે. અને બહાર કાઢવા અમસ્તા લલચાવે છે.'

પણ મારી ધારણા ખોટી પડી આગળ એક તરફ પપૈયાનાં ઝાડ, બીજી તરફ ફોફળ (સોપારી)ના ઝાડ, અને દરેક ઝાડની આસપાસ નાગરવેલ વીંટળાયેલી! સોપારીનાં ઝાડ બહુ પાસે પાસે વાવેલા હોય તોયે નુકસાન નથી હોતુ, અને પાસે પાસે આવવાથી એની છાયા ગીચ ગાલીચા જેવી પડે છે. અહીંની નાગરવેલ પેલી માંડવાવાળી નાગરવેલ જેટલી કુમળી ન હતી. પાદડા જરા મોટા, પહોળાં અને કાળાશ પકડતા હતાં. કોઈકે મને કહ્યું, 'આ નાગરવેલને શિરસી પાન કહે છે. આ પાન બહુ તીખાં હોય છે. જે લોકો તમાકુ ખાય છે તે જ આવા પાન પસંદ કરે છે.'

આ ઝાડો વચ્ચે દોડવુ સહેલુ નહોતુ, કેમકે ઝાડો વચ્ચેથી કોમનું પાણી દોડતુ હતુ

મને કુતૂહલ થયુ કે ઝાડ પર સોપારી પાકે ત્યારે કઈ રીતે ઉતારતા હશે? માળીએ કહ્યુ. 'હમણાં જ તમને બતાવુ' પણ હવે કુતૂહલને બદલે આગ મનમા બીક પેઠી મને થયુ કે, આ માળી એના પગ વચ્ચે નાગરવેલને ચગદીને ઉપ- ચડી જશે પણ ના. બગીચાને એક છેડે એક વિધુર જેવુ સોપારીનુ ઝાડ હતુ, એના પ૦ એ ચડી ગયો ટોચે પહોચ્યો અને વાદરાની જેમ આખુ ઝાડ હલાવવા લાગ્યો. સોપારીનુ પાતળુ ઝાડ મોટા મોટા ઝોલા ખાવા લાગ્યુ માળીએ એક ઝોલા સાથે ઝટ દઈને પાસેનુ ઝાડ પકડી પાડયુ અને એને બાઝયો પહેલુ ઝાડ હાશ કરીને પાછુ ફર્યું હવે હુ સમજી ગયો એ વાદરો આ જ રીતે એક ઝાડ પરથી બીજે ઝાડે વળગવાનો અને, ગગમિયાના દુકાની પેઠે, ઝાડનો આખો દાયરો કરી વળવાનો માળીએ લટકતા લટકતા એક હાર પૂરી કરી અને સામી બાજુના નાગા ઝાડ પરથી હેઠે ઉતર્યો

૩૧

હકીમ સાહેબ

વાડીમાંથી ઘેર આવતાં ખૂબ તડકો થયો. જેમ તેમ નાહીને ખાધું. બપોરે ઘેર આણેલા નાળિયેર પર ફરી ઝપાટો માર્યો, અને આખો દિવસ નાગરવેલની જ વાતો કરી. બીજે દિવસે મને સખત તાવ આવ્યો. સૌને ચિંતા પેઠી. સાવનૂરમાં કોઈ ભારે દાક્તર હતો કે નહિ એની મને ખબર નથી, પણ કારભારીએ ભલામણ કરીને એક પ્રખ્યાત હકીમ મારે માટે મોકલી દીધા. એ હકીમની મૂર્તિ આજેય દૃષ્ટિ આગળ તાજી છે. એમના કદાવર શરીરને એમનો લાંબો અંગરખો અને ફરફરતી દાઢી બહુ જ શોભતાં. હકીમ સાહેબ પ્રતિષ્ઠિત છતાં પ્રસન્ન દેખાતા. એ અંદર આવ્યા કે સીધા મારી પથારી પર આવીને બેઠા. એમણે નાડી તપાસી, કેટલીક હકીકતો પૂછી, અને પછી આડીઅવળી વાતો શરૂ કરી. ભાઈસાહેબની જબાનમાં એવી મીઠાશ હતી કે એ કલાકેક બેઠા તોયે એમને

કે અમને ખબર ન પડી! પછી એમણે દવા આપવાનો વિચાર કર્યો અંગરખાના લટકતા બાંયમાં ગજવામાંથી એક શીશી કાઢી એ એક જ શીશીમાં અનેક જાતની ગોળીઓ હતી શીશી ડાબી હથેળી પર ઠાલવી હકીમ સાહેબ એક એક ગોળી હાથમાં લઈ વિચાર કરવા લાગ્યા બે આંગળીમાં ગોળી ફેરવતા જાય અને વિચાર કરે આખરે નિર્ણય કરી એક ગોળી મારા હાથમાં આપી પણ હું એ ખાઉં એ પહેલાં એમણે વિચાર ફેરવ્યો અને કહ્યું 'રહો, આજે આ નહિ. કાલથી આ આપીશ, આજે બીજી આપું' ફરી આંગળીમાં ગોળીઓ ફરવા લાગી આખરે એક ગોળીનો નિર્ણય થયો અને તે હું ગળી ગયો વિલાયતી વૈદક કરતાં આપણું દેશી વૈદક સારું. પરી પાળવાની હોય, પણ દવાઓ સ્વાદિષ્ટ અને રુચિકર હોય છે

બીજે દહાડે એ જ વખતે હકીમ સાહેબ આવ્યા હું તો એમની રાહ જ જોતો હતો બારણામાં પેસે ત્યાંથી જ 'કી છોરે મહારાજ?' કરીને તબિયત પૂછે પથ્યની સૂચનાઓ આપી દે ને ફરી વાતે ચડે પિતાશ્રીને અભાપણ કરના શ્રવણભક્તિ વધુ પ્રિય હતી હકીમ સાહેબની હિંદી ભાષા ભાવ સહેલી એમાં કાનડી કરતાં મરાઠી શબ્દો વધારે એટલે મને એમની વાતોમાં બહુ રસ પડતો કોક દિવસ કોઈ પ્રખ્યાત ડાકુની વાતો કરે, કોઈ વાર દેશદેશાતરનો પોતાનો અનુભવ વર્ણવે

એક દિવસ મે એમને વાડીમાં જોયેલી દૂધીની વાત કરી હકીમ સાહેબ તરત જ બોલ્યા, 'અરે, એમાં તે તમે શું ભારે જોયું? મે એક ઠેકાણે એવું જોયેલું કે

માળીએ દૂધીનો વેલો માંડવા પર ચડાવવાને બદલે જમીન પર જ ફેલાવેલો. એમાં એક દૂધી જેમ વધવા લાગી તેમ એણે એની આગળ જમીનમાં ખીલી મારી. દૂધી સહેજ વાંક લઈને ડાબી બાજુ પર વધવા લાગી. એને સહેજ વધવા દઈને એણે ત્યાં ખીલી મારી; એટલે દૂધી ફરી જમણી બાજુ વળી. આમ દૂધી નાગમોડીના આકારમાં દસ હાથ લાંબી વધી. એ જોવાની મજા ઓર જ હતી.'

બિરબલ બાદશાહની વાતોનો તો હકીમ સાહેબની પાસે મોટો ખજાનો. બિરબલે લટકતા કોળાની આસપાસ એક નાનકડા મોઢાવાળું મોટું માટલું લટકતુ રાખ્યુ અને કોળાને માટલાની અંદર વધવા દીધું; માટલુ પૂરેપૂરુ ભરાયું ત્યારે ઉપરનુ ડીંટું કાપી એ બાદશાહને ભેટ મોકલ્યુ એવી એવી કેટલીયે વાતો એમની પાસેથી સાંભળી.

હકીમ સાહેબની દવાથી હું સાજો થયો કે વાતોથી એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું ખરું કે એમની વાતોને લીધે ઝટ સાજા થવાની મને પરવા ન રહી. સાજો થઈશ તો હકીમ સાહેબ આવતા બંધ થશે એ બીક મને વધારે રહેતી.

આનંદથી કહ્યુ, 'મહેર ખુદાની. તમારો માણસ બચી ગયો સમજજો' મસલાના લોહીની મેં તરત દવા બનાવી આપી ને પેલો માણસ સાજો થયો.''

મસલાના લોહીની વાત સાંભળી મને આશ્ચર્ય થયુ પણ આઈએ કહ્યુ કે, 'એમા આશ્ચર્ય જેવુ કશુ નથી આપણા ગામડામા પણ એક જણ પાસે મસલા ને કબૂતરના લોહીમા બોળી સૂકવી ગભેના રૂમાન છે વૈદકમા કઈ ચીજ કામ આવે ને કઈ ન આવે એ કહેવુ મુશ્કેલ છે એક રોગ પર બિલાડીની વિષ્ટા પણ આપે છે'

પછી તો જાત જાતની વનસ્પતિઓના ગુણધર્મ વિષે વાતો ચાલી વનસ્પતિની વાતોમા લીમડો આવ્યા વગર કેમ રહે? આઈએ કહ્યુ, 'લીમડાના પાન વાટીને, એમા પાણીનુ ટીપુ ઉમેર્યા વગર, એનો રસ કાઢવામા આવે, તો એવા એક તોલા રસથી મરી ગયેલો માણસ જીવતો થઈ શકે' પિતાશ્રીએ હસીને કહ્યુ કે, 'લીમડાના પાનમાથી ટીપુ પણ રસ ન નીકળી શકે, એટલે કોકે આ માહાત્મ્ય જોડી કાઢ્યું છે' હકીમ સાહેબ કહે, 'એ ગમે તે હો, પણ જો પાકુ ઘરડ લીમડાનુ ઝાડ તમારા જોવામા આવે તો એની આસ પાસ ફરી જોજો કોક વાર એનુ થડ આપમેળે ફાટે છે અને એમાથી ચોખ્ખો ગુંદર જેવો રસ નીકળે છે એવો રસ જો કદી મળે તો એ તરત જ ખાઈ જવો એ ગુંદરમા અદ્ભુત શક્તિ છે અનેક રોગો એનાથી મટે છે કેટલાક લોકોના પગ હમેશા ફાટે છે એ તો એ રસ સહેજ ચાખવાથી જ મટી જાય છે લીમડા પરના મધપૂડાનું મધ પણ વિશેષ ગુણકારી હોય છે'

થોડા દિવસ પછી અમારા બંગલા સામેના લીમડા પર મેં એક નાનકડો મધપૂડો જોયો. પાસેના કૂવા પર કેદીઓ રેંટ ચલાવતા હતા. એમની પાસે મેં એ મધપૂડો ઉતરાવ્યો ને મધ એક શીશીમાં ભરી રાખ્યું. થોડા દહાડામાં એ મધની સરસ દાણાદાર ખાંડ થઈ ગઈ. એનો રંગ પીળાશ પડતો ધોળો હતો. એ ખાંડ એક બે વાર જ મેં ચાખી હશે. એટલામાં એક દિવસ મારે હાથે એ શીશી પડીને ફૂટી ગઈ. અંદર કાચની કરચો હશે એ બીકથી બધું મધ ફેંકી દેવું પડયું।

આખરે અમારે સાવનૂર છોડવાનો વખત આવ્યો. પિતાશ્રીએ કારકુન મારફતે હકીમ સાહેબને એમની ફી વિષે પુછાવ્યુ. પિતાશ્રી હકીમ સાહેબને રાજી કરવા માગતા હતા. હકીમ સાહેબે કહ્યું, 'મારે તમારી પાસેથી પૈસા નથી લેવા. પણ તમારુ આ ઘડિયાળ છે એટલુ મને તમારી યાદગીરી તરીકે આપો.' ઘડિયાળની કિંમત કંઈ મોટી ન હતી. ૩૦–૩૫ રૂપિયા હશે. પણ પિતાશ્રીએ એ આપવાની ના પાડી. એમણે કહ્યુ, 'તમે બીજુ ગમે તે માગો' પિતાશ્રીએ એમને ૪૦ રૂપિયા લેવાનું કહ્યું. બીજું ઘડિયાળ મંગાવી આપવાની વાત કરી. પણ હકીમ સાહેબ કેમે કર્યા માને નહિ. તેઓ કહે, 'મને ક્યા પૈસાની પડી છે? મારે તો તમારુ વપરાતુ ઘડિયાળ જોઈએ છે.' પિતાશ્રીએ ઘડિયાળ આપવાની ના કેમ પાડી એ હુ સમજી ન શકયો, અને પૂછવાનુ પણ મને ન સૂઝયું. આખરે પિતાશ્રીએ પોતાની જ જીદ કાયમ રાખી અને કારભારીની મધ્યસ્થીથી હકીમ સાહેબ પાસે કંઈક રકમ લેવડાવી.

હોય છે/ છતાં કાળીની આ વાત મને અસંભવિત જેવી લાગી. તેથી મેં એના તરફ ખાસ ધ્યાન રાખ્યું.

બીજે ગુરુવારે દૂધમાં લોટ બાંધી સરસ ભાખરી તૈયાર કરાવી. ઉપર ઘી ચોપડયું. (હું તો કાળીને પૂરી ખવડાવવાનો હતો; પણ આઈએ કહ્યું કે, કૂતરાંને તળેલું ન અપાય; એથી કૂતરાં હડકાયા થાય છે કે માંદાં પડે છે.) ગુરુવારે આ ભાખરી મેં કાળીને આપી. ભાખરી સરસ મહેકે, એટલે ખાવાને મન લલચાય. કકડો મોઢામાં લે અને ફરી છોડી દે. આમ એણે અનેક વાર કર્યું, પણ અપવાસ તોડયો નહિ. સાંજે ચાર વાગ્યે એને ખૂબ ભૂખ લાગેલી જોઈ ફરી મેં એ જ પ્રયોગ કર્યો. એક આખી ભાખરી એના આગળ મૂકી. કાળીને આ વખતે નવો વિચાર સૂઝ્યો. એણે ભાખરી મોઢામાં લીધી, અને સહેજ દૂર જઈ, આગલા પગ વડે જમીન ખોદી, એમાં એ ભાખરી દાટી દીધી, અને એના પર જ પોતાનું આસન જમાવી દીધું. બીજે દિવસે સવારે વહેલો ઊઠી હું કાળીને જોવા ગયો. એ પણ એ જ વખતે ઊઠી. એણે જમીન ખોદી અને જોતજોતાંમાં ભાખરીથી પારણું કર્યું. બીજા બે ગુરુવારે પણ મને એ જ અનુભવ થયો!

ત્યાર પછી ઘણાં વરસે મારા પિતાશ્રી બીજી વાર સાવનૂર ગયા હતા. હું ગયો ન હતો. પણ એમની પાસેથી પ્રથમ ખબર મળ્યા કે કાળીનો ધંધો હજી એનો એ જ ચાલે છે. પાછળથી કાગળ આવ્યો કે, કાળી શિકાર કરવા જતાં કંઈક અકસ્માતથી મરી ગઈ.

૩૩

પાઠમાળા

માવંતવાડીમાં ગવંડળકરને ત્યાં અમે હતા ત્યારે ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થયેલું. ‘દસ અગિયારનો શુમાર હશે. સાવ અંધારું થઈ ગયું. એકબે ગ્રહ પણ દેખાવા લાગ્યા. કાગડા વગેરે પક્ષીઓ અકળાઈને કોલાહલ કરવા લાગ્યાં. એ વખતે મેં એક મજાની શોધ્ કરી. ગ્રહણ જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ હવામાં એવો કંઈક ફેરફાર થઈ ગયો કે મૃગજળનાં જેમ આછા મોજાં ઊછળે છે તેમ આકાશમાં દેખાવા લાગ્યું. મારી આંખનો વહેમ છે કે શું, એ શંકા દૂર કરવા મેં આમપાસનાં બધાંને એ બતાવ્યું. પછી જમીન પર જોઉં તો ધુમાડાની છાયા પડે તેવી લહેરો જમીન પર દોડતી દેખાઈ. આનું કારણ શું હશે તે હજી મારા ધ્યાનમાં બરાબર નથી આવ્યું. બીજી વાર એવું ખગ્રાસ ગ્રહણ પણ દેખાયું નથી એટલે એ અનુભવને ફરી તપાસવાની તક પણ નથી મળી. પણ એ સૂર્યગ્રહણની છાપ મગજ પર ચોક્કસ છે.

સૂર્યગ્રહણ તો એક દિવસનું હતું — અરે, આખો કલાકે નહિ ટેમ, પણ બીજું એક ગ્રહણ મને મહિનાઓ સુધી નડ્યું. પેલી ભાષાંતર પાઠમાળા તે વખતે મેં લીધી પણ એ કંઈ મને છોડે એવી ન હતી. અણ્ણાએ મનમાં લીધું કે દત્ત ને ગોદુ આખો દિવસ રખડે છે, એમને ચોક્કસ ભણાવીએ. રોજ અમારે શબ્દો ગોખવા પડતા, નિયમો યાદ રાખવા પડતા, અને વાક્યો કરવા પડતાં. A, An અને The ક્યાંથી નડે 'પબ્લિક'નો સ્પેલિંગ હું અચૂક 'Publike' કરતો. અણ્ણા કહે, 'એનો ઉચ્ચાર પબ્લાઈક થશે' હું એને સુધારી 'Publick' કરી દેતો. ck સાથે ચપ દઈને નેતરની સોટી હાથ પર કે ખભા પર વાગતી. પણ c ને મદદ વગર એકલી રહેવા દેવાનું મને સૂઝતું નહિ. આખો દિવસ અણ્ણા કાં તો લાયબ્રેરીમાં જાય, કાં તો રઘુનાથ બાપુ પાસે રાજ્યોગનું જ્ઞાન લેવા જાય, અને અમે રખડીએ. સાંજે વાળુ પછી અણ્ણા અમારું લેસન લે.

એક દિવસ અચાનક અણ્ણા બપોરે જ ઘેર આવ્યા. તડકાને લીધે માથે છત્રી ધરી હતી, એટલે અણ્ણા પાસે આવ્યા ત્યાં સુધી અમે એમને જોઈ ન શક્યા. આવતાંવેંત અમને રખડતા જોઈ એમણે પૂછ્યું, 'શબ્દો કરીને પછી જ રમો છો ને?' મેં ઝટ કહી દીધું, 'હાસ્તો.' બચી જવા માટે જૂઠું તો કહી દીધું, પણ મનમાં ધ્રાસકો પેઠો કે, અણ્ણા રાજયોગ શીખવા જાય છે, યોગની શક્તિથી સામાના મનની વાત જાણતા હોય તો? તો તો બરાબર પકડાઈશું અને બમણો માર ખાઈશું.

અણ્ણાનો રિવાજ એવો હતો કે, અમારા બે જણમાંથી જે વહેલો જમી રહે એનું લેસન એ પહેલું લે, પછી બીજાનું. એ ઉપરથી મને એક યુક્તિ સૂઝી. મેં બહુ ધીમે ધીમે વાગોળાને ખાવાનું શરૂ કર્યું. નાના જમી પરવારે અને હું પણ મોઢે પહોંચે. નાનાનું લેસન પતે એટલામાં મારા શબ્દો હું જોઈ લેતો અને અણ્ણાની તપાસને પહોંચી વળવા તૈયાર થતો.

ચારેક દિવસમાં નાના મારી યુક્તિ કળી ગયો, અને ચૂપચાપ એણે પણ વાગોળવા માંડયું. હવે કઠણ પ્રસંગ આવ્યો. પણ મેં તરત જ મારી રણનીતિ ફેરવી. એક તરફ નાના વાગોળે ત્યાં મે બહુ ઝડપથી કૂતરાની પેઠે કોળિયા ભરી લીધા, અને અણ્ણા જમી ઊઠે તે પહેલાં જ મારા શબ્દો પણ જોઈ લીધા. શબ્દો પાકા કરવાનો તો સવાલ જ ન હતો. શબ્દો બે ત્રણ વાર જોઈ લઉં એટલામાં અણ્ણા આવે. તાજા શબ્દો ઓકી કાઢતા શી મુસ્કેલી! મારા ઊઠયા પછી નાના જેટલી વાર જમવામાં વધારે ગાળે તેટલું એને નુકસાન થતુ અને અહીં મારુ ભણતર ઝટ પતી જતું હોવાથી નાનાને ઉતાવળે હાજર થવું પડતુ. આને લીધે નાનાનું ભોજન દ્રુતવિલંબિત ગતિએ ચાલતુ અણ્ણા જમી રહે ત્યાં સુધી નાના બહુ જ ધીમે ધીમે ખાય, અણ્ણા ઊઠયા કે એની ગતિ દ્રુત થાય આમા વખતનું બજેટ મચવાતું, પણ એમાં જ એ પકડાયો. બધા જોઈ ગયા કે છોકરાઓ આખો દિવસ રમે છે ને છેલ્લી ઘડીએ ખાવામાંથી વખત ચોરી શબ્દો ઉપરટપકે ગોખી કાઢે છે. અણ્ણાએ આનો ઉપાય શોધી કાઢયો એમણે તે દિવસે જૂના શબ્દો પણ

પૂછ્યા એમા મારુ પોલ પકડાયુ તે તે દિવસના શબ્દો બરાબર આવડતા, પણ આજે એમાંનો એક આવડે નહિ

બીજે દિવસે મે નક્કી કર્યું કે, હવે યુક્તિ કરવામા માલ નથી, પ્રામાણિકપણુ એ જ ઉત્તમ ચતુરાઈ છે અણ્ણા જમી ઊઠ્યા એમની સાથે હુ પણ ઊઠ્યો મે કહ્યુ, 'આગ શબ્દો આજે ગયા છે મને થોડો વખત આપો તો તૈયાર કરી લઉં ત્યા સુધી નાનાનુ લેસન લો તો સારુ' અમારી આ વાતચીતની ખબર નાનાને ક્યાથી હોય? હુ સપડાયો છુ એમ માની નિર્ભય થઈ એ નીચેથી ઉપર આવ્યો પછી જ્યારે અણ્ણાએ એને જ લેસન માટે આવવાનું કહ્યુ ત્યારે એ આભો બની ગયો આમ કેમ થયુ, શી યુક્તિ કરી હુ છટકી ગયો, એ એના ધ્યાનમા શેનુ આવે? એ અણ્ણા તરફ જુએ અને મારા તરફ જુએ મે તો માથુ નીચુ ઘાલી મનકાતે મોએ આગ શબ્દો શરૂ કર્યા

હવે પછી અણ્ણાએ અમને બંનેને સાથે બેસાડી રોજ પહેલેથી તે છેલ્લા દિવસ સુધીના બધા શબ્દો પૂછવાનું રાખ્યુ ઘડીકમા આ પાઠનો શબ્દ પૂછે તો ઘડીકમા બીજા જ પાઠનો આ દૈનિક પરીક્ષાને પરિણામે ઝાઝી મહેનત વગર મને બધા શબ્દો મોઢે થઈ ગયા ચાર પાચ દુષ્ટ શબ્દો જ બળવો કરતા પણ તેમને માટે અણ્ણાએ મને મારવાનુ છોડી દીધુ પછી તો અચૂક એટલા જ શબ્દો અણ્ણા મને પૂછે ધીમે ધીમે એ શબ્દો પણ સર થયા

આ બધી હકીકતમા આશ્ચર્ય એ કે, મને આટલી યુક્તિઓ સૂઝી, પણ બપોરે કલાકેક ગાળીને પાઠ તૈયાર કર-વાનો સીધો રસ્તો મને સૂઝ્યોયે નહિ અને ગમ્યોયે નહિ!

૩૪

ટોળા

'આટના ભિખારીઓનો ગફ્ડો ક્યાથી ફાટચો છે કોણ જાણે! અમને આટલા વરસ થયા આટલો ભૂખમરો કદી જોયો નથી,' એમ રોવતી ડોશી કહેવા લાગી • અને સાચે જ, જાતજાતના ભિખારીઓ રોજ સવારે સાત વાગ્યા સુધી ઊનટતા જાતજાતના પદો ગાતા કેટનાકના હાથમા ઊન કાતવાની તકલી રમતી કેટલીક માગણો તો ખજૂરીની પાદડીની સાદડીઓ હાથે વણતી જાય અને ભીખ માગતી જાય કેટલીક માગણો માથા પરના ટોપનામા સોય દોરા અને ફીડિયા વેચવા લાવે, અને સાથે સાથે ભીખ પણ માગે 'મારા માલમાથી કંઈક ખરીદો અને થોડી ભિક્ષા પણ આપો,' એવી એમની માગણી રહેતી

કેટલીક માગણો ખુશામતના ગીતો ગાય

'ताईबाईचे बोळे
लोण्याच गोळे'

કેટલીક તો સ્ત્રીઓના જેટલા નામ હોઈ શકે તે બધા એક પછી એક સંબોધનરૂપે બોલી જઈ ખાવાનુ માગતી

કેટલાક પુરુષોના ગળામાં એક લોઢાની લાંબી સાંકળ ને લાકડાનું એક વેંત લાંબું હળ ટીંગાડેલાં હોય. તેઓ કહેતા કે, 'દુકાળમાં ખેતરના માલિકની સાથ અમે આપી ન શક્યા એટલે હવે માગી ખાઈને પૂરું કરીએ છીએ. અત્યાર સુધીમાં અઢી હજાર પૂરા થયા. હવે આટલા રૂપિયા જ રહ્યા છે.'

પહેલાં મને એ લોકોની ભારે દયા આવતી. હું બધાને મૂઠી મૂઠી ચોખા આપતો. કેટલાકને ખાવાનું પણ આપતો. એમના ચાળા પાડતો. એમનાં કેટલાંક લોકગીતો પણ મારે મોઢે ચડ્યાં હતાં. હજીયે કેટલાકની લીટીઓ યાદ રહી ગઈ છે:

' सासार बापूजी बापूजी
नथका घडवली घडवली
पाया पडवली पडवली
पायाचा जाड जोड
पायाला आला फाड फोड '

બીજું કોકણી છે:

' आल्यान् माल्यान्, माल्यान् मोगरो
फुलेलो मोगरो, माल्यान् गो
जांवइ बोले, लाडके मुने
दादान मोगरो, माल्यान् गो '

પણ ભીખ માગવી એ એમનો ધંધો જ થઈ ગયો છે. કેટલાકની હુ ઊલટતપાસ કરવા લાગ્યો. તેઓ હમેશા જૂઠું બોલે રોજ નવી નવી બીના કહે. હુ કોકને કહુ, 'પણ પરમ દિવસે તે જુદું જ કહ્યુ હતુ' એ નફટાઈથી કહે, 'ના જી, તમે ભૂલો છો. આજે અમે પહેલવહેલા જ આ ગામમા આવીએ છીએ'

મારી ધીરજ ખૂટી. હુ એ લોકોને હાકી કાઢવા લાગ્યો. એમને આગણામા આવવા જ ન દઉં. શરૂઆતમા એ લોકો કાલાવાલા કરવા લાગ્યા, પછી બબડવા લાગ્યા, અને આખરે ગાળો સુધી આવ્યા મારો હડકવા વધ્યો. મે એક નેતરની સોટી હાથમા રાખી જે આંગણામા આવે તેને મારવા દોડુ પડોશીઓ હસવા લાગ્યા કોક વાર રમા ભાભી વધેલો ભાત ભિખારીને આપવા બહાર આવે ત્યારે ભિખારીઓ દોડતા આવે કૂતરાની પેઠે હુ એમના પર ભસુ ભાભીને કહુ, 'લાવો, એ ભાત હુ કૂતરાને મૂકી દઉ આ એદી લોકોને કશુ ખાવા આપવુ ન જોઈએ. હડહડતુ જૂઠુ બોલે છે'

ગોદુ કહે, 'કોઈ કોઈને દાન આપતુ હોય તો વચ્ચે આડી જીભ ન કરાય, પાપ લાગે'

'છો અમને પાપ લાગતુ જોઉં તો ખરો, આ ભિખારીને તમે શી રીતે ખાવા આપો છો''

બધા મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે આખરે ઘ-વાળાએ કહ્યુ, તમારે બારણે એમને ભલે રોકો, પણ અમારે ત્યા આવીને માગે એનોયે તમારો વાંધો?' ચીડ અને શરમથી હું ગનોપીજો થઈ ગયો, સોટી ફેંકી દીધી, અને

ઘરમાં જઈ ભરાયો. પછી તો બાર વાગ્યા સુધી હું ઘરમાંથી બહાર નીકળતો જ નહિ.

પંદરેક દિવસમાં ભિખારીઓની ભરતી ઓસરી ગઈ. એટલામાં ક્યાંકથી મોટાં મોટાં રાતાંપીળાં તીડ આવ્યાં. એટલાં તીડ, એટલાં તીડ, કે આકાશ આખું ભરાઈ જાય. વીજળીનો ડાયનેમો ચાલતો હોય તેવો અવાજ આકાશમાં સંભળાય. શાકપાન એમણે ખાઈ નાખ્યું. ઝાડનાં ઝાડ ખલાસ કર્યાં. તીડ એ તે જીવડાં હોય છે કે આગ? ખાતા જાય ને લીંડીઓ નાખતા જાય. સવારથી સાંજ સુધી ખાય તોય ધરાય નહિ. લોકો બાપડા શું કરે? લાંબા વાંસ લઈને તીડને ઉડાડી મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પતરાના ડબા વગાડી વગાડી એમને નસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તીડ ઓછાં ન થાય. ભરરર્ કરતાં આવે અને હાથની બાલમાં પણ ભરાય. સાંજ પડ્યે એમની પાંખો ભારે થઈ

દમ્મ દિવસમાં નાળિયેરીનાં થડ તારના થાંભલા જેવાં ઠૂંઠાં દેખાવા લાગ્યા. એ દેખાવ જોઈને તો રોવું જ આવે. ખેડૂતો અને માળીઓ ભારે ચિંતામા પડ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા, 'વરસાદ ન પડે તો એક વરસનો જ દુકાળ ખમવો પડે. અમારી નાળિયેરીઓ ગઈ. હવે તો દસ વરસ સુધી આવકનુ નામ ન રહ્યુ' રસ્તા પર જુઓ કે આંગણાંમાં, ખેતરોમાં કે વાડીઓમાં, જમીન પર તીડોની લીંડીઓ પથરાયેલી હોય. એક જણે કહ્યું, 'આ ખાતર બહુ જ કીમતી હોય છે.' એક ડાહ્યાએ ચિડાઈને જવાબ વાળ્યો, 'બળ્યુ તારુ મોઢું. સોના જેવાં ઝાડ ગયા અને કહે છે કે કીમતી ખાતર થાય છે! આ ખાતર તારા ખેતરમાં વાપરી તો જો અનાજ પણ બળીને રાખ થશે. આ ખાતર નથી, આગ છે.'

હજીયે તીડોની પલટણો એક પછી એક આવ્યે જતી હતી. માઈલો સુધી તીડો ફેલાયેલા. પણ બધાં એક જ દિશાએ દોડે,—જાણે ક્યાંકથી હુકમ જ લઈ આવ્યાં હોય.

દરેક વસ્તુને અંત હોય છે તેમ આ તીડની પીડાનો પણ એની મેળે અંત આવ્યો. એ જેવાં આવ્યાં તેવાં ગયાં.

अतिवृष्टिरनावृष्टि शलभा मूषका शुकाः ।
प्रत्यासन्नाश्च राजान षडेता ईतय स्मृता ॥
(स्वचक्रं परचक्रं च सप्तैता ईतय स्मृता ॥)

૩૫

વાઘની માશી

સામાન્ય છોકરાઓ કરતાં મારામાં પશુપક્ષીઓ તરફ કંઈક વધારે હેત હતું. પણ મને અત્યંત પ્રિય જનાવર તો બિલાડી. બિલાડી ખુશામત કરે, પણ કોઈ માગે સ્વમાન ખૂએ નહિ. કૂતરાને અનાર્ય થયેલા તમે જોશો, પણ બિલાડી તો હમેશાં પોતાની પ્રકૃતિ ને પોતાનો મોભો જાળવીને જ રહેવાની. એકાદ દિવસ પીવાનું દૂધ ઓછું હોય તોપણ તેમાંથી થોડું બિલાડીને પાયા વગર પીવું આપણને ભાવે નહિ. નાનપણમાં મેં ખૂબ મુસાફરી કરેલી. જ્યાં ગયા ત્યાં આઠ દસ દિવસની અંદર આસપાસ કેટલી બિલાડીઓ છે અને કેની કેની છે, એની આપણને ખબર તરત પડે. બિલાડી પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત એકાંતિક ન હતો. જ્યાં જઈને રહું ત્યાંની બિલાડીઓને માગ નગદે. ઉભયનો અનુભવ ચાખવો પડતો. બિલાડીને ઘેરો કેમ ઘાલવો, એને માર કેમ મારવો, ખાડામાં ખૂબ કાદવ વાળી

ઉપર કાગળ કે લૂગડું પાથરી બિલાડીને ખાડામાં કેમ પાડવી, એ બધી કળામાં હું પારંગત હતો. બિલાડીને ઠાર મારવાથી બાર બ્રાહ્મણ માર્યાનું પાપ લાગે છે, કેમકે/બિલાડીની પૂંછડીમાં બાર ચટાપટા હોય છે,/ એ વાત હું જાણતો ન હોત તો મારે હાથે બિલાડીઓની હત્યા પણ થાત.

હું કારવારમાં હતો ત્યારે મેં એક બિલાડો પાળેલો. બહુ રૂપાળો હતો. મેં એનુ નામ વ્યંકટેશ પાડયું હતું. એકાદ વરસ સુધી એ મારી સાથે રહ્યો હશે. આખરે એક કોળે એને મારી નાખ્યો. પછી તો મને બિલાડી વિના ચેન ન પડે. એટલે આખું કારવાર ફરી જ્યાં સરસ બિલાડી જોવામાં આવે ત્યા એનું માગું કરતો. પણ બધા જ કંઈ આવી રીતે માગું સ્વીકારે ? કેટલાક તો તિરસ્કારથી મને કાઢી મૂકતા એટલે અમે એક ઘરની આસપાસ ત્રણ ત્રણ દિવસ પહેરો ભરતા એમના. અને લાગ મળે કે પિશાચ-

એટલે આપણે સુરક્ષિત ત્યાં ન પહોંચે એના હાથ કે ન પહોંચે એના નહોર પાછલા પગ ઉપાડીને નહોર મારવાનો એ પ્રયત્ન તો કરે આખા શરીરને બધી દિશાએ આમળી જુએ નવો માણસ હોય તો એને થાય કે હમણાં નહોર મારશે, અને પછી બીને એ બિનાડીને છોડી દે એક વાર છૂટી એટલે ફરી બિલ્લીબાઈ હાથમાં ન આવે

અમે બિનાડીને પકડીએ કે એક હાથ વતી એની ડોક ને બીજા હાથ વતી એના પાછળના પગ બરાબર ઝાલી રાખીએ અને એને કોથળામાં નાખી ઝટ કોથળાનું મોઢું બંધ કરી દઈએ બિનાડી અંદર પુરાઈ કે તરત બગાળી છનાજ અખત્યાર કરવાની. ખૂબ અવાજ કરે, અને જાણે કોથળો ફાડી નાખતી હોય એટલી હિલચાલ કરી મૂકે બિનાડીને પકડતાં કેટલીયે વાર મારા હાથપગ લોહી લોહાણ થયા છે પણ જે બિનાડીને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો તેને કોઈ કાળે છટકવા દીધી નથી બિનાડીને ઘેર લઈ જઈએ એટલે અમારું પહેલું કામ એ કે એના નાકકાન ચૂલા પર ઘસી કાઢવા માન્યતા એવી કે, આમ કરવાથી બિનાડી એ ચૂલાને છોડીને જાય નહિ, ત્યાં જ રહે અને એ ચૂલામાં જ સૂએ કારણ ગમે તે હો, પણ અમારી બિનાડીઓ અમારા ચૂલામાં સૂઈ જતી

એક દિવસ એક સાવ ધોળી બિનાડી મેં જોઈ લીધી. એને પૂછડે પણ ચટાપટા ન હતા. એ જે બાઈની હતી તે બાઈ પાસે માગવા જવાય એમ ન હતું એટલે અમે ત્રણ ચાર દિવસની તપશ્ચર્યાથી એ બિનાડીનો કબજો લીધો એને ઘેર આવ્યા પછી, એને રહેવા માટે એક લાકડાની

મોટી પેટીનું ઘર બનાવ્યુ. એને સૂવા માટે ગાદી બનાવી. સુતાર પાસે જઈને એ પેટીને નાનાં નાનાં બારણાં બનાવડાવ્યાં. એમાં લાલ લીલા અને પીળા કાચના કકડા બેસાડયા. બિલાડીને પણ પોતાનુ ઘર ખૂબ પસંદ પડયું. ..પણ બિલ્લીબાઈ દહાડે દહાડે સુકાવા લાગ્યાં. એટલે આઈએ કહ્યું, 'બેવકૂફો, આ બિલાડીને જ્યાંથી આણી હોય ત્યાં પાછી મૂકી આવો, નહિ તો એની હત્યા તમને ચોંટશે. એ તો માછલીના આહારને ટેવાયેલી છે. એને આપણાં દૂધભાત કામનાં નથી'

આટલો સુંદર બિલાડી છોડી દેતાં અમારો જીવ ચાલ્યો નહિ. એટલે અમારા ઘરનાં વાસણ માજનાર એક ચાકરડી હતી એને અમે કહ્યું, 'અમે તને રોજ એક પૈસો આપીશું તારે ઘેરથી લાવીને રોજ આ બિલાડીને માછલીનો ખોરાક ખવડાવવો.' બસ માછલીનો ખોરાક મળ્યો કે ગોરી પહેલા જેવી હૃષ્ટપુષ્ટ થઈ ગઈ અમે પણ રાજી થયા. પણ થોડા દિવસમાં એ વાત પિતાશ્રીને કાને ગઈ. તેઓ ચિડાયા: 'આ છોકરાઓને શું કહેવું? બિલાડી પાછળ ગાંડા થયા છે ને બ્રાહ્મણના ઘરમા બિલાડીને માછલી ખવડાવે છે'' પિતાશ્રી આગળ અમારું કંઈ ચાલે એમ ન હતું. એટલે તે જ દિવસે અમે એ બિલાડીને તેના મૂળ રહેઠાણ આગળ મૂકી આવ્યા. પછી તો એનું સૂનું સૂનુ લાકડાનું ઘર જોઈ અમને ખૂબ માઠું લાગતું

એ બિલાડી ગઈ એટલે બીજી લઈ આવ્યા. એ તો સરગવાની શીંગના કૂચા થાળી પાસે નાખ્યા હોય એ જ આવી આવીને ખાતી. આઈએ કહ્યું, 'આ પણ એના

માંસાહારનું જ લક્ષણ છે.' પણ અમે આઈને સાફ કહી દીધું, 'ગમે તેમ હોય, આ બિલાડીને અમે રાખવાના જ. જુઓ તો, કેવી રૂપાળી છે!' આઈએ પરવાનગી આપી. પણ એ બિલાડીનું અન્નજળ અમારા ઘરમાં ન હતું. થોડા જ દિવસમાં એ માંદી પડી અને મરી ગઈ. એની અંતકાળની વેદનાઓ જોઈને મારા મન પર ભારે અસર થઈ. એના પહેલાં મેં મડદાં જોયા હતાં, પણ કોઈ પણ પ્રાણીનો અંતકાળ જોયો ન હતો.

કારવારથી અમે થોડા દિવસને માટે સાવંતવાડી ગયા. ત્યાં એક બિલાડી રોજ અમારે ત્યાં આવતી. અમે મોડા જમીએ કે વહેલા, જમવા ટાણે એ હાજર. હું એને ઘરાય એટલાં દૂધભાત આપતો. ઘરના લોકોને થયું કે દત્તુનો આ બિલાડીનો શોખ બહુ વધી પડ્યો છે; એનો કંઈક ઇલાજ કરવો જોઈએ. એટલે વિષ્ણુએ કે અણ્ણાએ એ બિલાડીનું નામ પાડ્યું, 'દત્તુચી બાયકો' (દત્તુની વહુ). એ ઘરમાં આવે એટલે બધા કહે, 'જુઓ, દત્તુની વહુ આવી.' હું એને ખવડાવું એટલે કહે, 'જુઓ, વહુને કેટલા હેતથી ખવડાવે છે!' હું શરમાવા લાગ્યો. સીધી નજરે બિલાડી તરફ જોઉં જ નહિ. જોઉં તો કતરાતી નજરે જ. બિલાડીને બીચારીને શી ખબર? એ તો જમવા ટાણે મારી જોડે આવીને બેસે,—સામે પણ નહિ. હું જો વખતસર એને ભાત ન આપું, તો મારા મોઢા તરફ જોઈને માથું હલાવીને મ્યાંઉં મ્યાંઉં કરે. લોકો એની પણ મશ્કરી કરે. એટલે બિલાડી તરફ જોયા વગર જ એક કોળિયો એના તરફ હું નાખી દઉં. લોકો એની મશ્કરી કરે. હું ન

આપુ તો બિલાડી હેરાન કરે; એની પણ ચેષ્ટા થાય. બિલાડીને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો, પણ એમાંયે હું ફાવ્યો નહિ. સાચું પૂછો તો તેમ કરવાની મારી હિંમત પણ ચાલતી નહિ

ઘણા દિવસ સુધી આવી પજવણી સહન કર્યા પછી મેં મન સાથે નક્કી કર્યું કે, લોકો ગમે તે કહે, શરણુ આવેલાને મરણ અપાય નહિ અને બિલાડીનો શો ગુનો? પછી તો મે બધી શરમ કાઢી નાખી. એક દિવસ બધાંના સાંભળતાં કહ્યું, 'હા હા, બિલાડી અમારી વહુ છે. અમે એને ખવડાવવાના, રોજ ખવડાવવાના, હેતથી ખવડાવવાના; હવે કંઈ રહ્યું છે? હવે કોઈને કંઈ કહેવું છે? આવ બિલાડી, આવ; બેસ મારી પાસે' માણસ વીફર્યો એટલે બધા જ એનાથી બીએ. તે દિવસથી કોઈએ મારુ કે બિલાડીનુ નામ ન લીધુ.

૩૬

સરુનાં ઝાડ

. મોટપણમાં હિમાલયમાં ફરતાં ધરાસુ પાસે એક એવા વિચિત્ર જંગલમાં હું પહોંચી ગયો હતો કે, આસપાસ નજીકમાં ક્યાંયે વસ્તી ન હોવા છતા, મને લાગ્યું કે અહીં જ મારું ઘર છે; જાણે આ ભવમાં કે પૂર્વ ભવમાં હું અહીં ખૂબ રહ્યો છું. આ અદ્ભુત અનુભવનું અથવા ભાવનાનું કારણ શોધવાનો મેં ઘણો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ હજુ કંઈ કારણ કે સંબંધ હાથમાં આવતો નથી. મનમાં એક શંકા ઊઠે છે કે, કારવાર પાસે સરુનાં ઝાડનું ઉપવન મેં નાનપણમાં જોયું હતું તેની સાથે કંઈક સરખામણી મનમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે. કારવારના

ઑફિસ સુધી જવાતું; એટલે અમે જમણી બાજુનો કિનારો પકડ્યો. રસ્તામાં લીસી રેતી પથરાયેલી જોઈ લાકડી વતી એના પર કેટલાંયે વચનો લખી કાઢ્યાં. પણ થોડોક પવન આવે એટલે લખેલું બધું ભૂંસાઈ જતું. સૂકી રેતીમાં ચાલતાં પણ મુશ્કેલી પડતી, એટલે પગ એની મેળે ભીની રેતી તરફ જવા લાગ્યા. ત્યાં લખવાની મજા કંઈક ઓર જ હતી. અમે શું લખતા હતા? 'ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજકી જય,' 'અંગ્રેજો આપણા દુશ્મન છે, તેમને મારવા જ જોઈએ.' મોરોપંતની એક આર્યા મે લખી કાઢી હતી તે પણ આજે બરાબર યાદ છે, કેમકે તે લખતાં ઘણો વખત ગયો હતો. તે નીચે મુજબ -

गरुड जसा गगनातुनि वेगें उतरोनि पन्नगा झडपीं
तैसा भीम बळानें दु:शासनकंठ अग्निनें दडपीं ।

ભાઉએ તરત જ બીજી લીટી ફેરવીને નીચે પ્રમાણે લખી :

तैसा भट्ट बळानें उन्ह उन्ह पोळ्या तुपा मधें दडपीं।

ભટ્ટને ત્યાં જ ગરમ ગરમ રોટલીઓ ઘી સાથે જમતો રાખી અમે આગળ ચાલ્યા. છીપો વીણીએ, પસંદ કરીએ અને ફેંકી દઈએ. અલકમલકની વાતો કરીએ. અમે કેટલાયે દૂર ગયા. ત્યાં એક કદી ન જોયેલું એવું દૃશ્ય અમે જોયું. એક સુંદર નદી સમુદ્રને આવીને મળતી હતી નદી–સમુદ્રનો સંગમ એટલે મૂર્તિમંત કાવ્ય. પહેલી વાર જ્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે તો એ કાવ્યનો કેફ જ ચડે છે. સંગમની શોભા જોતાં જોતાં સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો પછી તો પૂછવું જ શું! સોનેરી રંગ ચારે કોર પથરાયો. ઝાડો પર પણ સોનેરી લીલા રંગની કાંતિ ફેલાઈ. સમુદ્ર તો જાણે સોનાના રસનું

સરોવર છલકાતું હોય તેવો શોભવા લાગ્યો. ઉપમાઓ તો આજે સૂઝે છે. તે વખતનું મુગ્ધ હૃદય ઉપમા દ્વારા અંતરના ભાવને વહેવડાવીને હલકો કરી શકતું નહોતું. દુઃખનો વેગ હલકો કરવાની જેટલી જરૂર હોય છે, તેટલી જ જરૂર આનંદની ઊર્મિ શમાવવાની પણ હોય છે. નહિ તો એનો કેફ અનિવાર થઈ જાય છે.

વખત કેટલો વહી ગયો એનું ભાન ન રહ્યું કેશુને કે ન રહ્યું મને. જ્યાં અમે પહોંચ્યા હતા ત્યાં એક બાજુ દરિયો અને બીજી બાજુ સરનું ગાઢ જંગલ હતું. ભરતી વધી અને સમુદ્રનાં મોજાં સરુનાં ઝાડનું પાદપ્રક્ષાલન કરવા લાગ્યાં. હવે પાછા કેમ કરીને જવાય? હિંમત રાખીને કિનારે કિનારે થોડુંક પાછા ચાલી જોયું, પણ મોજાં ઉલ્લાસમાં હતાં. પાણી વધવા લાગ્યું. ઘનઘોર ઝાડોની વચ્ચે થઈને તો રસ્તો નીકળે એમ હતું જ નહિ. અને પાણીમાં થઈને જઈએ તો તે વધવા

જઈએ તેમ જંગલ ઘનઘોર વધવા લાગ્યું. પ્રકાશ વધે એવું તો હતું જ નહિ.

સંધ્યાકાળનો ઓસરતો પ્રકાશ ગમગીનીભર્યો અને ગંભીર હોય છે. બધા ગૂઢ ભાવો એમાં જાગૃત થાય છે. માટે જ ઋષિઓએ એ કાળ વ્યવહારમાંથી મુક્ત થઈને ધ્યાનચિંતનમાં ગાળવાનું વિધાન કર્યું હશે. સંધ્યાસમયની ગંભીરતા મધ્યરાત્રીની ગંભીરતા કરતાયે ઊંડી હોય છે, કેમકે સંધ્યાકાળ વર્ધમાન હોય છે, જ્યારે મધ્યરાત હરેલ હોય છે.

આગળ જતાં જમણી બાજુએ એક કેડી દેખાઈ. એ રસ્તે જઈએ તો આખરે કારવાર પહોચાશે એ વિષે શંકા ન હતી. પણ એ કેડી જંગલમાંથી આરપાર પહોંચી જશે એની ખાતરી કોણ આપે? અને આ સરુના જંગલમાંથી અંધારામાં રસ્તો કપાય પણ કેમ? મારી હિંમત ચાલી

ઉભા રહેતા શિક્ષક કે તિમાપ્પા બે, ત્રણ, કે ચાર જેટલી સખ્યાઓ નખાવે તેટલી લખી કાઢતા પછી જ્યારે હુકમ છૂટે કે, 'બસ હવે દાખલો ગણો' ત્યારે એક બાકી લીટી એચી મનમા આવે તેવા ને તેટલા આકડા લખી નાખતો મારી પાસે ગણવાની પચાત હતી જ નહિ, એટલે ભૂલચૂક પણ સરવાળો આવવાની વકી ન હતી ભલો તિમાપ્પા મારી ભૂલ ક્યા છે એ શોધવા આવતો જ્યા ગણતરી જ ન હોય ત્યા ભૂલ પણ ક્યાથી જડે? એ એની શક્તિ પ્રમાણે મને દાખલો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો પરંતુ મારા મગજનું એ બાનાયુ ખૂલ્યુ જ નહોતુ, તેમા એ શું કરે ને હુંયે શું કરુ?

છતા એની ધીરજ ન ખૂટી હુ દાખલો ગણતો (?) હોઉ ત્યારે તિમાપ્પા મારી પાછળ આવીને ઊભો રહે એણે પહેલી શોધ એ કરી કે સરવાળો જમણી બાજુની ડાબી બાજુ તરફ કરવાને બદલે હુ સીધો ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ સુધી સરવાળો લખી જતો' એણે કહ્યુ 'આમ ન કરાય બીજા દાખલામા મે સુધારો કર્યો આકડા જમણી બાજુથી ડાબી બાજુ લખવા લાગ્યો મારુ શુ જતુ હતુ? ગમે તેવા આકડા જ લખી કાઢવાના હતા ને? એમા તો સહેજે સગવડ થાય

પણ એથી તો ઊલટી મારી ઉપાધિ વધી હુ એકાદ આકડો લખુ એટલે તિમાપ્પા મને પૂછે, 'એક, તે ક્યાથી આણ્યો? મને ગણી બતાવ' બીક આવી પડે એટલે માણસને યુક્તિ સૂઝે જ મે તિમાપ્પાને કહ્યુ, 'તુ મારી પાછળ ઊભીને મારા પર ધ્યાન રાખે છે, એથી હું ગભરાઉં

જાઉં છું ને કશું ગણી શકતો નથી.' ઇલાજ રામબાણ નીવડ્યો. એણે મારું નામ લેવું મૂકી દીધું.

બાદબાકીથી ભાગાકાર સુધી હું પૂનામાં નૂતન મરાઠી વિદ્યાલયમાં ભણ્યો. અહીં મારા અરધોઅરધ દાખલા ખરા પડતા. આ ચારે વિધિની રીત હું શીખી ગયો હતો, પણ હજી મારામાં ગણિત ઊગ્યું ન હતું. પછી આવી ઊતરતી અને ચડતી ભાજણી. એ ફરી કારવારમાં ઘનસ્યામ માસ્તરના હાથ તળે મારે ભણવી પડી. ઘનસ્યામ માસ્તર એ સખારામ માસ્તરનો જ ભાઈબંધ. એ પણ સાવ અમંસકારી હતો. પણ આળસમાં કંઈક કાચો, એટલે ઘણા દાખલા ગણાવે. વ્યવહારી અપૂર્ણાંક અને ત્રિરાશિ વખતે હું શાહપુરની નિશાળમાં આવ્યો. ત્યાં માધવરાવ માસ્તર તિનઈક્ગ ગણિતમાં પંકાયેલા. તેમણે મને ખૂબ હેરાન કર્યો. એ ગણિતમાં એક્કા, પણ વિદ્યાર્થીમાનસ જેવી વસ્તુ હોય છે એ એમના સ્વપ્નામાં પણ નહિ આવ્યું હોય. એમનો વિદ્યાર્થીઓ પરનો પ્રેમ ભારે. વિદ્યાર્થીઓ ખૂબ ભણે એ વિષે તે ઇંતેજાર. અને તેથી જ મારી કમબખ્તી થઈ. માસ્તર બેદરકાર હોત તો હું સુખી રહેત. પણ એ

હાથે પકડી જમણે હાથે તેમને ચેલો છોકરો એક એક તમાચો મારે. આ જ ગલી પ્રથા અમારા માસ્તર જેટલા જ જંગલી એવા કેટલાક છોકરાઓને ખૂબ ગમતી. પણ બાકીના બધાઓને એથી ત્રાસ છૂટતો વિજયી છોકરો ગ્લૅડિયેટરની પેઠે બીજાને ન મારે તો અમારા હેડમાસ્તર (માધવરાવ માસ્તર હેડમાસ્તર હતા.) ચિડાય અને એને જ મારે.

એક વાર ગોંદુ અને હું એક જ વર્ગમાં—મરાઠી ચોથીમા—આવી પડ્યા ગોંદુ ઉપર હતો, હું નીચે હતો. માધવરાવ માસ્તરે ગોંદુને કંઈક સવાલ પૂછ્યો. એને એ ન આવડ્યો મે એનો જવાબ આપી દીધો અને હું જોર ગોંદુથી ઉપલે નબરે જઈ બેઠો પણ માધવરાવ માસ્તર કહે, 'એમ ન જવાય. મોટો ભાઈ થયો તેથી શું? એનુ નાક પકડી તમાચો માર ને પછી ઉપર જા.' મેં કહ્યું, 'એવું મારાથી ન થાય.' માધવરાવ માસ્તર ચિડાયા. એ કહે, 'મોટો આવ્યો છે રામનો ભાઈ લક્ષ્મણ!' હું તો ઊભો જ રહ્યો. માધવરાવ માસ્તરને હવે ધર્મચર્ચા સૂઝી એમણે કહ્યુ, 'મોટા ભાઈનુ અપમાન કરતાં અધર્મ થાય છે, અને ગુરુની આજ્ઞાનો ભંગ કરતાં અધર્મ નથી થતો!'

નીચે બેસવા તૈયાર છું.' મારી મૂંઝવણ અને મારી લાગણી સમજવા જેટલી શક્તિ એમનામાં નહોતી એમાં એમનો બિચારાનો શો વાંક? એમણે મને પાસે બોલાવી એક ગરમ ગરમ મોટી ચમચમાવી દીધી. સોટી ખાઈને હું રોતો રોતો જગ્યાએ આવ્યો. ગોંદુને શુ થતું હશે એની મને કલ્પના હતી. એટલે મેં એના તરફ જોયુ પણ નહિ. પણ મનમાં નક્કી કર્યું કે રોજ નિશાળે મોડો જઈશ. મારે માટે આટલુ કામ તો અઘરુ હતુ જ નહિ. એકાદ કલાક ઊભા રહેવું પડે તો ભલે, પણ છેલ્લો નંબર તો મળશે' અને પછી એક પણ સવાલનો જવાબ જ નહિ આપુ, એટલે તમાચો ખાવો પણ નહિ પડે અને કોઈને મારવો પણ નહિ પડે. આ નિશ્ચયને હું વળગી શક્યો હોઉં એવી મને મારા સ્મરણ પરથી ખાતરી નથી. પણ ગોંદુનુ અપમાન કરવાનો પ્રસંગ ફરી કદી ન આવ્યો.

મારામાં ગણિતબુદ્ધિ જાગી અંગ્રેજી પહેલા ધોરણમાં. જોશી કરીને અમારા એક માસ્તર હતા. અમે એમને વાકસકર કે એવા જ કંઈક નામથી ઓળખતા. એમણે અમને ત્રિરાશીનું રહસ્ય બરાબર સમજાવ્યુ. એમણે સમજાવી દીધું કે ગણિત એ તો દુનિયાનો મારો વહેવાર છે. વહેવારને બરાબર સમજી જઈએ એટલે બાકી બધું ત્રિરાશી જ છે. આ જ વર્ગમાં મારો ગણિતનો પાયો બરાબર નંખાયો. મને ગણિતનુ ભાન થયુ ને તે દિવસથી દાખલા ગણવામાં રહેલા વિદ્યાનંદનો રસ હું ચાખતો થયો. મારો એકેએક દાખલો ખરો પડવા લાગ્યો; મારામાં આત્મવિશ્વાસ આવ્યો; અને તે દિવસથી હું વર્ગના બીજા પછાત છોકરાઓને ગણિત શીખવામાં મદદ કરવા લાગ્યો.

૩૮

ભાઉની શિખામણ

અંગ્રેજી બીજા ધોરણમાં હું કારવારની હિંદુ સ્કૂલમાં હતો. અહીં ગણિત અંગ્રેજીમાં ચાલતું હું કશું સમજું નહિ. બીજા છોકરાઓએ ભાષા જાણ્યા વગર દાખલાનો અર્થ અનુમાનથી જ સમજી લેવાની કળા પ્રાપ્ત કરી હતી. મારું ગણિત ઠીક ઠીક હતું, પણ ભાષાને અભાવે હું અપંગ જેવો બન્યો અમે છોકરાઓ ખાનગી અભ્યાસમાં દાખલા ગણતા હોઈએ ત્યારે છોકરાઓ પાસેથી દાખલાનો અર્થ હું સમજી લેતો, અને પછી એમને જ દાખલા શીખવતો.

શાળામાં દાખલ થયે થોડા જ દિવસ થયા હશે, એટલામાં સત્રાંત પરીક્ષા આવી મને આશા હતી. કે હું ગણિતમાં પહેલો આવીશ. પણ થયું એથી ઊલટું ગણિતમાં મને સાત કે દસ જ ગુણ મળ્યા. બીજા છોકરાઓના પેપર મેં તપાસ્યા. કેટલાક છોકરાઓના જવાબ ખોટા પડ્યા હતા. છતાં દાખલાની રીત બરાબર હોવાથી એમના કે

દાખલા અર્ધા ખરા ગણીને શિક્ષકે એમને કંઈક ગુણ આપ્યા હતા. મને આશા આવી કે મને પણ એવા કંઈક ગુણ મળશે. નાપાસ થયો એનો આઘાત તો હતો જ, પણ નિરાશામાં આશા તો માણસને આખર સુધી રહેવાની. હું શિક્ષક પાસે ગયો. રોવા જેવો તો થયો જ હતો. મેં એમને કહ્યું, 'તમે કેટલાયે છોકરાઓને અર્ધા દાખલા ખરા આપ્યા છે. મને પણ એ રીતે ગુણ મળી શકે એમ છે.' શિક્ષક મારી વાત બરાબર ન સમજ્યા. તેઓ ચિડાયા. એમણે કહ્યું, 'મારા ચુકાદા સામે તકરાર કરે છે? મારા પર પક્ષપાતનુ તહોમત મૂકે છે! મારે તારો પેપર નથી જોવો જા.' મે દીન થઈને ફરી એક વાર કહ્યું, 'મારો આ દાખલો તો ફરી વાર જુઓ.' એમણે મારો પેપર હાથમાં લીધો અને રીસમાં દૂર ફેંકી દીધો.

મારી આંખોમાં ચોમાસું શરૂ થયું. સવારના અગિયાર વાગ્યાનો વખત હશે. વહેતી આંખો સાથે જ હું ઘેર પહોંચ્યો. નહાવા જમવાનુ તો સૂઝે જ ક્યાંથી? એક ખૂણામાં જઈને હું ડૂસકે ડૂસકે રોવા લાગ્યો. ત્યાં ભાઉ આવ્યો. (કેશુને હવે અમે ભાઉ કહેવા લાગ્યા હતા.) એણે મને મારી વાત પૂછી. જેમ બોલવાનો પ્રયત્ન કરું તેમ રોવાનો ઊભરો વધુ જોશમાં આવે. નીચલો હોઠ સાવ નીચે વળી ગયો હતો. ભાઉએ મને છાનો રાખી ફરી મારી વાત પૂછી. મેં એને બધુ કહી દીધુ. એણે બહુ જ સમભાવથી મારો પેપર જોઈ લીધો. પછી એણે કહ્યું, 'તારા શિક્ષકે પક્ષપાત કર્યો છે કે નહિ એ સવાલમાં હું નથી ઊતરતો. પણ અર્ધો દાખલો ખરો માનવાની પ્રથા

જ ખોટી છે. એ ખોટી પ્રથાને લીધે બીજા છોકરાઓને વધારે ગુણ મળે તો તેથી શું થયું? તારે એવા ગુણની આશા રાખતાં શરમાવું જોઈએ. અને ધારો કે તારો દાખલો અર્ધો ખરો ગણી ગુણ આપ્યા. તોયે તારો સરવાળો કેટલોક થવાનો હતો? હું નથી ધારતો કે પંદર કે સત્તર કરતા વધારે તારો સરવાળો થાય. હવે દસ ગુણે નાપાસ થયો તોયે શું ને સત્તર ગુણે નાપાસ થયો તોયે શું? નાપાસ થયાની ફજેતી તો સરખી જ છે. તું નાપાસ થયો એનું મને દુઃખ નથી થતું, પણ દયાના ગુણની તેં આશા રાખી એની મને શરમ આવે છે.'

હું એવો તો ઝંખવાણો પડચો કે રોવાનું પણ ભૂલી ગયો. જમ્યા પછી ભાઉએ મને ફરી બોલાવ્યો અને પૂછ્યું કે, 'તારું ગણિત તો સારું હતું, છતાં આમ કેમ થયું?' ફરી ગંગાજમના વહેવા લાગી. એટલે ભાઉએ મને પાસે બેસાડી, મારાં થોડાંક વખાણ કરી મને પંપાળ્યો, અને ફરી એ જ સવાલ પૂછચો. મેં રોતાં રોતા એને કહ્યું કે, 'અહીં બધું અંગ્રેજીમાં ચાલે છે એ હું સમજી શકતો નથી; દાખલાનો ખોટો અર્થ કરું, પછી ગાડું આગળ કેમ ચાલે?' ભાઉ કહે, 'ઓત્તારી! આટલું જ ને? ચાલ, આવતી કાલથી હું તને દાખલાઓનો અર્થ કહેતો જઈશ, પછી કંઈ વાંધો છે?' ભાઉએ મારી પાછળ ઠીક ઠીક મહેનત લીધી. મારે તો અર્થ પૂરતી જ મદદ જોઈતી હતી. અને હિંદુ સ્કૂલના પ્રતાપે થોડા જ દિવસમાં મારું અંગ્રેજીનું જ્ઞાન પણ વધ્યું. પછી તો ગણિતમાં હું પહેલો આવવા લાગ્યો. હરિ માસ્તરને આશ્ચર્ય થયું કે, આ છોકરો એકાએક ગણિતમાં શી

રીતે આટલો પાનરધો થયો ' પણ એમને ક્યાં ખબર હતી કે ગણિત એ મારો ખાસ વિષય હતો, ને મને તો અંગ્રેજી જ નડતુ હતુ ? ગણિતમા મારી પ્રગતિ જોઈ તે રાજી થયા ને મારુ હકનુ પ્રથમ સ્થાન મેળવી હુ રાજી થયો

ભાઉની મદદ કીમતી નીવડી પણ દયાનો લોભ ન રાખવાની એની શિખામણ વધારે કીમતી હતી એ તે વખતે પણ હુ સમજી ગયો હતો

૩૯

કપાલ-યુદ્ધ

શરીરે હું નાનપણથી નબળો, ઘરના લોકો જોડેના વ્યવહારમાં અવિનય આગ્રહભરથી હું મારું વ્યક્તિત્વ જાળવી રાખતો. પણ નિશાળમાં એ રસ્તો ચાલે નહિ; એટલે ઘણી વાર રમતો, મેળાવડાઓ અને રખડપટ્ટીમાંથી છટકી જતો. આમ, જીવન સંકુચિત કરીને જ નિશાળના દિવસો હું મારે માટે સુખાવહ કરી શક્યો હતો. છતાં કોક વખતે ભારે ભીડ આવી પડતી એને માટે, એવી જ એક ભીડ વખતે મેં એક શસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું, જે મને ચાર પાંચ જુદા જુદા પ્રસંગે ભીડભંજન નીવડ્યું છે.

ટેવીદાસ પૈ મારો દિલોજાન દોસ્ત. અમે બંને સરકારી અમલદારના દીકરા અને બંને સરખા વાતોડિયા, એ કારણે અમારી દોસ્તી જામી. એક દિવસે ચોમાસામાં સમુદ્ર ખૂબ તોફાને ચડ્યો હતો. મોટાં મોટાં મોજાં રસ્તાના બંધ ઉપર આવીને અફળાય અને ઉલટાઈને પાછાં વળવા

માંડે. આ પાછાં જતાં મોજાં, સામે આવતાં મોજાંઓ સામે ટક્કર ખાતાં. પરંતુ, એ બંને સમાન્તર નહિ પણ કાંઈક ત્રાંસાં હોવાથી એ સામસામાં મોજાંઓની કાતર થઈ જતી. અને તેથી એ બેના સંજોગથી પાણીનાં મજાના ફુવારા જેવી મોટી છોળ આકાશમાં ઊડતી, એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી દોડી જતી. આ શોભા જેણે જોઈ હોય તે જ એનો આનંદ સમજી શકે. પવનનો સૂસવાટ ચાલતો હતો; વરસાદે ઝપાટાની પરંપરા ચલાવી હતી, અને અમે બંને ભીંજાતે કપડે એ શોભા જોતા ઊભા હતા. આમ ને આમ કોણ જાણે કેટલોયે વખત વીત્યો હશે.

અંતે, ઘેર વઢશે એ બીક જાગૃત થઈ ત્યારે અમે પાછા વળવાનું નક્કી કર્યું એટલામાં, કોણ જાણે શાથી, અમે બંને જણ લડી પડ્યા! લડતા લડતા (આટલો ઝંઝાવાત હોવા છતાં પણ) અમે ગરમ થયા. દેવીદાસ મારી રગ બરાબર જાણે. એણે મારા એક બે મુક્કા ખાધા કે તરત જ મારા બંને કાંડાં જોરથી પકડી લીધાં. મારી

અમારો ક્રોધ તો ક્ષણિક જ હતો. એને નીચે પડેલો જોતાં જ મને દુઃખ થયું. હાથ પકડીને મેં એને ઉઠાડ્યો, એનાં કપડાં પરનો કાદવ ખંખેર્યો, અને અમે બંને પહેલાંના જેવા દોસ્ત થઈ ઘેર પાછા આવ્યા. દેવીદાસ કહે, 'મને ખબર નહિ કે તું આવો મારો હોઇશ.' મેં કહ્યું, 'એ વાત જ જવા દે. મને ક્યાં કલ્પના હતી કે લમણા પર આટલું વાગે છે!'

આ જ શસ્ત્રનો તે પછી બે વાર શાહપુરમાં મેં ઉપયોગ કરેલો: એક વાર તો એક પ્રેમાળ મિત્રના આગ્રહમાંથી છૂટકી જવા માટે; અને બીજી વાર શાહપુરની નિશાળના અખાડામાં એક કસરતબાજ છોકરાએ મારી આગળ કંઈ ગંદી વાત કરેલી એને સજા કરવા ખાતર. આ બીજી વખતે સામો માણસ પણ ઠીક મજબૂત હતો. એને વાગ્યું એના કરતાં મને જ વધારે વાગ્યું હશે. પણ મેં મારું 'મોં તો રાતું રાખ્યું જ' અને સામો છોકરો તો કાયમનો પાઠ શીખી ગયો. છેલ્લી વાર એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ મેં ફરગ્યુસન કૉલેજમાં જીવતરામ કૃપાલાની સામે કર્યો હતો; પણ એની વિગત વળી બીજી કોઈ વાર.

૪૦

પ્રેમાળ બાળિગા

પિતાશ્રીની બદલી થઈ એટલે કારવારથી અમારે ધારવાડ જવાનું થયું. મને હિંદુ સ્કૂલ છોડવી તો ગમતી ન હતી, પણ મુસાફરીએ ઊપડીશું એ જ મોટામાં મોટો આનંદ હતો. મેં નિશાળના દોસ્તદારોને બધાને કહી દીધું કે અમે જવાના. બધા સાથે પ્રેમથી વાતો કરી.

દેવીદાસ પૈ એ મારો ખાસ મિત્ર. એની સાથે તો એ ત્રણ દિવસ લાગલાગટ રોજ હું સમુદ્રકિનારે ફરવા ગયો. રામચંદ્ર આંગડી એ મારા કરતા ઉમરે મોટો, પરંતુ એની સાથે પણ દોસ્તી ખૂબ હતી. એ શહેરની બીજી બાજુએ રહેતો હોવાથી એને નિશાળમાં જ મળાય. અમારા વર્ગમાં વિચારોનો વિનિમય થઈ શકે એવા મારા આ બે જ

મદ્દાને માટે કાનવાન ઝેઠીને જવાનો હું, ત્યારે એની આંખોમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. પાળેલો કૂતરો જેમ પૂછડી હલાવે છે, અમને ચારે પગે થનગન થનગન થાય છે, આટવા આવે છે, શું કરું ને શું ન કરું એમ એને થાય છે તેમ બાળિગાને થયું આ કૂતરાની ઉપમાથી કોઈ એમ ન માને કે એના પ્રત્યે મારા મનમાં તિરસ્કાર કે તુચ્છતા છે એ ગાંગા અત્યંત નિર્દોષ પવિત્ર, અને તેનું અને પ્રેમાળ હતો (પશુઓની ઉપમામાં તિરસ્કાર છે એવો ખ્યાલ માણસની હલકાઈમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો છે) બાળિગાના નિર્બીજ અને મુગ્ધ પ્રેમને વ્યક્ત કરવા મારી પાસે બીજી ઉપમા છે જ નહિ માની ઉપમા મે મિત્રો વચ્ચે છાજે નહિ નહિ તો એ જ આપત

બાળિગા વરનો કંઈ પૈસાદાર છોકરો ન હતો એમની એ ચાલની હોટલ હતી, અને એક વીશી પણ હતી હિંદુ ગૃહના પવિત્ર વાતાવરણમાં અમે સામાજિક પ્રતિષ્ઠા જાતિનું અભિમાન ને બુદ્ધિમત્તાની મગરૂરી બધું ભૂલી જઈ સાચી લાગણીને ઓળખતા શીખ્યા હતા આજે પણ મારે મન બધા જ લોકો સરખા હોય છે પૈસાથી, વિદ્વત્તાથી અથવા નીતિથી ઊતરતા ગણાતા લોકો તરફ ઊતરતી દૃષ્ટિએ જોતાં હું ફાવી શકતો નથી માણસની પરખ એના હૃદયથી કરવી, એના સદાચારથી કરવી એ મનોવૃત્તિ ઉપર ખાનદાની આધાર રાખે છે એ શિક્ષણ મને મળેલું હોવાથી બીજી રીતે જોવાતું જ નથી દુન્યવી વ્યવહારમાં આ સ્વભાવ ઘણો નડે છે એ હું જાણું છું, પણ એનું મને માઠું નથી લાગતું

સામાજિક ઉન્નતિનો, પ્રતિષ્ઠિત થવાનો એક જ માર્ગ છે કે, પોતાના બરોબરિયા અથવા પોતાનાથી ઊતરતા લોકો પ્રત્યે તુચ્છતા અથવા બેપરવાઈ રાખવી, અને પોતાના કરતા શ્રેષ્ઠ ગણાતા લોકોની છાની ખુશામત કરી કરીને તેમની સાથે બરોબરી બતાવવી. સભામાં ભલે માત્ર અરધો જ કલાક બેસવું હોય, તોપણ પોતાના કરતાં શ્રેષ્ઠ માણસની પાસે ,બની શકે તો બેસવાનો સૌનો પ્રયત્ન હોય છે. પણ પોતાના કરતાં ઊતરતો માણસ પોતાની પાસે આવીને બેસે તો તે ગમતું નથી. પ્રતિષ્ઠાના ભિખારી આ લોકો પ્રતિષ્ઠાનો પ્રતિગ્રહ ઇચ્છે છે, પણ પ્રતિષ્ઠાનુ દાન કરવાની દાનત એમનામા હોતી નથી.

હિંદુ સ્કૂલની કેળવણીને લીધે અમે બધા લાગણીની કસોટીથી જ એકબીજાને માપતા. સુબરાવ દીવેકર કરીને એક છોકરો હતો એના પિતા મારા પિતાશ્રીના હાથ તળે કારકુન હતા વર્ગમાં શરૂઆતમા સુબરાવ મને કંઈક વધારે માન આપતો. પણ જ્યારે અમારો પરિચય વધ્યો ત્યારે મે જોયુ કે, અભ્યાસની નિયમિતતા, વર્ગમાં વખતસર આવવાની નિયમિતતા, અને બધા પ્રત્યે મીઠાશ તથા સમભાવ રાખવામાં એ મારા કરતા ચડિયાતો હતો. પછી તો હું જ એના પ્રત્યે આદર બતાવવા લાગ્યો.

આ કસોટીએ બાળિગાને અમે ઊતરતો માનતા ન હતા. જવાને આગલે દિવસે બાળિગા મારી પાસે આવીને કહે, 'આજે સાંજે 'મારી' જોડે ફરવા આવીશ?' વખતે હું ના પાડીશ એ બીક એના મનમા હોય તેમ, નમ્ર સ્વરે એણે મને એ પૂછ્યું. દેવીદાસ જોડે ફરવા જવાને હુ ઇતેજાર

હતો એટલે બાજિગાને હું ના જ પાડત પણ પૂછવાનો એનો અવાજ એવો હતો કે ના પાડવાની મારી હિંમત જ ન ચાલી આજે સમુદ્રને કિનારે ફરવા જવાનું અમારું નક્કી થયું અમે દૂર સુધી ફરવા ગયા ત્યાં મેમીને મળી વાતો કરી પછી બાજિગાએ ધીમે રહીને ગજવામાંથી એક મોટો પડિયો કાઢ્યો એમાં ગરમ ગરમ જલેબી હતી પડિયા ઉપર બીજો પડિયો ઢાંકી એના પર સ્વચ્છ હાથરૂમાલ વીંટાળી એણે જલેબી ગરમ રાખી હતી હું કાંઈ પણ બોલું એના પહેલાં બાજિગા મને કહે ચૂપ બોલીશ નહિ તારાથી ના પડાય જ નહિ આ બધું તારે ખાધે જ છૂટકો છે હું ના સાંભળવાનો જ નથી મારા ગળાના સમ જો ના પાડી છે તો સમુદ્રમાં નહાતી વખતે ઉપરાઉપરી આવતા મોજાંથી જેમ આપણે ગૂંગળાઈ જઈએ છીએ તેમ મને થયું મેં એક જલેબી લીધી અને કહ્યું ચાલ ત્યારે તું પણ ખા અને હું પણ ખાઈશ' પણ એ થોડો જ માનવાનો હતો? એ કહે આ બધું તારે જ ખાવું જોઈએ પછી તો મેં પણ હઠ લીધી કે, 'તું

આજે એને એવુ કશુ સૂઝવાનુ ન હતુ એણે એટલુ જ કહ્યુ, 'અરે, આવુ શુ પૂછે છે? દુકાનમા જઈ મારે હાથે જ આ તાજી બનાવીને લઈ આવ્યો છુ' જેટલો વખત હુ ખાતો હતો તેટલો વખત બાળિગા મને નિહાળી નિહાળીને જોતો હતો જાણે હુ જ એની જલેબી ન હોઉં'

ઘેર આવીને મે આઈને કહી દીધુ કે આવી આવી રીતે મારા દોસ્તદારે મને જલેબી ખવડાવી છે આઈએ કહ્યુ, 'હા એમ જ હોય કૃષ્ણ અને સુદામા વચ્ચે પણ આવો જ સ્નેહ હતો આપણે મોટા થઈએ તોયે નાનપણના સ્નેહીઓને ભૂલી ન જઈએ, સમજ્યો કે?'

રાત્રે બાળિગા મને ફરી મળવા આવ્યો મે એને દીવાળી માટે બનાવેલુ રગીન કાગળનુ ફાનસ ભેટ આપ્યુ અમે કારવાર છોડીને કાયમને માટે જવાના હતા પાચ છ વરસ કારવારમા રહેના એટલે ઘરમા સરસામાન પાર વગરનો ભર્યો હતો કેટલોક તો અમે વેચી નાખ્યો કેટલોક મિત્રોને ત્યા મોકલી દીધો બાળિગાનો મારા પરનો પ્રેમ સાભળી મારી આઈને એના પ્રત્યે વાત્સલ્ય ઉદ્ભવ્યુ હતુ, એટલે જે ચીજ હાથમા આવે તે આઈ બાળિગાને આપી દે બાળિગાની વીઠી અમારા ઘરથી બહુ દૂર ન હતી તે દોડતો જઈને મળેલી વસ્તુ ઘેર મૂકી આવે. આમ ઘણી વાર એ ઘેર ગયો એટલે ઘરના લોકોને શક પડયો કે, આ બધી વસ્તુઓ છોકરો ચોરીને તો નથી લાવતો' એટલે

૪૧

મીઠી ઊંઘ

સવારની ગુલાબી ઊંઘના ઘૂંટડા પીતો હું પથારીમાં પડ્યો હતો. ઘરનાં બાકીનાં બધાં તો ક્યારનાંયે ઊઠીને પ્રાતર્વિધિથી પરવાર્યાં હતાં. કોણ જાણે ક્યારે આઈ અને મોટાભાઈ મારી પથારી ઉપર આવીને બેઠાં હતાં. અરધી ઊંઘમાં, કેટલા વાગ્યા છે, હું ક્યાં સૂતો છું, મારું માથું અને પગ કઈ દિશામાં છે, એનું મને જરાયે ભાન ન હતું. બસ, એક ઊંઘનો આનંદ અને ઓઢેલી રજાઈની હૂંફ એટલું જ મારી આસપાસ હતું. એટલામાં આઈ અને બાબાની વાતચીત કાને પડી.

સંભાષણ તૂટી જશે; હું સૂતો છું એમ ધારીને જ આ વાતચીત ચાલે છે. હું સાવ નિશ્ચેષ્ટ જ પડ્યો રહ્યો. બલ્કે કંઈક પ્રયત્નથી શ્વાસમાં પણ ફેરફાર ન થાય એની સાવચેતી રાખી.

બાબાએ જવાબ આપ્યો: 'હા, એની કૌવત પ્રમાણે ભણે છે ખરો.'

આઈને એટલેથી સંતોષ ન થયો. આઈએ કહ્યું: 'એના હાથમાં હું ચોપડી તો જોતી જ નથી. આખો દિવસ રખડ્યા કરે છે એક દિવસ પણ વખતસર ઊઠી નિશાળે ગયેલો યાદ નથી. એ નિશાળે પહોંચે ત્યાં આઠ તો વાગેલા જ હોય, અને રાતે પલાખાં બોલતા બોલતાં જ વચ્ચમાં સૂઈ જાય છે. એનુ શું થશે? એની જીભે વિદ્યા ચોટશે કે નહિ?'

મારા ભણતરનું આવું વર્ણન તો હું દિવસરાત સાંભળતો જ હતો. જે કોઈ મને વઢે તે આટલા દોષોની નામાવલિ તો ઉચ્ચારવાનુ જ. ભણવાની બાબતમાં મને વઢે નહિ એકલો ગોંદુ, કેમકે એ બાબતમાં એ મારાથી સવાયો હતો. એટલે આઈના એ સવાલથી મને નવુંયે ન લાગ્યું અને માઠુંયે ન લાગ્યુ. આપણે છીએ જ એવા! કૃષ્ણને કોઈ કાળા કહે તો એ શા માટે ચિડાય? મને

બીજા છોકરાઓની પેઠે નાગનાગટ નામા વખત સુધી નથી ભણી શક્તો પણ એનુ કઈ નહિ જ્યારે હુ એને કઈ સમજાવુ છુ ત્યારે ઝટ સમજી લે છે તારે એની ચિંતા કરવી જ નહિ'

આઈએ કહ્યુ, 'તુ ખાતરી આપે પછી મારે શાની ચિંતા હોય? હુ એમા શુ સમજુ? એ રોઈ ન રહે એટલુ જ હુ ઇચ્છુ અમે નહિ હોઈએ ત્યારે તમે બધા મોટા થયા હશો મારો દત્તુ સૌથી નાનો ભણેલો ન હોય તો એ મૂઝાય એ મોટો થઈને રળતો થાય ત્યા સુધી જીવવાની ઇચ્છા છે ખરી દત્તુને ઠેકાણે પડેલો જોઈશ ત્યારે સુખેથી હુ આખો મીચી દઈશ'

આ સવાદ સાભળતી વખતે મારા બાળહૃદયમા શુ ચાલતુ હશે એની કલ્પના નહોતી આઈને કે નહોતી મોટાભાઈને મારામા શ્રદ્ધા રાખીને મારે વિષે થયેલી વાતચીત મારે માટે તો આ પહેલવહેલી જ હતી ડૂબતા માણસને કોઈ જીવતદાન આપે પછી એને જે હર્ષ થાય તેવો હર્ષ મોટાભાઈના વચનો સાભળી મને થયો મારા રખડુવેડાથી આઈને આગલી ચિંતા થાય છે એ પણ મે પહેલવહેલુ જાણ્યુ પણ એની મારા પર તે વખતે ઝાઝી અસર ન થઈ અને જે થઈ તે પણ લાબા વખત સુધી ન ટકી પણ મોટાભાઈના વચનની અસર તો કાયમની થઈ

બાબાનુ કેળવણીનું ધોરણ બહુ જ આકરુ હતુ અમારા દેખતા અમારા વખાણ તો થાય જ નહિ બાબા એટલે અમારી બહિશ્ચર કર્તવ્યબુદ્ધિ ડગલે ને પગલે

અમને ટોકે, ડગલે ને પગલે વઢે; અને વઢે તેય જીભ કરતાં સોટી વડે જ વધારે. મારની બીકથી હું દોડતો હોઉં ને બાબા હાથમાં સોટી લઈ મારી પાછળ દોડતા હોય એવી શરતના ત્રણ ચાર દશ્યો હજીયે મારી દૃષ્ટિ આગળ તાજાં છે. અમારા બે વચ્ચેનું અંતર વધે છે કે ઘટે છે એ જોવા ઘણી વાર હું પાછળ નજર ફેંકતો. એ વખતે કોઈ રસિક કાવ્યજ્ઞ ઊભો હોત તો જરૂર એને કાલિદાસનો 'ग्रीवाभंगाभिरामं'વાળો શ્લોક યાદ આવત

એ દોડમાં કોક વાર અમારા બે વચ્ચેનું અંતર ઘટી જતું, જ્યારે કોક વાર હું છટકવા પામતો પણ જીવનની દોડમાં અમારા બે વચ્ચેનું અંતર દહાડે દહાડે ઘટતું જ ગયું. તે એટલે સુધી કે, ઘણી વાર હું બાબાનો સલાહકાર બનતો. અમારી વચ્ચેનું ઉમરનું અંતર જોઈ અજાણ્યા લોકો અમને પિતાપુત્ર સમજતા. અને સાચે જ બાબાનો પ્રેમ પિતા જેવો હતો. પણ જેમ જેમ ઉમરમાં ને વિચારમાં હું વધતો ગયો, તેમ તેમ બાબાના કોમળ હૈયાના ઊભરાઓ ઠાલવી દેવાનું હું એકમાત્ર સ્થાન બની ગયો. પછી તો અમારા સંબંધની મીઠાશ ભાઈભાઈ ઉપરાંત મિત્રોની થઈ હતી. પણ એનું બીજ તો પેલી મીઠી ઊંઘ વખતનાં વચનોમાં જ હતું. તે દિવસે મને થયું કે, श्रुतं श्रोतव्यम्.

૪૨

શનિવારની તોપ

મરવાગનું બંદર બે બાજુએ કિનારાના પહાડની વચમાં છે તેથી બહારથી આવતી આગબોટ ગામમાં વખતસર દેખાતી નથી એ અગવડ ટાળવા માટે દેવગઢની દીવાદાંડી પર એક વાવટો રાખેલો છે દૂરથી આગબોટ દેખાય એટલે પોસ્ટ ઑફિસ પાસેના એક ખડક પર એવો જ વાવટો ચડાવવામાં આવે એ વાવટાથી ગામના લોકોને ખબર પડે કે આગબોટ આવે છે એ વાવટો જોયા પછી જ લોકો ઘેરથી બંદર જવા ઊપડે દરિયામાં ભારે તોફાન થાય ત્યારે પણ આ બને દીવાદાંડીઓ પર વિશિષ્ટ આકારના કાળા વાવટા ચડાવવામાં આવે છે આગબોટનો વાવટો લાલ કપડાનો હોય છે તોફાનના વાવટા ગોળ, ત્રિકોણ કે ચોરસ એવા આકારના પટારા જેવા રહે શાર્દૂલ નજીકના વાવટાવાળા પાસે એક મજાનું દૂરબીન રહેતું કેમકે એને હમેશા દેવગઢની દીવાદાંડી પર નજર રાખવાની હોય

ત્યાંના જ માણસને દર શનિવારે બપોરે બાર વાગ્યે એક તોપ ફોડવાનું કામ સોંપેલું હતું. કારવારમાં એ સ્થાનને જ 'વાવટા' કહેતા.

એક શનિવારે અમે એ સ્થાન જોવા ઊપડ્યા. વાવટાનો ખડક સમુદ્રમાં ઠીક ઠીક અંદર ગયેલો હોવાથી ત્યાં રેતીની સમુદ્રવેલા ન હતી. મોજાં સીધાં ખડક પર અફળાતાં અને પાણીનાં ફીણ તથા છાંટા ખૂબ ઊંચાં ઊડતાં. વાવટાવાળો એક ઘરડો મુસલમાન હતો. મુસલમાન એટલે એને પોતાની પ્રતિષ્ઠાનું ભાન પૂરેપૂરું હોય. અમારા જેવા છોકરાઓ ત્યાં જાય એટલે બંદરચૂરકી બતાવ્યા વિના રહે નહિ. અમે પણ એ મલામી માટે તૈયાર હતા. તોછડા સવાલજવાબનો પરિચય પૂરો થયા પછી અમે એને કહ્યું, 'દેવગઢની દીવાદાંડી અમારે દૂરબીનમાંથી જોવી છે. જરા બતાવોને.' એણે બંગલાના કબાટમાંથી દૂરબીન કાઢ્યું અને કહ્યું, 'આવો નીચે, હું બતાવું છું.' બંગલા નીચે તોપને પડખે અમારી છાતી જેટલો ઊંચો થાંભલો હતો. એને માથે એક લીસા પથરાની લાદી જડેલી હતી, અને એ લાદી પર ચાર ખૂણે વેંતવેંત ઊંચા ચાર નાના થાંભલા ઊભા કરી એના પર છાપરાની પેઠે ઢળતું પતરું ઢાંકેલું હતું. લાદીમાં માત્ર રજ પણ ઢાળ નહોતો; એ બરાબર સમતલ હતી. એના પર એણે દૂરબીન મૂકી અમને જોવાનું કહ્યું.

બપોરનો વખત હોવાથી સમુદ્રના મોજાં ખૂબ ચળકતાં હતાં. દૂરનો દેવગઢ, જેનો વાવટો મારા જેવો કાકદૃષ્ટિ જ જોઈ શકતો હતો, તે દૂરબીનમાં સ્પષ્ટ અને પાસે આવેલો દેખાવા લાગ્યો. દીવાદાંડીનો ઘાટ પહેલવહેલો દાણે નક્કી કર્યો

હશે? એ હમેશા ઊંચો આકર્ષક દેખાય છે। દૂરબીન આમતેમ ફેરવી આસપાસના ડુંગરા પણ મે જોઈ લીધા ક્ષિતિજ પરથી પસાર થતી કેટલીક ફતેમારીઓ જોઈ મછવાઓના ધોળા સઢ જોઈને જળકૂકડી યાદ આવી સમુદ્ર શાંત હોય ત્યારે પણ મોજાઓનુ તાનબદ્ધ નૃત્ય તો ચાલે જ પાંચ છ માઈલનો સમુદ્રનો વિસ્તાર દૃષ્ટિ આગળ હોય ત્યારે પાસે મોટા દેખાતા મોજા જેમ જેમ નજર દૂર દૂર ફેરતા જઈએ તેમ તેમ ઝીણા થતા જાય છે, એ દૃશ્ય કોને મોહિત નથી કરતુ? દૂરબીનમા એ દૃશ્ય વધારે રેખીતુ દેખાય છે

આ બધુ જોઈને ધરાયા પછી મારુ ધ્યાન એ લાદી પરના ટચૂકડા છાપરા પર ગયુ મે વાવટાવાળાને પૂછ્યુ 'શુ આ લાદી તડકો ખમી ન શકે માટે એના પર છાયો કર્યો છે? કે દૂરબીન પર તડકા ન પડે એટલા માટે?'

હસતા એ નહિ કહ્યું તમારે દૂરબીનમા જેટલુ જોવુ હોય તેટલુ એકસામટુ જોઈ લો, પછી બીજી વાત દૂરબીન અંદર મૂક્યા પછી ફરી નહિ કાઢુ'

પથરાઓને એની જરાયે તમા ન હતી. એમનું અખંડ સ્નાન ચાલુ હતું. મોજું આવીને અથડાય એટલે પાણી ફાટી જઈ પથરાઓનાં માથાં પર ચડતું; અને ત્યાંથી પથરાઓની વાંકીચૂંકી બખોલોમાં ઊતરી પડતું. પથરાઓ પણ મોજાંઓની લપડાકો ખાઈખાઈને એવા તો નફટ થયા હતા કે, એમનામાં કોઈ પણ બાજુએ અણી કે કાંટો ન મળે. ચીકણા ને લપસણા. મોટા મોટા પથરાની બખોલમાં મોજાંઓની અંદર મોજ કરતા કરચલા આમતેમ ફરતા હતા. એટલા મોટા કે બીક જ લાગે. જલચરો પોતાના શરીરમાંથી એક જાતનો ચીકણો ગુંદર કાઢી પોતાની છીપો પથ્થર પર ચોડી દે છે. મોજાંથી પથ્થર ઘસાય તો ઘસાય, પણ આ છીપો તો એક વાર ચોંટી તે ચોટી. આ મોજાંને દિવસરાત, બારે માસ, અને અનંત વર્ષો આમ પથરા પર અથડાઈને શું મળતુ હશે? આવે અને જાય, આવે અને જાય. મોજાં પાણીના જ રહ્યાં, એટલે ગમે તેટલી વાર અથડાય અને ફાટે તોયે એમનુ કશું જતું નથી. એ પણ પેલા ખડક જેટલાં જ નફટ. પોતે હારે છે કે જીતે છે એનો વિચાર સરખો ન કરે. નિષ્કામ (નકામા) કર્મમાં વળી વિચાર શેનો? સ્થિર પાષાણ અને ચંચળ પાણીનો આ મેળાપ વિચાર કરવાની ટેવ વિનાના માણસોનાં મનમાં પણ કંઈ કંઈ ભાવ પેદા કરે છે.

પાસે જ એક મચ્છીમાર માછલાં પકડવાને એક જાડો ચાબુક હાથમાં ઝાલી નિશ્ચેષ્ટ બેઠો હતો. જાણે ભારે તપ કરતો હતો. ઉપરના તડકા કરતાં એના પેટની ભૂખ વધારે તપેલી હશે. એકાએક ચાબુકની દોરી અંદર ખેંચાઈ ગઈ.

ઝટ દઈને એ ઊઠ્યો. ચાબુકની દોરી કંઈ નાનીસૂની ન હતી. ટચલી આંગળી જેટલી જાડી હશે. એ જોરથી ખેંચવા લાગ્યો. અંદરની માછલીનું જોર પણ ઓછું ન હતું જ્યારે એ કંઈક થાક્યો ત્યારે મદદની યાચના કરતી દૃષ્ટિએ અમારા તરફ જોવા લાગ્યો. એની પૂછવાની હિંમત ન ચાલે અને અમને એને મદદ કરવાનું મન ન થાય ઘડીભર એને થયું કે દોરી હાથમાંથી છટકી જવાની છે. એણે ઝટ દઈને દોરી જરાક ઢીલી મૂકી ફરી પાછી જોરથી ખેંચી. એમાં તો એ ઘણો ફાવ્યો. એણે દોરીને આંગળીએ આંટા દીધા ને ફરી ખેંચવા લાગ્યો માછલી આગળ જીવનમરણનો સવાલ હતો એ કંઈ સહેજે જવા દે? અમને લાગ્યું કે દોરી હવે તૂટી જવાની, કેમકે માછલીએ પથરાની બખોલમાં મજાનો આશરો લીધો હતો. મારા સાથીથી રહેવાયું નહિ. એ દોડતો ગયો અને એણે દોરી ખેંચવામાં મદદ કરી. એકના બે થયા અને ઘાયલ થયેલી માછલી પાણી બહાર આવી પડી મારા મોઢામાંથી નીકળી ગયું:

'तब अशरीरिणी वदली उत्तर, धर्मयुद्ध नव्हे हें.'

માછલી કંઈક તાડના પંખા જેવી ગોળ ને ખૂબ જાડી હતી. એની પીઠ પર કરવતના જેવી દાંતી હતી. કેટલી મોટી અને અણીદાર! કરવતની દાંતી તો સ્થિર હોય છે. પણ આ માછલી એની પીઠ પરની દાંતી ઝપાટાબંધ ચલાવી શકતી હતી. મને થયું કે, અત્યારે એની પીઠ પર લાકડાનું પાટિયું રાખ્યું હોય તો એનેયે એ વહેરી નાંખે. શત્રુના દરબારમાં જેમ બૃહસ્પતિની પણ અક્કલ ન ચાલે, તેમ પાણી બહાર માછલીનું જોર કામ ન આવે. માછલીએ

તરફડિયાં મારીં, પાણી તરફ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, બેચાર ડચકાં ખાધાં, અને સચેતન રૂપ છોડી દઈ મનુષ્ય માટે આહારરૂપ પકડી લીધું. ચિંતામગ્ન હું એના તરફ જોતો જ રહ્યો. ત્યાં મારો માથી કહે, 'ચાલ તોપ ફૂટવાનો વખત થયો હશે.'

અમે દોડતા દોડતા ઉપર ગયા. ત્યાં તોપ ફોડવાની તૈયારી ચાલતી હતી. એક લાંબા હાથાને સૂતરના ડૂચા બાંધી તોપનુ મોઢું ધોવાનો કૂચો કરેલો હતો. એને પાણીમાં અહેજ પલાળી વાવટાવાળાએ તોપને દાતણ કરાવ્યુ. પછી એક બશેરિયા કોથળીમા તોપનો દારૂ ભરેલો હતો એ બાંધેલી આખી કોથળી તોપના મોઢામા ખાસી દીધી. ત્યાર પછી કાપેલા કાગળના મોટા મોટા બેત્રણ ડૂચા એણે એનાં પર ઠોકી બેસાડ્યા. ડૂચા ઠોકવામા એને ઠીક કસરત થઈ. પછી એણે એક હાથ લાંબો સોયો લઈને તોપના પાછળના કાણામાથી અંદરની કોથળીને કાણુ પાડ્યું. પછી જમણા આડિયામાં ઝીણો દારૂ લઈ ઉપરથી એ કાણામાં ઓરી દીધો. અને હાથમાં પલીતો લઈ તૈયાર થયો.

પછી મને કહે, 'હવે આવજે અહી. તુ પૂછતો હતોને કે પેલુ ટચૂકડું છાપરું શા માટે છે? જો, એની વચ્ચોવચ્ચ એક કાણુ છે. એમાંથી સૂરજનુ એક કિરણ નીચલી લાદી પર પડે છે. એ લાદી પર ઉત્તર દક્ષિણ એક લીટી દોરેલી છે. સૂરજનુ કિરણ જ્યારે આ લીટી પરથી પસાર થાય છે ત્યારે કારવારના બાર વાગે છે, અને એ

ઉપરનું પતરું તો ગમે તેવું મેમાન્યું છે, એથી માન નક્કી કરવામાં કંઈ ભૂલ નહિ થતી હોય?'

એટનામાં વાવટાવાળાએ કહ્યું, 'હવે જોજો, વખત થવા આવ્યા' મે ન્હ્યું, 'હા, હા, સુમુહૂર્ત સાવધાન

વાનગાવાળાએ એક નાખી ના ડીને છડે પલીતો આપેલો હતો અને એ લાદી પરના સૂરજના કિરણ તરફ જોતો હતા હવે શું થશે વો અવાજ થશે એની કપના ગતો હું ભ્મા એટનામા તોપની એક બાજુએ પિરામીડના આકારમા ગોઠવેના તાપના ગોળાઓ તરફ મારી નજર ગઈ શત્રુનુ જહાજ આવે ત્યારે તોપમા આ ગોળા ભરી તોપ ફોડતા હશ પછી જહાજનુ પડખુ ફૂટી જતુ હશે અને અંદર પાણી ભરાઈ જહાજ ડૂબી જતુ હશે એવી કપના હું કરુ છુ એટનામા તો વાવટાવાળાનો પલીતો તોપના માણા પની નાનકડી નીક પર પહોંચી ગયો તોપના મોઢામાથી એકદમ ફા ડ દઈને એવો તો મોટો ધડાકો થયો કે મારા કાન બહેરા મારી ગયા, છાતી ધડકવા લાગી, પોતે ક્યા છુ એનું ભાન પણ તે ક્ષણને માટે બધિર થયુ નજર સામે ધુમાડાનો ગોટો નીકળ્યો દૂચાના કાગળના કટના ટુકડા થયા ને ક્યા ઊડી ગયા એની ખબરે ન પડી માત્ર દારૂની ગધ ગળામા ઘૂસી ગઈ તોપના ધડાકાનો અવાજ એકલો નજીક કદી સાભળ્યો નહોતો અને અત્યારે જે અનુભવ થયો તે એટલો અચાનક અને ક્ષણિક હતો કે, મને કેવો અનભવ થયો એનુ પાછળથી પૃથક્કરણ કરવાનો વિચાર થઈ આવ્યો

પણ એ જ ક્ષણે, એટલે કે ધડાકાની બીજી ક્ષણે, એકદમ પાછલી બાજુના પહાડોમાંથી વીજળી જેવા કડડ કડડ કડડ ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા. જાણે બધી જ ટેકરીઓ શો ઉત્પાત છે એ જોવા દોડતી આવતી ન હોય! અવાજ એટલો મોટો થયો કે આજુબાજુની નાળિયેરીઓ પણ ધ્રૂજવા લાગી. તોપના અવાજ કરતા આ પહાડના પડકાર જ મને વધારે અદ્‌ભુત અને આકર્ષક લાગ્યા. મારો શ્વાસ થંભી ગયો. કારણ વગર મૂંઝાઈને હુ ચારેકોર જોવા લાગ્યો. પ્રતિધ્વનિ સમુદ્ર પરના વિસ્તીર્ણ આકાશમા લીન થઈ ગયો. છતાં મારા કાનમા તો એ પ્રતિધ્વનિ ચાલ્યા જ કરતો હતો. આજે પણ એનુ સ્મરણ કરતાવેંત તે એવો ને એવો જ સંભળાય છે. મેં સમુદ્ર તરફ નીચા વળીને જોયુ તો મોજાંઓ કહે, 'અરે શુ જુએ છે? કશુ થયુ નથી. દુનિયા છે તેવી જ છે અને તેવી જ રહેવાની.' પણ મોજાંઓનુ સત્ય તે કોઈ મારું સત્ય ન હતું.

૪૩

ઇન્સાફનો અત્યાચાર

હવે વધારે ભાગ મળતું હોવાથી ગમે તે શેરે એમની નખારના ચાર ભાગ કર્યા હતા. એક ભાગમાં કુંપીક મામલતદાર રહેતા હતા. પડખેના ભાગમાં અમે હતા. અમારા પહેલાં અમારા ભાગમાં એન્જિનિયર સાહેબ રહેતા હતા. એમણે એના પર સાદડીની બહુ જ રૂપાળી ઓરડી બનાવી હતી. એનું બારણું ને બારીઓ વગેરે બધું જ ધાતીનું હતું. એન્જિનેરને હાથે થયેલું એટલે પૂછવું જ શું? એ ઓરડીમાં અમે ભણવા બેસતા. મામાની કોઈ મળવા આવે તો તેઓ પણ અમારી ઓરડીમાં જ બેસવાનું પસંદ કરતા. મને તો એ ઓરડી પર એટલો બધો મોહ હતો કે મેં રાત્રે સૂવાનું પણ ત્યાં જ રાખેલું. ઘર બહાર સૂવાથી સવારે માબાપ જાગે તે પહેલાં ઊઠી શકતો હતો એ પણ એક મોટો લાભ હતો.

અમારી જોડેના ઓટલા પર એ ઘરનાં છોકરાં રમે અને ખૂસાખૂસ કરે. અમને એ ગમતું નહોતું. પણ, તે સહન કરવામાં અગવડ આવતી નહિ, કેમકે અમે પણ ચર્ચા કરવા બેસીએ ત્યારે આખી 'વખાર' ગજાવી મૂકતા. શાંતિનો આધુનિક શોખ તે વખતે અમે કેળવ્યો ન હતો. પણ જ્યારે પડોશનાં છોકરાં એમના ઓટલા પર દોડતાં દોડતા અમારી માદડીની દીવાલ પર જોરથી હાથ મારતાં ત્યારે મારી ધીરજ ખૂટી જતી. અનેક વાર એ છોકરાંઓને મેં કહી જોયુ, વઢી જોયુ, પણ એની અસર ન થઈ. છોકરાંઓના તોફાનથી માદડીમાં મોટો ખાડો પડ્યો અને ચોરસ નાવડી જેવો એનો આકાર થયો. દીવાલની શોભા ગઈ અને ઓરડીમાની એટલી જગ્યા પણ ઓછી થઈ ગઈ. મેં માદડીને અંદરથી દબાવીને બહારનો ભાગ ફુલાવ્યો. પણ એથી તો ઊંધુ જ પરિણામ આવ્યુ. છોકરાંઓનો એના પર હાથ મારવાનો શોખ વધી ગયો. જોરથી હાથ મારે એટલે માદડી ફરી અંદરના ભાગમાં ફૂલે.

હવે શું કરવું? મેં જઈને છોકરાંઓની મા પાસે ફરિયાદ કરી એ લોકો કોકણીમા બોલે, હું મરાઠીમા બોલું, એટલે સમજવાની મુસ્કેલી તો ખરી જ; પણ એ લોકો એટલાં બેદરકાર કે એમણે મારી વાત સાંભળી જ નહિ.

પાસે હતું. ગજવેલની ત્રિકોણી મગી ગાગી ઘસીને બહુ જ તીણુ પાનું બનાવેલું હતુ. એ મે હાથમા લીધુ અને એની અણી સહેજ ગાદડીમા ઘોચી. હું તૈયાર રહ્યો. હમેશની પેઠે છોકરો દોડતો દોડતો આવ્યો, અને એણે જોરથી મને હથેળીઓ ગાદડી પર મારી. એણે જેટલુ જોર કર્યું એના જ જોરથી સોયાની અણી એની હથેળીમા ભોંકાઈ ગઈ! છોકરાએ એકદમ ચીસ પાડી. હાથમાથી લોહી વહેવા લાગ્યુ. છોકરાને વાગશે, એ ચીસ પાડશે, એટલી અપેક્ષા તો મને હતી જ, અને એ આનદની હું રાહ જોતો હતો. પણ મે અપેક્ષા બાધેલી એના કરતાં એ છોકરાને વધારે વાગ્યુ, અને તેની ચીસે મારા ચિડાયેલા હૈયાને ટાટક આપવાને બદલે વીધી નાખ્યુ. છાતીના મધ્યભાગમા એકદમ ડૂચો ભરાયો હોય એવુ મને થયુ. મે સોયો ટેબલ પર એક ચોપડી તળે સતાડી દીધો ને શુ થશે એની રાહ જોવા લાગ્યો.

છોકરાની ચીસ સાભળી એની મા દોડતી આવી ઘરનો રસોઇયો પણ આવ્યો. હું માનતો હતો કે એ લોકો મારી જોડે લડવા દોડી આવશે. પણ એમને છોકરાને થયેના ઘાનો ઇલાજ કરવા આગળ લડવાનુ કયાથી સૂઝે? એમના ઉદ્ગાર હું સાભળતો હતો. એમા ક્રોધ કે ચીડ ન હતી, પણ એકલુ દુ ખ જ હતુ. આ સ્થિતિની મે અપેક્ષા કરી ન હતી, એટલે મને બહુ વિચિત્ર લાગ્યુ. હું ઝખવાણો પડચો. એ લોકો મારી જોડે લડત તો 'ન્યાયનો પક્ષ મારો છે' એમ કહી લડવાનું મને જોર આવત. એમણે મારુ નામ સરખુ ન લીધુ,' એટલે કઈ વૃત્તિ ધારણ

કરવી એ જ મને ન સૂઝ્યું. ઇન્સાફ પોતાના હાથમાં લઈને હું બદલો લેવા ગયો; પણ ચીડથી આંધળો થયેલો માણસ ઇન્સાફ મેળવવા જતા અત્યાચાર કરી બેસે છે. મારા કૃત્ય આગળ હવે મારી પોતાની દૃષ્ટિમાં પણ છોકરાઓનું તોફાન નજીવું થઈ ગયુ. મારી જ દૃષ્ટિએ હું ગુનેગાર નીવડ્યો.

છોકરો તો રોતો જ હતો. રસોઇયો એના હાથ પર પાણી રેડતો હતો. છોકરાને કેટલુ વાગ્યુ છે એ જોવાનું મને મન થઈ આવ્યું એમના ઓટલા પર જવાની તો મારી હિંમત હતી જ નહિ, એટલે ટેબલ પર ચડી અમારી માદડીની દીવાલ પરથી હું ચોરની માફક જોવા લાગ્યો. મારે આમ જોવાની કશી જરૂર ન હતી, પણ મારાથી રહેવાયું નહિ. હું ઉપર ચડીને જોતો હતો, એટલામાં મારુ દુર્દૈવ કે છોકરાની માની દૃષ્ટિ મારા પગ પડી. માએ મને ગાળો દીધી હોત તોયે એ હુ વધાવી લેત. પણ એની આંખમાં શુદ્ધ ઉદ્વેગ જ હતો. એણે કહ્યુ, 'જો, આ તેં શું કર્યુ છે!' માનું આ વચન મને તો સોયા જેટલું જ તીણું લાગ્યુ. મારું મોટું ઊતરી ગયુ. હુ બોલ્યો તો ખરો કે, 'મેં કશું કર્યું નથી;' પણ મારો અવાજ જ કહેતો હતો કે મારા શબ્દમાં કશો અર્થ નથી.

માને એટલો આઘાત થયો હતો કે, એણે ન તો ઘરનાં માણસોને એની વાત કરી કે ન આઈ પાસે ફરિયાદ કરી. અતિ દુઃખ અને અતિ ઉદ્વેગથી એ શાંત જ રહી. પણ એણે મારી શાંતિનો પૂરનો નાશ કર્યો. કેટલાયે દિવસ સુધી મેં પડોશના લોકો આગળથી મારું મોં છુપાવ્યું. જ્યારે

ત્યાર છોકરાની માને નામેથી આવતી જોઉં ત્યાર ત્યારે માથુ નીચુ ધાલીને હું સાથી ખમી જાઉં છોકરાનુ તોફાન તો બધ થયુ પણ એ જીત મને ભાર મોધી પડી

દિવસો વહી ગયા એ લોકની ભાષા હુ વધારે જાણતો થયા તેમની સાથે હું ભળી ગયો પેલા છો ગને રમાડવા પણ લાગ્યો પણ ન એની માએ ફરી મારી પાસે પેલી વાત છેડી ન મે કઈ માળે એનો ઉલ્લેખ કર્યો પેલો છોકરો એનુ દુ ખ ભૂલી ગયો હશે પણ હુ મારી એ દિવસની દુષ્ટતાનો વિષાદ હજી ભૂલી શક્યો નથી

૪૪

હિંદુ સ્કૂલમાં

નીતિ કે સદાચાર વિષે પ્રત્યક્ષ પહેલવહેલું ભાન કરાવનાર તો મારા મોટાભાઈ બાબા હતા. પણ યોગ્ય સમયે નીતિ અને ધર્મનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ અને ગાંભીર્ય હૃદય ઉપર ઠસાવનાર મારા પૂજ્ય શિક્ષક વામનરાવ દુભાષી એ જ ગણાય.

કારવારમાં એમણે 'હિંદુ સ્કૂલ' નામની ખાનગી સંસ્થા કાઢેલી. એમાં અંગ્રેજી પ્રાથમિક ત્રણ ધોરણ જ શરૂઆતમાં હતાં. ત્રણ શિક્ષકો એમાં કામ કરે. મહારાષ્ટ્રમાં અમે શિક્ષકોને એમની અટકથી ઓળખીએ. આશ્રમ જેવી સંસ્થાઓ હોય તો તેમાં અધ્યાપકોનાં 'અણ્ણા, નાના, તાત્યા, કાકા' વગેરે સગાઈસંબંધસૂચક નામો પાડેલાં હોય છે. પ્રો. વિજાપુરકર તે 'અણ્ણા', પ્રો. ઓક તે 'નાના', નારાયણશાસ્ત્રી મરાઠે તે 'મામા'. પણ કારવારમાં તો વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકોને તેમના નામથી જ સંબોધે. 'હિંદુ

સ્કૂલ'ના ત્રણ શિક્ષકો તે વામન માસ્તર, હરી માસ્તર અને વિઠ્ઠલ માસ્તર. આમાંના વિઠ્ઠલ માસ્તર બહુ પ્રભાવશાળી શિક્ષક નહોતા, પણ રમતમાં અમારી સાથે ખૂબ ભળે, એટલે તેઓ વિદ્યાર્થીપ્રિય થયા હતા.

મારો પહેલવહેલો પરિચય હરી માસ્તર સાથે થયો, કેમકે તેઓ અંગ્રેજી બીજી ભણાવતા. મરાઠી ચોથી અને અંગ્રેજી પહેલીમા મેં ગણિત ઠીક ઠીક કર્યું હતુ. પણ અહીં તો ગણિત અંગ્રેજીમા કરવુ પડતુ. બીજા ધોરણના વિદ્યાર્થીને ગણિત અંગ્રેજીમા કરવુ પડે એ અત્યાચાર છે એમ તે વખતે મનાતુ નહિ. ગણિતનો કલાક આવે એટલે મારા પેટમા ધ્રાસકો પડે. હરી માસ્તર સ્વભાવે રજોગુણી. સહેજમા ચિડાય ને સહેજમા વહેમાય, જોકે તેઓ વિદ્યાર્થીઓમા રસ ખૂબ લેતા. તેમને વ્યાખ્યાન આપવાની હોંશ પણ ભારે હતી, અને કંઈક ને કંઈક પ્રવૃત્તિ હાથમા હોય ત્યારે જ એમને શાંતિ મળતી. ટૂંકામા કહીએ તો, અશાંતિની શાંતિના તેઓ શોખીન હતા.

છોકરાઓનુ અંગ્રેજી સરસ કરી આપવુ એ તે વખતની ઉત્તમ કેળવણીની કસોટી ગણાતી, અને નીતિનુ શિક્ષણ આપવુ એમા શિક્ષકોને સમાધાન રહેતુ. મને સ્મરણ છે કે, અંગ્રેજી બીજીમા મેં સહેલી અંગ્રેજી કવિતાઓ ખૂબ કરેલી, અને ત્રીજીમા તો 'લેડી ઑફ ધ લેઇક'માંથી બસો જેટલી લીટીઓ પણ કરી નાખી હતી. 'હિંદુ સ્કૂલ'મા બે વર્ષમા મારો અંગ્રેજીનો પાયો એટલો તો સરસ પાકો થયો કે મૅટ્રિક સુધી અંગ્રેજીમા હમેશ હું સૌથી ચડિયાતો ગણાતો. કૉલેજમાં પણ અંગ્રેજીમા મને ખૂબ ગુણ મળતા. પણ

સદ્‌ભાગ્યે ભાષા કરતા જ્ઞાનનો જ મોહ મને વધારે હોવાથી, કોઈ પણ ભાષામા પ્રાવિણ્ય મેળવવાનો મે પ્રયાસ કર્યો નથી આજે પણ પોતાના વિચારો જેમ તેમ વ્યક્ત કરતા આવડે એટલે મને સતોષ થાય છે

હરી માસ્તરને છીંકણીની ટેવ હતી એનુ તેમને માઠું લાગતુ ને નિખાલસપણે વર્ગમાં તેઓ કહેતા પણ ખરા કે, 'આ બહુ ખરાબ વ્યસન છે મે કેટલાયે પ્રયત્નો કર્યા પણ એ છૂટતુ નથી' મારા ભોળા સ્વભાવ પ્રમાણે એમનુ કહેવુ હુ સાચુ જ માનતો છતા તે વખતે ઊંડે ઊંડે મને થતુ કે, છીકણીના વ્યસન પ્રત્યે એમને હાર્દિક અણગમો નથી આ એક વ્યસન છે, ખરાબ છે, એટલુ તત્ત્વત સ્વીકારીએ અને પોતાની અશક્તિનો નિખાલસ એકરાર કરીએ એટલે બહુ થયુ એમ તેઓ અદરખાનેથી માનતા હશે, એવી અસ્પષ્ટ છાપ તે વખતના મારા બાળમાનસ ઉપર પણ પડયા વગર રહી નહિ

ફૅશન પ્રમાણે હરી માસ્તરની શિખાનો જથ્થો મોટો અને લાંબો હતો વર્ગમા તેઓ ઘણુખરુ ઉઘાડે માથે જ એમના ભણાવવાનો રગ બરોબર જામે એટલે અજાણતા એમનો હાથ એકાદ લાબા વાળને પકડી જીભ તરફ લાવે, અને પછી જીભ તથા આગળી વચ્ચે વાળની મદદથી ગજગ્રાહ ચાલે વાળ મોઢામા નાખવા એ ગદુ છે એમ નાનપણથી ઘરના સંસ્કાર હોવાથી, મને હરી માસ્તરની આ ટેવ બહુ વિચિત્ર લાગતી, ને એને લીધે વર્ગમાં મારી એકાગ્રતામા ભગાણ પડતુ છએક મહિના સુધી હુ એમના

હાથ તળે ભણ્યો, પણ મારી એ સૂગ જરાયે ઓછી થઈ નહિ.

હરી માસ્તર ભણાવવામાં કુશળ. ઉચ્ચાર તરફ ખાસ ધ્યાન આપે. કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોકો અમારી પાસે મોઢે કરાવે. ભાષાંતર તરફ પણ એમનું ખાસ લક્ષ રહેતું. એમની જન્મભાષા કોંકણી એટલે એમને મરાઠી કંઈક ઓછું આવડે. વર્ગમાં શુદ્ધ મરાઠી જાણનાર હું એકલો જ. બાકીના બધા વિદ્યાર્થીઓ ઘરમા કોંકણી બોલે અને નિશાળમાં કાનડી શીખે, એવી સ્થિતિ હતી. અમારા વર્ગમાં ભાષાંતર અને ભાષામા ચાલતુ. એ રીતે જ કાનડી ભાષા સાથે મારો પ્રથમ પરિચય થયો. પોતાને મરાઠી ભાષા ઓછી આવડે છે એ હકીકત છાની રાખવાનો પ્રયત્ન હરી માસ્તરે કોઈ કાળે કર્યો નહિ. મને સ્મરણ છે કે, એક બે વાર જાહેર ભાષણમા એમને યોગ્ય શબ્દ ન સૂઝેલો ત્યારે મને પાસે બોલાવી મારી પાસેથી એમણે એ જાણી લીધેલો.

હરી માસ્તરના સહવાસથી હું એમનાથી કંઈક કરતાં શીખ્યો; પણ સાથે સાથે, હમેશાં સાચું જ બોલવું એ વસ્તુનું મહત્ત્વ પણ એમની પાસેથી જ એમના અજાણતાં હું શીખ્યો. હિંદુ સ્કૂલમાં હું જૂઠુ બોલ્યો હોઉં એવો એક પણ પ્રસંગ મને યાદ નથી. પ્રથમ પ્રથમ તો અમે જૂઠું બોલવાનો મોહ નિવારીને સાચું કહી દઈએ, એટલે હરી માસ્તર અમને માફી બક્ષતા. પણ આગળ જતાં સત્ય બોલવા માટે આટલી લાલચ આપવી એ પણ એમને ગમ્યું નહિ, એટલે ઘણી વાર અમે સાચું બોલીને પણ પ્રાયશ્ચિત માર ખાતા!

અમે ખંતથી ભણીએ એટલા માટે હરી માસ્તરે એક મજાની યુક્તિ શોધી કાઢી હતી. શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આજે મને એનું મહત્ત્વ અસાધારણ લાગે છે. નાનપણથી અમને ગુણની, પહેલા નંબરની, હરીફાઈની, અને બ્લેક એન્ચની ટેવ હતી. હરીફાઈને લીધે સૌમ્ય સ્વરૂપમાં પણ એમ જ લાગતુ કે, બધા વિદ્યાર્થીઓ આપણા શત્રુ છે અને તેમની સામે લડીને પહેલ કરવી છે. મારા જેવા પહેલા નંબર વિષેના ઉદાસીન વિદ્યાર્થીઓ આ હરીફાઈના ઝેરમાથી બચી જતા. પણ પહેલા નબરના લોભિયા વિદ્યાર્થીઓ આથી ઘણી વાર અદેખા, જ્ઞાનચોર, સ્વાર્થી, અને ચુગલીખોર બની જતા. એમને તો ત્રણ જાતની મહેનત પડતી વિષય શીખવો, હરીફની શક્તિ-અશક્તિ ઉપર ચોકી રાખવી, અને શિક્ષકની ખુશામત કેવી રીતે થાય તે શોધી કાઢવુ પ્રાચીન કાળથી વાગ્યુદ્ધોના પ્રચારને લીધે આ બધા દુર્ગુણો આપણા વિદ્વાનો અને ગુણીજનોમા વધેલા જોવામાં આવે છે. ગુલામીના અનેક કારણોમાં આ એક બળવાન કારણ છે.

હરી માસ્તરે એ હરીફાઈનું તત્ત્વ જરાક વ્યાપક કરી એના પેટમાં સહકારનુ તત્ત્વ દાખલ કર્યું. તે વેળા આ ઝીણી ફિલસૂફી તેમના ધ્યાનમાં હશે એમ મને નથી લાગતુ. એમણે અમારા વર્ગની બે ટુકડી પાડી. અથવા સાચું કહું તો, વર્ગને બે ટુકડીમાં વિભક્ત થવાનુ સ્વગત આપ્યુ. દર અઠવાડિયે એક એક ટુકડીના તમામ વિદ્યાર્થીઓના ગુણનો સરવાળો કરવામાં આવતો. જે ટુકડીના ગુણ વધારે જણાય તે પહેલા નંબરની ટુકડી ગણાતી ને તેને શિક્ષકની જમણી

બાલુ બેસવાનો હક્ક મળતો આ યોજના થયા પહેલા, નબળા ભૂખ્યા ચારપાચ વિદ્યાર્થીઓમા જ હરીફાઈ ચાલતી ને તેઓ જ ભણતર તરફ વિશેષ ધ્યાન આપતા ઉપરાત મારા જેવો કોઈ રડ્યોખડ્યો વિદ્યાર્થી હરીફાઈ વગર ભણવામા રસ રાખતો બાકીના નીચલા બધા વિદ્યાર્થીઓ, મહિષવૃત્તિ ધારણ કરી બેસી જતા આપણે કયા પહેલો નબર મેળવવો છે, એવુ મનાતની સમાધાન કેળવવામા જ તેઓ શ્રેરતા સમજતા

પણ આ નવી વ્યવસ્થા પછી તીન તેમ જ મદ દરેક વિદ્યાર્થીને પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરવાનો ઉત્સાહ ઊપજ્યો પોતે પહેલો નબર ભલે ન મેળવી શકે, પણ પોતાની ટુકડીને પહેલો નબર અપાવવામા તો કંઈક મદદ જરૂર થાય, એ ધ્યાનથી બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ભણવા લાગ્યા આગળ જતા અમે પોતાની ટુકડીના કાચા અને મદ વિદ્યાર્થીઓને ઘેર બોલાવીને પણ મદદ કરવા લાગ્યા એક બીજાને ચોપડીઓ આપીએ, ન સમજાય તે સમજાવીએ, ખાસ ધ્યાન રાખવા લાયક શુ છે તે તારવી કાઢીને આપીએ, અને કાંઈ નહિ તોયે ગમે તે પરિસ્થિતિમા સમભાવનો ખોરાક જરૂર આપીએ એક મહિનાની અદર આ વ્યવસ્થાનો લાભ અમને પણ પ્રત્યક્ષ થયો અમારો ભ્રાતૃભાવ વધ્યો, મધવૃત્તિ ભાગી, અમે એક બીજાને ઘેર જવા લાગ્યા, અને ભણતર ઉપરાત પણ એક બીજાને મદદ કરવા લાગ્યા

આ થયો અતરગ લાભ પણ બે ટુકડી વચ્ચે હવે હરીફાઈ વધુ ને વધુ તીવ્ર થવા લાગી સામી ટુકડીના માણસને મદદ કરાય જ નહિ એ લોકોની ખામીઓ

જેમ જેમ અમારા ધ્યાનમાં આવે તેમ તેમ અમને હર્ષ થાય. હિંદુ સ્કૂલમાં મળતી નૈતિક કેળવણીને પરિણામે આ દોષ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો. મેં મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારી ટુકડીના વિદ્યાર્થીઓને ઉદારતાની નહિ, સદ્ભાવની નહિ, પણ મોટાઈની અપીલ કરી. સામા પક્ષનો કોઈ પણ વિદ્યાર્થી આપણી પાસે મદદ માગે તો પોતાની ટુકડીને મદદ કરીએ એના કરતાંયે એને વધારે મદદ કરીએ, એમાં આપણી મોટાઈ છે, એમ છાતી ફુલાવીને મેં મારી ટુકડી-વાળાઓને સમજાવી દીધુ. આનુ પરિણામ પણ સારું આવ્યુ એમ કહેવાની જરૂર નથી.

થોડા દિવસ પછી તો બંને ટુકડીનાં બે રાજ્યો ગણાવા લાગ્યાં. ટુકડીનો નાયક તે રાજા. પછી પ્રધાન, સેનાપતિ વગેરે બધા જ હોદ્દાદાર નિમાયા. આ રાજ્ય-વ્યવસ્થામા મને બને રાજ્યો વચ્ચેના ઝઘડાનો નિવેડો આણનાર ન્યાયાધીશ નીમવામાં આવ્યો. વર્ગમાં હું એક ટુકડીની પ્રજા ગણાઉં, પણ વર્ગ બહાર બે ટુકડી વચ્ચેનો ન્યાયાધીશ. હવે હુ જોઉં છુ કે, મારાં લખાણોમા, ભાષણોમાં, તેમ જ ચર્ચામાં નૈતિક મુદ્દાનું જે મહત્ત્વ ફરી ફરી આવી જાય છે, એનું મૂળ કારણ આ હિંદુ સ્કૂલમાં ગાળેલુ મારું જીવન જ છે. જીવતરામ (કૃપાલાની) મને ઘણી વાર કહે છે કે, ટાણે ને કટાણે તું નીતિની જ વાતો કર્યા કરે છે તેથી માણસો તારાથી સહેજે દૂર થઈ જાય છે. એનું કારણ પણ આ મૂળમા જ હોવું જોઈએ.

ન્યાયાધીશ થયા પછી ચોવીસે કલાક હું નીતિ અને ઇન્સાફનો જ વિચાર કરવા લાગ્યો. મારી બાલોચિત

સ્વાભાવિકતા નષ્ટ થઈ. ન્યાયાધીશ તરીકે વિદ્યાર્થીઓને હુકમ કરવા લાગ્યો. એકાદ તોફાની છોકરો હુકમ માને નહિ એટલે મનમાં બળ્યા કરું, પણ તે ક્ષણ પૂરતું જ. મનમાં કીનો રહેતો નહિ એટલું જ નહિ, પણ એવા છોકરો ક્વચિત્ ગુનેગાર તરીકે મારી કોર્ટ સમક્ષ આવતો તો ન્યાયપરાયણતા સિદ્ધ કરવા ખાતર જાણીજોઈને એની તરફેણમાં જ હું વધારે ઝૂકતો. આથી, જો મારી પ્રતિષ્ઠા વધી પણ સ્વાભાવિકતા ગઈ અને એ ભોગ કંઈ નાનોસૂનો નહોતો.

બીજીમાંથી હું ત્રીજીમાં ગયો ત્યારે વામન માસ્તર સાથેનો મારો પરિચય વધ્યો. એમની અસર તો મારા ઉપર આના પહેલાં જ શરૂ થઈ હતી. દર રવિવારે વામન માસ્તર અને હરી માસ્તર મળીને એક ધાર્મિક વર્ગ ચલાવતા. એમાં સરકારી હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ પણ આવતા. કંઈક નૈતિક, ધાર્મિક વિષયો ઉપર પ્રવચન થતું. આગળ જતાં એમણે હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન શરૂ કર્યું. ઓવીઓ વાંચતા જાય અને વિવરણ કરતા જાય. હરી માસ્તરની બોલવાની અને વિવરણ કરવાની છટા બહુ સુંદર હતી. પણ વામન માસ્તરમાં લાગણી (Earnestness) અને ગંભીરતા વધારે હતી. ઈશ્વર જેવા પવિત્ર વિષય વિશે આપણે બોલીએ છીએ એનું ભાન એમનામાં સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. અને એમાં કૃત્રિમતાનો અંશ ન મળે. જેમ જેમ તેમનાં પ્રવચનો સાંભળતો ગયો તેમ તેમ, 'આ સામાન્ય માસ્તર નથી પણ કોઈ ભવ્ય પુરુષ છે' એવી મારી ખાતરી થવા લાગી અને અજાણ્યે હું એમનો ભક્ત થવા લાગ્યો.

એમને પોતાની રોજનીશી લખવાની ટેવ હતી. એક જાડી સરખી નોટ બાંધેલી, તેમાં રોજ લખ્યે જ જાય, લખ્યે જ જાય. તેઓ બધું અંગ્રેજીમાં લખતા. રોજ એ નોંધપોથી વર્ગમાં સાથે લઈ આવતા, અને અમે દાખલા ગણતા હોઈએ તે દરમ્યાન કંઈક ને કંઈક એમાં ઉમેરતા જ હોય. બાલોચિત જિજ્ઞાસાથી ક્વચિત્ અમે એ હાથમાં લઈ એનાં પાનાંમાં ડોકિયું કરીએ; તોપણ અમને એ વઢતા નહિ કે વારતા નહિ. મને તો એક જ દિવસ એ નોંધપોથી હાથમાં લીધાનું સ્મરણ છે. મે જે પાનું ફેરવ્યું એમા ગ્રહણનું ચિત્ર હતું અને ગ્રહણ વિશે કંઈક લખેલ હતું.

વામન માસ્તર અંગ્રેજી સરસ ભણાવતા. મરાઠી કવિતા પણ એમની સાથે વાંચતાં અમને ખૂબ રસ આવતો. અમને ત્રીજી ન્યૂ રૉયલ રીડર ચાલતી. એમાં બીજો જ પાઠ માતાના હેત વિશેની કવિતાનો હતો. તે દિવસે વામન માસ્તર વર્ગમાં આવ્યા. હાથમાં ચોપડી હતી નહિ. ખુરશી ઉપર બેસવાને બદલે વર્ગમાં તેઓ આંટા મારવા લાગ્યા, અને એમણે એકાએક સરસ વર્ણન શરૂ કર્યું: 'એક મોટું જંગલ છે; ધોધમાર વરસાદ વરસે છે; વરસાદ સાથે હીમ પણ છે. એક બાઈ પોતાના બાળકને છાતી સરસો ચાંપી ઉતાવળે ઉતાવળે એ જંગલમાંથી જાય છે. બરફ વધારે પડવા લાગ્યો. ચાલવું મુશ્કેલ થઈ ગયું. માને બીક પેઠી કે બાળકથી આટલી ટાઢ ખમાવાની નહિ. એટલે ઝટ એણે પોતાનો ઓઢવાનો ગોટો ડગલો ઉતાર્યો અને બાળકને એમાં વીંટાળી દીધું, અને પોતે ટાઢમા ધ્રૂજતી ધ્રૂજતી આગળ ચાલી.'

આવું કાવ્યમય અને અંતઃકરણને પિગળાવી નાખે એવું વર્ણન એમણે અમને આપ્યું. અમારામાંના એકેએક જણનું હૃદય દ્રવી રહ્યું હતું. ત્યાર પછી એમણે, અમે સમજી શકીએ એવી અત્યંત સહેલી ભાષામાં, એ જ વાતો અંગ્રેજીમાં કહી સમજાવી. એમાં બેચાર જે નવા શબ્દો આવ્યા એના અર્થ ત્યાં ને ત્યાં જ કહી દીધા. આટલું કર્યા પછી તેઓ ખુરશી ઉપર જઈને બેઠા અને કહ્યું, 'ચાલો હવે પાઠ શરૂ કરીએ. પાઠમાં શું છે એ જોવાની તો અમે તસ્દી લીધી હતી જ નહિ.' જ્યારે કવિતા શરૂ થઈ ત્યારે અમને એ સાવ સહેલી જણાઈ. જોતજોતામાં અમે એ કવિતાના પ્રવાહ પર તરવા અને તણાવા લાગ્યા. અને જ્યારે,

'Oh God! She cried in accents wild,
'If I must perish, save my child'

આ લીટીઓ આવી ત્યારે તો વર્ગ આખો કરુણ રસમાં ડૂબી ગયો. આ વર્ગ ચાલે છે અને પાઠ શીખીએ છીએ એ ભાન પણ કોઈને ન રહ્યું!

એ જ પ્રમાણે 'The Blind Boy'ની કવિતા એમણે અમને ભણાવેલી. એમની વાચવાની છટા એવી તો સરસ હતી કે, શબ્દો ન જાણીએ તોયે અર્થ મનમાં ઠસી જાય. છતાં એમના વાચનમાં નાટકી હાવભાવ હોતા નહિ.

કવિતાઓ સાથે નીતિનો બોધ પણ તેઓ અમને આપતા. આજકાલના શિક્ષકો અને સાહિત્યસેવકો નીતિના બોધથી હમેશાં કટાળે છે. પ્રત્યક્ષ બોધ એ નીરસ અને નિષ્પરિણામી વસ્તુ છે, એવી આજની સાર્વત્રિક માન્યતા

છે. મને જરાયે શંકા નથી કે, આ માન્યતાનું કારણ બોધ આપનારની લાગણીનું છીછરાપણુ છે. વામન માસ્તરે અમારા ઉપર એવી તો છાપ પાડી કે સત્યયુગના Knight (ધુરંધર) જેવો ઉત્સાહ અને પુરષાર્થ અમારામાં આવી ગયો.

એક દિવસ નીચલા વર્ગનો એક છોકરો કંઈ કારણસર અમારા વર્ગમા આવ્યો. એ સાવ ગામડિયો હતો. એનાં કપડાં બહુ અવ્યવસ્થિત હતા. પહેરણ વગર જ એણે કોટ પહેર્યો હતો; ને એ કોટની અંદર એની છાતી માતી નહોતી, એટલે એનાં બટન પણ ખુલ્લાં હતાં.

પ્રસન્નતાથી હસનો એ છોકરો અમારા વર્ગમા આવ્યો. વામન માસ્તરે એને કોટના બટન ભીડવાનુ કહ્યુ. માસ્તરની આમન્યા રાખવા ખાતર એણે જરાક પ્રયત્ન કર્યા જેવું કર્યું, પણ એ જાણતો જ હતો કે, ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાયે બટન ગાજ સુધી પહોચવાનાં નથી. અમે બધા હસવા લાગ્યા. કામ પતાવીને છોકરો પાછો ગયા પછી વામન માસ્તરે અમને સૌને ઠપકો આપીને કહ્યુ, 'એ છોકરાની તદુરસ્તી કેવી હતી તે તમે જોયુ? એના જેવો નિર્દોષ અને આરોગ્યવાન તથા ઊછળતા લોહીવાળો તમારામાં કોણ છે? એની એ ઉઘાડી છાતીની તો અદેખાઈ જ આવે. ઘરમાં એ સખત મહેનત કરતો હશે અને સાદુ જીવન ગાળતો હશે. અને કેટલી નિખાલસતાથી એ હસતો હતો! એ છોકરાને મન તો આજે પણ સત્યયુગ જ ચાલે છે. આરોગ્ય અને શક્તિ ઘી દૂધ કે બદામ પિસ્તાંમાં નથી, પણ આવા શુદ્ધ, સ્વતંત્ર અને મહેનતુ જીવનમા છે.' અમને વસ્તુનું ખરું મહત્ત્વ માપવાની નવી દૃષ્ટિ મળી.

અમે ત્રણેક જણ સરકારી અમલદારના દીકરાઓ હતા. ભણવામાં પણ અમે ત્રણ જણ કંઈક વિશેષ. આમ બુદ્ધિમત્તા અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠામાં શ્રેષ્ઠ હોવાથી, અમારામાં અન્તખ્યે ને અસ્પષ્ટ એવો ભાવ હતો કે, અમે જ સૌથી સારા છીએ, જોકે મનમાં અહંકાર પેદા થાય એટલું સ્પષ્ટ એ ભાન ન હતું, કેમકે આખરે અમે મુગ્ધ તો ખરા જ. બધા સાથે સમાનતાથી જ વર્તતા. પણ આગળ જ્યારે એક સાવ અશિષ્ટ ગામડિયો છોકરો અમારાથી શ્રેષ્ઠ ઠર્યો ત્યારે સારાનરસાની એક નવી જ કસોટી અમારા હાથમાં આવી. અમે 'ડેમોક્રસી' શીખ્યા.

૪૫

સિંહનાદ

'ઘણા વરસો થઈ ગયાં છે, આપણે કુળદેવને દર્શને ગયા નથી. કેટલીયે માનતાઓ પૂરી કરવાની રહી ગઈ છે, કુળસ્વામીનો કોપ થશે'—એમ આઈને કહેતાં મેં સાંભળ્યાં હતાં અને દર વખતે પિતાશ્રી કહેતા કે, રજા મળે કે તરત જ 'ઘાટાખાલી' જઈશું. ઘાટાખાલી એટલે ઘાટ તળે કોંકણમાં અમારા કુળદેવ મંગલેશ અથવા મંગેશનું સ્થાન છે તે.

ગોવામાં પોર્ટુગીઝ લોકોનું રાજ્ય થયું ત્યારે ધાર્મિક જુલમનો પાર ન રહ્યો. એ લોકોએ અસંખ્ય બ્રાહ્મણો અને ઇતર હિંદુઓને જબરદસ્તીથી વટલાવ્યા. મંદિરો તોડીને એની 'ઇગરજીઓ' (ખ્રિસ્તી દેવળ) બનાવી. અમુક હદની અંદર ખ્રિસ્તી દેવળ સિવાય કોઈ પણ મંદિર હોઈ જ ન શકે. કોઈ બાંધવા જાય તો તે ગુનો ગણાય. મરઘો તો મ્હાય જ નહિ. એવા એના કાયદાઓ કરવામાં આવેલા. આમાંના ઘણાખરા કાયદા તો અત્યાર સુધી

વાત ન હતી (પણ સંકલ્પ કર્યો તે કર્યો) થોડા દિવસ પછી મારી કેડમાં દુખાવો શરૂ થયો. એમના કહેતા ભાગે ઝગતર થાય. દીવાલની ખીંટીમાં દોરી બાંધી એને પકડીને ઊઠું, ને એ જ રીતે બેસું. છતાં પાણી ખેંચવાનું તો ચાલુ જ રહેતું. એ દિવસો મારા કર્મકાંડી મુગ્ધ ભક્તિના હતા. આખા દિવસ અને રાતના પણ કેટલાયે કલાક હું મંદિરમાં જ ગાળતો.

એક દિવસે અમારા ગોર ભિક્કમ્ ભટજીએ મને કહ્યું કે, 'અભિષેક ચાલતો હોય અને જો મહાદેવ સેવાથી પ્રસન્ન થાય, તો મહાદેવના લિંગમાંથી સિંહનાદ સંભળાય છે.' મેં પૂછ્યું, 'સિંહનાદ એટલે શું?' ભટજીએ કહ્યું, 'શંખ બોલે છે અથવા ભમરડો ગાજે છે ને, તેવો ઘોર ગંભીર ઘુર્ર્ર્ એવો અવાજ મહાદેવની 'પિંડી'માંથી એ નીકળે છે.' પ્રથમ તો મને એનો વિશ્વાસ જ ન બેસે. કળિયુગમાં એવી વસ્તુ બને જ કેમ? પણ ભટજીએ મને ફરી ફરી કહીને એની ખાતરી આપી.

તે દિવસે રાત્રે મને ઊંઘ ન આવે. સો ઘડાના સંકલ્પથી શું મહાદેવ મારા પર પ્રસન્ન ન થાય? મેં એવાં તે કેટલાંક પાપો કર્યાં હશે કે મારી સેવા છેક જ એળે જાય? હું જૂઠું બોલ્યો હોઉં, ચોરીને ખાધું હોય, જાનવરોને અને છોકરાંને પીડ્યાં હોય, તે બધું યાદ કરી કરીને મેં મંગેશ મહારુદ્રની ક્ષમા યાચવા માંડી. એક વાર જો સિંહનાદ સંભળાય તો મરણ સુધી તારો ભક્ત થઈને રહીશ. પછી તને ન ગમે એવું એકે કર્મ નહિ કરું, એવી મહાદેવને ખાતરી આપવા લાગ્યો. છતાં સિંહનાદ

સાંભળવાને આપણે ભાગ્યશાળી થઈશું એવી પોતાના મનને કેમે કરીને ખાતરી ન થાય. આપણી ભક્તિ જ મોળી; આપણી શ્રદ્ધા જ કાચી; સિંહનાદ સાભળવાનું તો કોઈ ભાગ્યવાનને લલાટે લખાયુ હોય; એમ વિચારી હુ પોતાને નિરાશાનું આશ્વાસન આપતો. આમ કેટલાક દિવસો વીતી ગયા.

એક દિવસે મારો મોટો ઘડો જળાધારીમા રેડી હું બહાર નીકળતો હતો એટલામા 'ઘુડડડડ્' એવો અવાજ સંભળાયો. પ્રથમ તો મારા કાન પર મારો વિશ્વાસ જ ન બેસે. 'मर्नी बसे तें स्वप्नीं दिसे,' એમ મેં માન્યુ. પણ એવો ભ્રમ હોય તો કેટલો વખત ચાલે? સિંહનાદ તો વધ્યો અને સ્પષ્ટ સંભળાવા લાગ્યો. મેં ગોદુને બોલાવીને કહ્યુ, 'નાના, સાભળ, તને સિંહનાદ સંભળાય છે?' વિસ્મયથી આંખો વિકસાવીને ઉઘાડે મોંએ એ સાંભળતો રહ્યો. આખરે એ બોલ્યો, 'દત્તુ, સાચે જ તને દેવ પ્રસન્ન થયા છે'

મારી ધન્યતાનો તો પાર ન હતો. નાનપણથી જ ભક્તિ કર્યાનુ, પૂજાસેવા અને નામસ્મરણ કર્યાનુ આજે ફળ મળ્યું! હવે તો આપણે આખી જિંદગી સેવામા ગાળવાના બળ્યો બધો દુન્યવી વહેવાર મહાદેવ પ્રસન્ન થયા' સિંહનાદ સભળાયો' હવે એથી વધારે શુ જોઈએ? ઈશ્વરનો વરદ હસ્ત આપણે માથે છે.

જમતી વખતે ગોદુએ બધાંને સિંહનાદની વાત કહી દીધી. આઈ રાજી થયા. પિતાશ્રી કશુ બોલ્યા નહિ, પણ એમનેયે આનંદ થયેલો ચોખ્ખેચોખ્ખો દેખાતો હતો. હું

તો વિજયી મુદ્રાથી દરેકના મો તરફ જોવા લાગ્યો અને દરેક જણ પાસેથી અભિનંદનનો કર ઉઘરાવવા લાગ્યો તે દિવસે રાત્રે અને બીજે દિવસે સવારે મે મારો નામસ્મરણનો સમય બમણો કર્યો આસપાસ બીજા સૂતા હોય એનો જરાય વિચાર કર્યા સિવાય ઘાંટો પણ ચડાવી દીધો 'સાંબ સદાશિવ સાંબ સદાશિવ, જય હરશંકર, જય હરશંકર॥' આમ કેટલાય દિવસ ગયા એટલામા ફરી બે વાર સિંહનાદ સંભળાયો આ જ સ્થિતિમા હું કાયમ હોત તો કેવુ સારું'

અમારા ગોદુમા નાનપણથી વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ કાંઈક વિશેષ હતી કોઈને કશુ કહ્યા કર્યા વગર એ સિંહનાદનુ મૂળ શોધવા લાગ્યો એણે મન સાથે નક્કી કરેલુ કે આમા કાંઈક ભેદ હોવો જોઈએ રોજ કલાકો સુધી એ ગર્ભાગારમા જઈ અભિષેકપૂજા ચાલે તે જોવા બેસતો એક દિવસે અચાનક એ મારી પાસ આવી મને કહે 'દત્તુ ચાલ તને એક મજા બતાવુ' હું એની સાથે મંદિરમા ગયો મંગેશીના મહાદેવ એટલે એક પુરાણપ્રસિદ્ધ ખરબચડી શિલા પ્રાચીન કાળમા એક ગાય એ શિલા ઉપર પોતાનુ દૂધ છોડી એને પયસ્નાન કરાવતી તે દિવસથી એ શિલાનુ મહાત્મ્ય પ્રગટ થયેલુ એ શિલા ઉપર જળાધારીમાથી પાણી પડે એટલે શિલા ઉપરના ફૂયો આમતેમ ખસી જાય શિલા ખરબચડી હોવાથી તમા વચ્ચે વચ્ચે એક એક તસુ ઊંડા ખાડા હતા ગોદુએ શિલાના થાળામાથી પાણી બહાર જતું હતુ ત્યા પોતાનો હાથ મૂકી પાણી રોક્યુ અને જળાધારી બીજા હાથ વડે જરા ખેંચી ધારા બરાબર અમુક ઠેકાણે પાડવા માંડી કે તરત જ સિંહનાદ શરૂ થયો

મને જ્ઞાનાનંદ થવાને બદલે ભારે દુઃખ થયું મારી એક આખી સૃષ્ટિ ભાગી પડી ગોંદુએ કહ્યું કે, 'આજે સવારે ઘણાં ફૂલ થાળાના આ છેડા ઉપર ભેગાં થયેલાં ને પાણી વહેતું અટક્યું હતું તથા જળાધારી ઝોલા ખાતી હતી ત્યારે મેં સિંહનાદ સાંભળ્યો. બરાબર આ જ ઠેકાણે પાણીની ધારા પડે એટલે અવાજ થાય; ધારા ખસી જાય એટલે અવાજ બંધ. એટલે લાગલા જ મેં મારા પ્રયોગો શરૂ કર્યો અને એક કલાકની અંદર સિંહનાદ હાથ આવ્યો. હવે તું કહે ત્યારે અને કહે તેટલો લાંબો સમય તને સિંહનાદ સંભળાવી શકું.'

ગોંદુના હાથમાંથી જળાધારી લઈ મેં પણ એ પ્રયોગ અનેક વાર કર્યો. દરેક વખતે સિંહનાદ બરોબર સંભળાય! મનની ખાતરી થઈ કે, આમાં દૈવી ચમત્કાર નથી, ભૌતિક નિયમોનો એ ખેલ છે.

આની અસર મારા જીવન પર શી થઈ તે હું ન લખું એ જ સારું મારા એક મુરબ્બીએ મારી આ વાત સાંભળી કહેલું, 'તારી વાત તો દયાનંદ સરસ્વતી જેવી લાગે છે.' ત્યાર પછી જ દયાનંદ સરસ્વતીનું જીવનચરિત્ર મેં વાંચ્યું, અને તે પણ સમભાવ અને આદરપૂર્વક.

૪૬

શિક્ષકની ઈર્ષ્યા

નાનપણથી મને 'કૉપી' કરવા બાબતની ભારે ચીડ હતી. બીજા છોકરાની પાટી કે ચોપડીમાં જોઈને જવાબ લખ્યાનો એકેય દાખલો મારા જીવનમાં નથી. પરીક્ષા વખતે પડોશના છોકરાને પૂછવું અથવા છાની ચોપડી રાખી એમાથી જવાબ જોઈ લેવો, પહેરણની બાંય ઉપર પેનસિલથી ઉપયુક્ત માહિતી લખી રાખી પરીક્ષામાં તેનો ઉપયોગ કરવો, શાહીચૂસ પર એક ખૂણે ઇતિહાસના સન લખી રાખવા, પડોશના છોકરા સાથે કાગળની અદલબદલ કરવી વગેરે ચૌર્યશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો હું બરાબર જાણતો, છતાં એકેય દિવસ મેં એનો ઉપયોગ કર્યો નથી. જે જે નિશાળે ગયો છું (અને મેં કંઈ ઓછી નિશાળો નથી જોઈ; કોઈ પણ નિશાળમાં એકસામટું એક વર્ષ તો મેં પૂરું કર્યું જ નથી.) ત્યાં તે નિશાળમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓમાં મારી પ્રામાણિકતા સંશયાતીત રહેતી. શિક્ષકની ગેરહાજરીમાં

વર્ગમાં કંઈ બનાવ બને અને શિક્ષક સુધી તકરાર જાય તો બન્ને પક્ષના વિદ્યાર્થીઓ મારી સાક્ષી ટાંકે. અનેક વાર તો હું સાક્ષી આપવાની જ ના પાડું. પણ જેટલું કહું તેટલું સાચેસાચું.

એક વખતે કારવારમાં મારા એક દિલોજાન દોસ્ત વિષે કંઈક કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હરી માસ્તરે મને એક મુદ્દાનો સવાલ પૂછ્યો. મારી શાખ વટાવીને જૂઠું બોલવાનું અને સહેજે મિત્રને બચાવવાનું મન થઈ આવ્યું. મનમાં જવાબનું વાક્ય પણ ગોઠવાયું. હિંમત કરી અને શરૂઆત કરવા ગયો ત્યાં હિંમત ભાંગી પડી. અરધીએક ક્ષણ મન માથે લડ્યો અને સાચેસાચું કહી દીધું. ભલા માસ્તરની દુષ્ટ આંખોએ મારું મનોમંથન બરાબર જોઈ લીધું. તેઓ હસી પડ્યા. મારો માનસિક ગુનો ઉઘાડો પડ્યો. હું શરમાયો. પણ આખરે મારી લાગણી સમજી શિક્ષકે મારા મિત્રને નહિ જેવી સજા કરી. તે દિવસથી શિક્ષક આગળ મારી શાખ ઘટવાને બદલે વધી, એ તો હું પાછળથી જોઈ શક્યો.

કૉપી કરવામાં હિચકારાપણું છે એ તો સ્વાભાવિકપણે મારી રગેરગમાં હતું; પણ કૉપી આપવી એમાં તો બહાદુરી છે, દાનશૂરતા છે એમ તે વખતે લાગતું. અને એથીયે વધારે તો, ચોકીદારની આંખે આમ તેમ ફરનાર શિક્ષકો સામે વેર વાળવાની એક સરસ તક છે એમ પણ હું માનતો. પણ એ બહુ નાનપણની વાત. જરાક મોટો થયો એટલે એ પણ મેં છોડી દીધું હતું. કોઈ છોકરો કૉપી માગે તો બહુ જ સૌમ્ય રીતે હું ના પાડતો. ફરી ફરીને અને કરગરીને કૉપી માગે ત્યારે શિક્ષકને કહી દેવાની એને બીક બતાવતો.

છતાં કોઈ કાળે મેં કોઈને આવી રીતે ઉઘાડો પાડ્યાનું સ્મરણ નથી. માત્ર એક દિવસે આબાદ કોપી આપ્યાનો દાખલો હજી બરાબર યાદ છે.

. . . ગોખલે માસ્તર નવાસવા બી. એ. પાસ થઈને અમારી નિશાળમાં આવ્યા હતા. એમનું ગોળ માથું, લીંબુ જેવી કાંતિ, ધૂર્ત આંખો, ઠીંગણું શરીર,—બધું જ આકર્ષક હતું. એમના અંગ્રેજીના દાવડા ઉચ્ચારો અને છોકરાઓ પ્રત્યેનો વિવેક એ એમની ખાસિયત હતી. 'ઇંડિયા'ને બદલે તેઓ 'ઇંડિય' ઉચ્ચાર કરતા. તેઓ હસતા હસતા છોકરાઓને કહેતા કે, 'તમારી બધી યુક્તિઓ હું જાણું છું. મને તમે છેતરી ન શકો. હું પણ તમારામાંનો જ એક છું એમ માનજો.' ગોખલે માસ્તર પ્રત્યે અમારો બધાનો સદ્ભાવ ખરો, પણ અમારાથી એ ન છેતરાઈ જાય એનો અર્થ શો? એ તો વિદ્યાર્થીઓનું હડહડતું અપમાન. શું અમે આટલા ભોળા થઈ ગયા? શિક્ષકોમાં જો આવો આત્મવિશ્વાસ વધવા દઈશું તો જોતજોતામાં એ આપણને પામી જશે, અને પછી તો એમનું આખું રાજ્ય સહીસલામત ચાલશે. ના, આ માસ્તરને તો પહોંચી વળ્યે જ છૂટકો.

અમારી સત્રાંત કે વાર્ષિક પરીક્ષા હશે. શાહપુરની નિશાળમાં અમે અંગ્રેજી બીજી ભણતા. ગોખલે ભૂગોળની પરીક્ષા લેવાના હતા. મને તો પચાસમાંથી પચાસ મળવાના છે એ ખાતરી. પણ આજે ગોખલે માસ્તરને જરૂર છેતરવા, એવો મેં મન સાથે સંકલ્પ કર્યો. લેખી પરીક્ષાનો શિક્ષકો તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને કંટાળો હોય છે, અને જબાની પરીક્ષામાં બધાને સરખા જ અઘરા સવાલો નથી પુછાતા.

આ અગવડને પહોંચી વળવા ગોખલે માસ્તરે એક ઉપાય શોધી કાઢચો. પરીક્ષ્ય વિદ્યાર્થી બધાંઓને બહાર કાઢચા અને એક ઓરડીમાં બેસવાનું કહ્યું. પરીક્ષા માટે જુદી ઓરડી રાખી એમાં એકેક વિદ્યાર્થીને બોલાવે. આ ઓરડી સાથેની વચલી ઓરડી ખાલી રાખેલી; એમાં બીજા નંબરનો વિદ્યાર્થી આવીને બેસે. પહેલાની પરીક્ષા પૂરી થાય એટલે એ બારણું ખોલી નંબર બેને બોલાવે. નંબર બે અંદર આવતાં પહેલાં બહારની ઓરડીમાં બેઠેલા નંબર ત્રણને બૂમ પાડી વચલી ઓરડીમાં આવી બેસવાનું કહે, અને પછી પોતે કતલખાનામાં દાખલ થાય. જેની પરીક્ષા થઈ ગઈ તે તો પરીક્ષાની ઓરડીમાં જ આખર સુધી પુરાઈ રહે. માસ્તરના હાથમાં પચીસ સવાલો લખેલો એક કાગળ હતો. એમાંથી જ દરેક વિદ્યાર્થીને સવાલ પૂછે અને દોકડા મૂકતા જાય.

આવા સજ્જ કિલ્લામાથી ચોરી કરીને પરીક્ષાના સવાલો બહાર ફોડવા એ સહેલી વાત ન હતી. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ કહેવા લાગ્યા કે આપણે હાર્યા છીએ. મેં કહ્યું, 'આમ તો લાજ ન જ ગુમાવાય. હું જઈને સવાલો તમને ચોક્કસ લખી મોકલીશ.' પરીક્ષાની ઓરડી મેડા પર હતી. મેં એક વિદ્યાર્થીને કહ્યું, 'તું બારી નીચે જઈને બેસજે. હું સવાલોનો કાગળ ઉપરથી ફેંકી દઈશ તે ઝટ લઈને ત્યાંથી નાસી જજે. ઊભો રહ્યો તો આપણે બંને માર્યા ગયા જાણજે.'

મારો વારો આવ્યો. મેં ઝટ ઝટ જવાબો આપ્યા અને પચાસમાંથી ૪૮ દોકડા મેળવ્યાનું સમાધાન લઈને

એ ખૂણામાં ટાિજયા (ટૅન્ક) આગળ જઈને મેં પછી ગજવામાંથી ત્રણ કાગળ કાઢ્યા એક કાગળ પર શ્લોક મગરી કવિતાઓ નખી, બીજા પર ભૂગોળના સવાલો, અને ત્રીજા પર કેટલાક રમૂજી ટુચકા કવિતાનો કાગળ તો ટાજિયા પર જ નાખ્યો ભૂગોળના સવાલવાળો કાગળ વાળી એની અંદર એક કાંકરો મૂકી, એ તૈયાર નાખ્યો પછી ટુચકાવાળો કાગળ ફાડીને એના નાના નાના દસબાર ટુકડા યા અને પછી કાંકરાવાળો કાગળ તેમ જ પેલા નાના ટુકડા હાથમાં લઈ સીધો ચાલતો બારી આગળ ગયો અને બારી બહાર ફેંકી દીધા શિક્ષકનુ ધ્યાન મારી તરફ ન જાય એવુ તો હતુ જ નહિ મે તો શાહુકારની પેઠે સીધા ચાલતા બારી સુધી જઈ કાગળો ફેંક્યાં હતા કાંકરાવાળો કાગળ તો ઝટ નીચે પડી ગયો પડી ગયો શાનો? મારા મિત્રે અધ્ધરથી જ ઝીલી લીધો અને એ

અને પડેલા બધા કાગળોના કકડા ભેગા કરી આણવાનું કહ્યું. મૉનિટરને દોડતા જઈ દોડતા આવવાનું કહેતાં તેઓ ભૂલ્યા નહોતા; કેમકે રસ્તામાં એ જ સવાલો કહી દે તો?

મૉનિટર ગયો. બધા કકડા વીણી લાવ્યો. શિક્ષકે કંઈક પ્રયાસથી એ બધા કકડાના આકાર તપાસી તપાસીને મેજ પર ગોઠવ્યા, ને વાંચી જોયુ તો એના પર રમૂજી ટુચકા સિવાય કશું હતું નહિ! એમણે મને એટલું કહ્યું, 'ફરી કાગળો ફેંકીશ નહિ. જો કેટલો વખત નકામો ગયો?' મેં પણ ડાહ્યા થઈને કહ્યું, 'હાજી.'

પછી જેમ જેમ વિદ્યાર્થીઓ આવવા લાગ્યા તેમ તેમ સવાલોના તેમના જવાબ સાચા પડવા લાગ્યા. શિક્ષકને શક ગયો. દરેક આવનાર વિદ્યાર્થીને પૂછવા લાગ્યા કે સવાલો બહાર ફૂટચા છે? પણ કબૂલ કોણ કરે? આખરે એક છોકરો આવ્યો અમારા વર્ગનો એ ઠોઠ નિશાળિયો. એ તો એકેય વિષયમાં પાસ ન થાય, એટલે એને કોઈએ સવાલો કહ્યા ન હતા. પોતાનો આવો બહિષ્કાર એને બહુ સાલ્યો. એને જ્યારે શિક્ષકે પૂછ્યું, 'કેમ નારાયણ, સવાલો બહાર ફૂટચા છે?' ત્યારે એણે કહ્યું, 'હા જી.' હું તો બેઠેલે ઠેકાણે ઓગળી જ ગયો! પગમાં પહેરેલા બૂટ પણ ભારે થઈ ગયા. છાતી ધડકવા લાગી. અત્યાર સુધીની શાખ ધૂળમા મળશે. ગોખલે માસ્તર ઘણી વાર મારા ભાઈને મળે. એટલે આબરૂનુ નિશાળમાં જ નહિ, પરંતુ ઘરમાં પણ દેવાળું નીકળવાનું! મને કયાંથી એ કુબુદ્ધિ સૂઝી? ગયું, બધું ગયુ. હવે ગમે તેટલો સાચો થઈશ તોયે ડાઘો કાયમને માટે રહેવાનો. કયાં આ શિક્ષકની ઈર્ષ્યા કરવા ગયો!

ઈશ્વરને ઘેર કેવો કાયદો છે એ જણાતું નથી. કોઈક વખતે ઘણા અપરાધ કર્યા છતાં માણસને સજા થતી જ નથી. એ અપરાધમાં વધ્યે જ જાય છે અને છેલ્લી ઘડીએ અપરાધનું નારું વળાય છે. કેટલીક વાર પહેલી ઘડીએ જ એવી તો સખત સજા થાય છે કે, ફરી એ અપરાધ કરવાનું નામ જ ભૂલી જાય છે. આને હું ઈશ્વરની કઠોર કૃપા કહું છું. કોઈક વાર માણસનો પશ્ચાત્તાપ એ જ એને પૂરતી સજા છે એમ સમજી ઈશ્વર એને બચાવી લેતો હશે. આ છેલ્લો પ્રસંગ મહા કઠિન. બચી જવામાં જો એ ઈશ્વરની દયા ઓળખી શકે તો ફરી ગુનો ન કરે. પણ જો બચી જવામાં પોતાના ભાગ્યની જ મહત્તા ગણે અથવા નીતિના નિયમની શિથિલતાનું અનુમાન કરે, તો તો એ વધારે ને વધારે અંધારા ખાડામાં ડૂબી જવાનો. ઈશ્વર ગમે તે નીતિ અખત્યાર કરે તોયે ઈશ્વર ન્યાયી છે, તેથી જ દયાળુ છે અને એને સુનીતિ પ્રિય છે, એટલું જો આપણે ધ્યાનમાં રાખીએ અને એ વિચારને જ દૃઢતાથી વળગી રહીએ, તો જ આપણે બચી જવાના.

શિક્ષકે પૂછ્યું, 'જવાબો ક્યાંથી બહાર પડ્યા?' નારાયણે કહ્યું, 'મોનિટર પટવેકરે ફલાણા ભાઈને કહ્યું, ફલાણાએ ઢીંકણા ભાઈને કહ્યું, એમ સવાલો બધે ફેલાઈ ગયા છે. મને કોઈએ કહ્યું નહિ; મારો બધાએ બહિષ્કાર કર્યો છે.'

કમબખ્ત મોનિટરે બાગણ ઓયતા એકમે સવાલો હળવેથી કહી દીધા હતા, ને મારા કાગળો લાવવા નીચે ગયેલો ત્યારે પણ એકબે કહી દીધેલા. એની દુર્બુદ્ધિની

ઢાલ પાછળ હું બચી ગયો. બચી ગયો એટલે કે શિક્ષક આગળ ઉઘાડો ન પડ્યો. વર્ગમાં કોઈની સાથે મારે દુશ્મનાઈ ન હતી, એટલે મારું નામ બહાર ન આવ્યું.

વર્ગના છોકરાઓ તો એ પ્રસંગ ભૂલી પણ ગયા હશે. પણ એ છેલ્લી ચાર પાંચ ક્ષણમાં મેં જે માનસિક વેદના વેઠી છે અને મારી જાતને જે શિખામણ આપી છે તે તો મારા જીવનના કીમતી પ્રસંગ તરીકે યાદગાર રહેશે. એ હું કદી નહિ ભૂલી શકું.

જેને મેં સવાલનો કાગળ આપ્યો હતો એ વણકરનો છોકરો હતો. એણે મને સૂતરના પડીકાની બે બાજુ વપરાતાં જાડાં પૂઠાંમાંથી એક સરસ પૂઠું ભેટ દાખલ આપી દીધું. કેટલાંય વરસ સુધી એ પૂઠું મારી પાસે હતું અને દરેક વખતે તે દિવસની વાતનું મને સ્મરણ કરાવતું.

પણ પ્રમાણમા બહુ જ નાની ને નિર્દોષ ઉમરમા મે એ ચોપડી પૂરી કરી એથી હશે, અથવા ઝપાટાભેર જાણે એક જ બેઠકે આખી ચોપડી પૂરી કરી એથી હશે, પણ માણસને ચક્કર આવે અને પછી શુ થયુ એ બધુ માણસ ભૂલી જાય, તેમ એ આખી ચોપડી લગભગ હુ ભૂલી ગયો છુ વીજળીને વેગે મોટી મુસાફરી કરી દિવસના પાચ પાચ દસ દસ શહેરોમા એથીયે વધારે વ્યાખ્યાનો આપતા ફરવુ પડે, અને પછી જેમ ક્યે ઠેકાણે શું જોયુ, કેમ મળ્યા અને શુ કહ્યુ એ બધુ જ ભૂલી જવાય છે, તેવુ જ કઈક થયુ હશે અલીબાબાની વાર્તા અને સિંદબાદની મુસાફરીઓ ફરી એક વાર સક્ષિપ્ત રૂપના અગ્રેજીમા વાચવી પડી હતી, એટલે એ વાર્તાઓ સહેજસાજ મગજમાં ચોટી ગઈ છે બાકીનુ તો બધુ શૂન્યવત્ છે

એરેબિયન નાઇટ્સની વાર્તાઓ તો હુ ભૂલી ગયો, પણ એના વાચનથી કલ્પનામા વિહાર અને વિરામ કરવાની મેલી ટેવ તો ઘણા લાબા વખત સુધી રહી ગઈ હતી કલ્પનાને આટલી જબરદસ્ત વિકૃત કેળવણી મળી, એની અસર આખા જીવન પર પડી અને તે બહુ માઠી હતી એરેબિયન નાઇટ્સ વાચવામા ન આવી હોત તો, મને લાગે છે કે, કલ્પનાની કેટલીયે અશુદ્ધિમાથી હુ બચી જાત દુ ખમા સુખ એટલુ જ છે કે, એ ચોપડી મે નાની ઉમરે વાચી તેથી એનો ઘણોખરો શૃગાર મગજમા ઘૂમવાને બદલે—માથાને વીંધવાને બદલે—માથા ઉપરથી પસાર થયો

ઘણા શિક્ષકો ને માબાપો માને છે કે, એરેબિયન નાઇટ્સનો શૃગાર એ એનુ ભારેમા ભારે ઝેર છે. હું માનુ

છું કે, એ શૃંગાર તો જીવનને બગાડે છે જ. પણ એથીયે વધારે, આવી ચોપડીઓ વાંચવાથી સદ્‌ગુણ ને પુરુષાર્થ પરની શ્રદ્ધા મોળી પડી, દૈવ, અકસ્માત, સંજોગો ને કશા નિયમ વગરની માણસની અભિરુચિ, એના ઉપર આધાર રાખવાની જે ટેવ પડી જાય છે, એ માણસને મારી નાખે છે. એથી માણસ નિર્વીર્ય દૈવવાદી બની જાય છે; લાયકાત વગર, મહેનત વગર દુનિયાના બધા ઉપભોગો પોતાને મળે એવી ઇચ્છા કરતો થાય છે; અને મેં જોયુ છે કે, કેટલાક તો આશા પણ બાંધતા થાય છે. મગજની નબળાઈ અને પ્રયત્નમાં થાક એ આનુ પ્રથમ પરિણામ છે.

આવી ચોપડીઓ એ માણસજાતિ ઉપર ચડાઈ કરનાર પ્લેગ ને ઇન્ફ્લુએન્ઝા જેવી છે. આજે ઘરની એ ચોપડી મારે હાથ આવે તો એને હું બાળી નાખું. પણ કોણ જાણે આજે એ કોના હાથમા હશે. આવું સાહિત્ય ખેતરના ઘાસની પેઠે જીવવામાં પણ જબરું. સારી ચોપડીઓ કબાટમા ને પુસ્તકાલયોમાં ધૂળ ખાતી પડે છે; આવી ચોપડીઓને એક દિવસની પણ નવરાશ કે રજા નહિ મળતી હોય. રોગનાં જંતુઓ જેમ જ્યાંત્યા પહોચી જાય છે, તેમ આવું સાહિત્ય સમાજમા બધે પ્રવેશ કરે છે. રમના ઘેલા લોકો એનો પ્રચાર કરે છે અને બેજવાબદાર ઉન્મત્ત સાક્ષરો આવી વસ્તુઓનો બચાવ પણ કરે છે. સાચે જ,

पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिराम् उन्मत्तभूतं जगत् ।

૪૮

ધારવાડનું શાકબજાર

કારવારમાં રહી કાનડી ભાષા હું કંઈક સમજતો થયો હતો, પણ એ તો શિષ્ટ પુસ્તકી ભાષા. ત્યાં અંગ્રેજીનો અનુવાદ મરાઠીમાં પણ થાય અને અંગ્રેજીમાં પણ થાય અને પાઠ્ય પુસ્તક સમજાવતી વખતે છોકરાઓ આ બન્ને ભાષામાં પણ બરાબર ન સમજે એટલે, શિક્ષક કોંકણીમાં ચલાવે. આમ મારું ત્રણે ભાષાનું જ્ઞાન વધતું હતું.

એટલામાં અમારે ધારવાડ જવાનું થયું. ત્યાં રોજ બજારમાં જવું પડતું. પ્લેગને લીધે શહેર બહાર દૂર જઈને રહ્યા પછી તો બપોરે જમીને બજારે જઈએ તે રાત્રે પાછા આવીએ. હવે અમારે જોઈતી ચીજોના કાનડી નામ અમે ક્યાંથી જાણીએ? એટલે સોદો કરતાં ઘણી મુશ્કેલી પડતી. આખા બજારમાં એક જ દુકાનદાર એવો હતો કે જે અમારી સાથે મરાઠીમાં બોલી શકે. અમે જઈને એને પૂછતા કે, 'ચણાની દાળને શું કહે છે?' એ કહે, 'કડલી બ્યાળી'

બસ, 'કડલી બ્યાળી' 'કડલી બ્યાળી' ગોખતા ગોખતા અમે આખું બજાર ફરી વળતા. સારો માલ પસંદ કરી ખરીદીએ ત્યાં સુધી ખાધા વગર જ કડલી બ્યાળી મોઢે ચડતી.

પછી ફરી પેલી દુકાને જઈએ અને પૂછીએ કે, 'મરચાને શું કહે છે?' પેલો કહે, 'મેનશિનકાઈ.' અમે મેનશિનકાઈની શોધમાં ઊપડતા. મેનશિનકાઈ ખરીદતા પહેલા કેટલીયે છીંકો ખાવી પડતી. કર્ણાટકના લોકો મરચાં ખાવામાં બહાદુર. તે એટલે સુધી કે, કેટલાક લોકોની અટક જ મેનશિનકાઈ હોય છે! પછી વારો આવે નાળિયેરનો. કાનડીમાં એને કહે, 'તંગિનકાઈ.' તંગિન-કાઈના ભાર માથે એ શબ્દ પણ ઉપાડી અમે આગળ જતા.

ગાયનમાં જેમ ગવૈયો ગમે તેટલા આલાપ લે તોયે વખતસર સમ પર આવી જાય, તેમ અમારે ફરી ફરી દર વખતે પેલા દુકાનદાર પાસે જવુ પડતુ. એક કાગળના કકડા પર બધા નામ લખીને ગોખી કાઢવાં એ સહેલો રસ્તો, કોણ જાણે શાથી, અમને સૂઝયો નહિ. અમે તો દર વખતે અમારા જીવતા કોષ પાસે જતા. પેલો ભાઈ પણ જરાક હસી પડીને અમને પૂછેલા શબ્દનો જવાબ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારે કહી દેતો. કોક વાર એમ પણ ઉમેરતો કે, 'કાઈ કહેશો તો કાચું ફળ મળશે. હણ્ણુ કહેશો તો પાકું ફળ મળશે.'

શાકબજાર આ દુકાનથી બહુ દૂર. ત્યાં તો અમારે પોતાની જ અક્કલ ચલાવવી પડતી. શાક વેચનાર મોટે

ભાગે તો સ્ત્રીઓ જ હોય. એમના ઉચ્ચાર છેક ગામડાના.
અનેક વાર સાંભળીએ તોયે શબ્દ ઝટ ધ્યાનમાં ન આવે.
ફરી પૂછીએ એટલે એ બાઈઓ અમારી મશ્કરી કરી હસી
પડે. એ લોકો હસી પડે એટલે પાકા તડબૂચનાં બી જેવા
એમના કાળા દાંત જોઈ મને હસવું આવતું. એ બાજુએ
એક જાતનું દંતમંજન લગાડવાની પ્રથા છે. ધોળા
દાંત સ્ત્રીઓને શોભે નહિ. સ્ત્રીઓના રૂપને હાડકાં જેવા
દાંત કેમ શોભે? નખે મેંદી, દાંતે 'દાંતવણ' (દાંતવણ એ
પેલા દંતમંજનનો ત્યાંનો શબ્દ.), અને ગાલે હળદર
એ કર્ણાટકી રમણીની ખાસ શોભા. સ્ત્રીઓ કોઈને ત્યાં
બેસવા જાય એટલે હળદરની પીડી સામે મૂકેલી હોય
જ. એ પીડી બંને હાથ પર ચોળી બંને ગાલે ચોપડી દે.
એ સુવર્ણ જેવી કાંતિ ત્યાં ખૂબ વખણાય છે.

શાક વેચનાર સ્ત્રીઓ જોડે ભાવ નક્કી કરવા એ
અમારું અઘરામાં અઘરું કામ હતું. એક વાર ભાઉ
બદ્નીકાઈ (રીંગણાં)ને બદલે 'બદ્નીહણ્ણુ' બોલી ગયો.
આખું બજાર હસી પડયું. ભાઉ શરમાયો, અને એ
શરમની મૂંઝવણમાં પેલી બાઈને બદ્નીકાઈના પૈસા આપતાં
ભૂલી ગયો. અમે તો ભૂલ્યા, પણ પેલી બાઈ પણ એ
હાસ્ય-રસમાં પૈસા લેતાં ભૂલી ગઈ.

અમે ત્યાંથી પાસેના બીજા બજારમાં ગયા. ત્યાં અમે
'બેલ્લ' (ગોળ) ખરીદતા હતા. એટલામાં અચાનક પેલી
બાઈ દોડતી આવી. એણે ભાઉના ધોતિયાની પાટલી પકડી,
અને કાનડીમાં ગાળો દેવા લાગી. ભાઉનો મિજાજ તેજ
હતો. પણ અહીં કરે શું? ઠીક હતું કે, અમે એ ગાળોનો

અર્થ જાણતા ન હતા. પેલી બાઈ મિનિટના દોઢસો શબ્દને વેગે ગાળો દેતી હતી, અને ભાઉ મરાઠીમાં પૂછતો હતો, 'અરે, પણ થયું શું?' પૈસા આપ્યા નથી એ વાતની એને સરત પણ નહોતી. ભાઉ કરતાં મને કાનડી વધારે આવડે, કેમકે હું કારવારમાં વધારે રહેલો. મેં ભાઉને કહ્યું, 'એ રીંગણાંના પૈસા માગે છે.' આપણે પૈસા આપ્યા છે કે નહિ એનો ભાઉ વિચાર કરવા લાગ્યો. મને એની ભારે ચીડ ચડી. ભર બજારમાં આપણી આમ ફજેતી થાય છે! લોકો ટગર ટગર જુએ છે! આ દૃશ્ય એક ક્ષણ પણ કેમ ખમાય? મેં ભાઉને કહ્યું, 'અત્યારે તો એને પૈસા આપી જ દે; ભલે એને એક વાર પૈસા આપ્યા હોય' ભાઉની લાગણી કાંઈક બુઠ્ઠી અથવા ન્યાયબુદ્ધિ વધારે તીવ્ર. એ મારી વાત શાનો માને? એ તો યાદ જ કરતો રહ્યો. આખરે મેં એના ગજવામાં મારો હાથ નાખ્યો અને દસ પૈસા કાઢી પેલી બાઈ આગળ ફેંકી દીધા. અમારો બંનેનો છુટકારો થયો.

પાછા આવતાં, આવે પ્રસંગે શું કરવું યોગ્ય છે એ વિશે અમારી ચર્ચા ચાલી. ભાઉ કહે, 'એ દસ પૈસાનો સવાલ નથી, સિદ્ધાંતનો સવાલ છે. ધારો કે દસ પૈસાને બદલે સો રૂપિયાનો સવાલ હોત, તો શું ડરી જઈને આપી દેત?' મેં કહ્યું, 'જેવી પરિસ્થિતિ તેવો સિદ્ધાંત.' ભાઉ કહે, 'સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંત છે. ત્યાં રકમનો સવાલ હોય નહિ.' અને હું કહું કે, 'પરિસ્થિતિથી નોખો એવો નાગો સિદ્ધાંત હોઈ જ ન શકે. સો રૂપિયાનો સવાલ હોય ત્યારે આપણે સહેજે ભૂલી જતા નથી; અને એ વખતે આવી

કાઠિયણ જોડે પ્રસંગ પણ પડતો નથી.' આ અમારો મતભેદ અને એની ચર્ચા દસ દિવસ સુધી ચાલ્યા

આજે જેમ ટૂંકામા અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મેં એ બે પક્ષ રજૂ કર્યા છે, તેમ તે દિવસે કરવાની શક્તિ ક્યાંથી હોય? એટલે બધો ગોટાળો થતો એક દલીલ કરવા જતા એ જ વિવાદનો વિષય થઈ પડતો તેનું ખંડનમંડન કરવા જતા એમાથી નવો ઝગડો ઊભો થતો. આગળ જતા કોણે શુ કહ્યુ હતું એ પણ અમે ભૂલી જતા હું એને કહું, 'તે આમ કહ્યુ હતુ' ભાઉ કહે, 'ના, મે આવુ તો કહ્યુ જ નહોતુ' હું કરી કહું, 'હતુ', એ કહે, 'નહોતું.'

આમ કેટલાયે દિવસ સુધી વાગ્યુદ્ધ ચાલ્યુ પિતાશ્રી જમીને ઓફિસે જાય, અને અમે યુદ્ધ જમાવીએ ગોદુ અમારી ચર્ચામા ભાગ લે, પણ એથી એકનો પક્ષ પોષાય નહિ, અને અમારે બનેને મળીને એને પ્રથમથી સમજાવવુ પડતુ મારી ખાતરી છે કે, અમારુ આ યુદ્ધ શાસ્ત્રોક્ત અઢાર દિવસ લેત પણ અમને આમ લડતા જોઈ આઈને ભારે દુઃખ થયુ અમે શા માટે લડીએ છીએ એની અમને જ ખબર ન હતી, તો પછી આઈને તો એનો ખ્યાલ ક્યાથી જ આવે? અમને રોજ ધારો પાડી લડતા જોઈ આઈ વિમાસણમા પડતી જ્યારે એનાથી પોતાનુ દર્દ ખમાયુ નહિ ત્યારે અમારી પાસે આવી ગળગળે સાદે આઈએ કહ્યુ, 'અરે દત્તુ, કેશુ, તમને આજે આ શી દુર્બુદ્ધિ સૂઝી છે? જન્મારામાં તમે કદી લડ્યા નથી સરસ ખાવાનુ મળ્યુ હોય તો મોઢામા નાખેલો કોળિયો પણ

બહાર કાઢી તમે એ વહેંચી લેતા. તમે આમ લડો તો હું ક્યાં જાઉં? હું સાંજે એમને કહી દેવાની.' અમે બંને હસી પડ્યા. ભાઉ કહે, 'અમે લડતા નથી; અમારી તાત્ત્વિક ચર્ચા ચાલે છે. અમે દ્વેષથી બોલતા નથી, પણ અમારે તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો છે.'

આ ખુલાસાથી આઈને સમાધાન ન થયું. આઈના સાદે મારા દિલને વીંધ્યું હતું. મેં ભાઉને કહ્યું, 'જા, તારી બધી વાત સાચી. મારે ચર્ચા નથી કરવી.' ભાઉ સમજી ગયો. પણ ગોંદુ એકદમ બોલી ઊઠયો, 'કેવો હાર્યો! કેવો હાર્યો! હું કહેતો નહોતો?'

૪૯

ગુપ્તમંડળ

દોઢ વરસે તિલક મહારાજ જેલમાંથી છૂટ્યા. જેલ જતાં પહેલાંનો પુષ્ટ અને જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તરતનો નબળો પડેલો એવા તિલકના બે ફોટા ઘેર ઘેર - દીવાલો પર ચોડાયા. બધે આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો. અમે મરાઠી માસિક 'બાલબોધ' વાંચતા હતા. એમાં તિલક વિષે લખતાં કવિ મોરોપંતની આર્યાની એક લીટી મથાળે મુકાઈ હતી:

तेव्हां गंधर्वसुरीं जिकडे तिकडे हि तननतनम् तननम् ।

ઉત્સવ પછી અમે ત્રણુ નાના ભાઈઓ વિચાર કરવા લાગ્યા: તિલક જેવા દેશભક્તને સરકાર જેલમાં પૂરી દે છે એનું કારણુ એ જ છે કે, તેઓ જાહેરમાં ભાષણો કરે છે અને લખે છે. બધું કામ ગુપ્ત રીતે કરવામાં આવે તો સરકારને ખબર જ ક્યાંથી પડે? શિવાજી શું ક્યાંય ભાષણુ કરવા ગયા હતા? અમારો ત્રણુનો નિર્ધાર થયો કે ગુપ્ત મંડળ કાઢવું!

એ જ અરસામાં, અમારું ઘર પાછળની બાજુ લંબાવવાનું હતું. એને માટે પાયો ખોદાતો હતો. ત્યાંથી સ્નાન-સાથેની

એક તલવાર જડી આવી. એના પર સહેજ કાટ ચડ્યો હતો; મ્યાન ખવાઈ ગયું હતું. વિષ્ણુએ કડિયા મજૂરોને વાત છાની રાખવાનું કહી એ તલવાર ઘરના છાપરામાં સંતાડી દીધી. અમારું ત્રણ જણનું ગુપ્તમંડળ સ્થપાયા પછી મેડે જઈ અમે એ તલવાર કાઢતા, એના પર ફૂલ ચડાવતા, અને પછી એ હાથમાં લઈ ફેરવતા! તરવાર ભારે ન હતી, પણ હું યે કંઈ મોટો ન હતો. મેં એ તલવારથી આવેશમાં બે ત્રણ વાર ઘરના થાભલા પર ઘા કરેલા. થાભલો કપાત તો તો આખું છાપરું માથા પર તૂટી પડત. પણ થાંભલો કંઈ કાચો કેળના ઝાડનો ન હતો, અને મારા કાંડામાં કોઈ કાળે તાનાજી માલુસરે જેવું જોમ હતું પણ નહિ, એટલે

૫૦

કુસંસ્કારનો પાશ

હિંદુ ઘરનું પવિત્ર વાતાવરણ લઈ હું શાહપુર આવેલો. વર્ગના બધા છોકરાઓથી હું જુદો પડતો અને એનું ભાન હતું અને અભિમાન પણ હતું. વર્ગમાં ખાનગી વખતમાં નીતિમય જીવનની ઘણી વાર વાતો કરતો અને વર્ગના કોઈ પણ વિદ્યાર્થીમાં અસત્ય, અશ્લીલ ભાષણ અથવા અન્યાય જોઉં, ત્યારે કડવી ભાષામાં એના મોઢા પર એને ધિક્કારતો.

એક વાર વર્ગના એક વિદ્યાર્થીના દેખતાં એને વિષે મેં કહ્યું કે, 'એ ભાઈ હલકટ છે.' બધા છોકરાઓ ચકિત થયા. એ ભાઈ ચિડાયો તો ખરો, પણ શો જવાબ આપવો એ એને સૂઝયું નહિ. થોડુંક રહીને એ બોલ્યો, 'શું તમારા બાપનું મેં કંઈ ખાધું છે કે તમે મારે વિષે આવો અભિપ્રાય જાહેર કરો? તમારો ઓશિયાળો હોઉં તો ભલે મારી નિંદા કરો. પણ અમસ્તુ કોણ સહન કરે?' મેં તો ધાર્યું હતું કે એ મને મારવા જ દોડશે.

એના જવાબથી હું શરમાયો. મેં એની માફી માગી અને એ પ્રકરણ ત્યાં જ પત્યું.

વર્ગના છોકરાઓ, કંઈક આદરથી પણ મોટે ભાગે મારી ફજેતી કરવા ખાતર, મને 'મંત કાલેલકર' કહેતા. પણ હું તો આથી ફુલાયો અને આખી નિશાળનો 'કાજી' બન્યો. મારા દેખતાં છૂટથી ફાવે તેવું બોલવાની કોઈની હિંમત ન હતી. ચાર જણ વાતો કરતા હોય અને હું ત્યાં જઈ ચડું કે બધા એકદમ વાત બદલી નાખતા. મને એ બધું યથાયોગ્ય લાગતું. એટલો આપણો અધિકાર છે જ એ વિષે મને શંકા નહોતી!

પણ આવું મારાપણું ઝાઝા દિવસ સુધી કેમ ચાલે? અમારા વર્ગમાં ...કરીને એક મોટી ઉમરનો છોકરો હતો. ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત પણ અમરકારી ઘરનો એ એકનો એક છોકરો. એને ભણતરની પડી ન હતી. ઘરના લોકોને પણ એ ભણે એની ગરજ ન હતી. કાંઈ જ ઉદ્યોગ નહિ એટલે ભાઈ નિશાળે આવતા. ઉમરે ઠીક મોટા અને કદાવર, એટલે શાળાના માસ્તરો એમનું નામ લેતા જ નહિ. એ નિયમિત ફી આપતો, એટલે જ્યારે આવવાનું મન થાય ત્યારે વર્ગમાં બેસવાનો એનો હક સ્પષ્ટ હતો. રસ પડે ત્યારે વર્ગના વિષયો તરફ ધ્યાન દેતો, નહિ તો અલક-મલકની વાતો ચલાવતો.

નિશાળના નાના છોકરાઓ હમેશ એનાથી ડરે. અને એ પણ છોકરાઓને બરાબર ડરાવે. આવે પ્રસંગે નાના છોકરાઓ માટે આત્મરક્ષણનો એક જ ઉપાય હોય છે. શિક્ષક પાસે તો જવાય જ નહિ. ત્યાં કશી સહાનુભૂતિ

ન મળે તેનકુ ખોટી ફરિયાદ કર્યાની સજા પણ થાય અને પેના ભાઈની મતામણી નથે એ તો વળી વધારાનુ તેથી નાના છોકરા હમેશ એની ખુશામત કરતા એણે મને રેમણે લાવવાનુ બીડુ ઝડપ્યુ અને માન્વાની કે બીજી રીતે પજવવાની તો એની હિમત ન હતી રજ્જન અને હોશિયાર વિદ્યાથી તરીકે શિક્ષકોમા મારી પ્રતિષ્ઠા બધાઈ ચૂકી હતી પછાત વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવામા હુ મદદ કરતો એટલે વર્ગમા પણ મારા પ્રત્યે સામાન્ય આદર મળબ્ર હતા પરિણામે પેનાએ નવો જ રસ્તો શોધી કાઢ્યો એ બેઠો હોય ત્યા હું જાઉ એટલે એ અચૂક ગદી વાતો બોલવાનુ શરૂ કરે હું એને ધિક્કારુ તો જરાક હસી પડે, અને વધારે ગદી વાતો છેડે હુ કટાળીને ત્યાથી ઊઠી જાઉ

આથી તો ભાઈસાહેબની હિમત વધી હું બેઠો હોઉ ત્યા આવીને પડોશના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગદી વાતો ચલાવે વર્ગના વિદ્યાર્થી સામે શિક્ષક આગળ ફરિયાદ કરવી એ મારી નીતિની ભાવનામા હીન કર્મ હતુ પેનાને એની ખબર હતી એટલે એ સુરક્ષિત હતો હું ખૂબ અકળાયો, પણ મને કઈ ઉપાય જડ્યો નહિ મને ઉદ્દેશીને એ કઈ બોનત તા મિત્રમડળ ભેગુ કરી હુ એની સામે યુદ્ધ જમાવત પણ એ તો જાણે ગદી ભાષાનો શબ્દકોશ મોઢે કરતો હોય તેમ બોલ્યે જતો હતો જે વસ્તુનો ઉપાય નથી તે સહન કર્યે જ છૂટકો એટલે મે એને વિષે પૂરી તટસ્થતા ધારણ કરી છતા એ વિરમ્યો નહિ વર્ગમાથી શિક્ષક જરાક બહાર જાય એટલે આખા વર્ગને અશ્લીલ વાતો વિગતવાર વર્ણનપૂર્વક સમજાવવાનુ એ શરૂ કરે

પછી તો એણે અભિનય પણ ઉમેર્યો. પહેલાં પહેલાં મને ખૂબ અકળામણ થતી, પણ ધીમે ધીમે કાન ટેવાઈ ગયા. એની વાતોમાં છાનો રસ પણ પડવા લાગ્યો. મોઢા પર હું તિરસ્કારની છટા બતાવતો, પણ અંદરખાનેથી રસના ઘૂંટડા પીતો થયો. પ્રતિષ્ઠા પણ સચવાય અને રસ પણ મળે, એ પરિસ્થિતિ મને બહુ ફાવતી આવી.

છેક નાનપણમાં જે ગંદી વાતો સાંભળેલી કે વાચેલી તે સ્મરણમાં તો હતી; છતાં તે વેળા એની હૃદય પર અસર થઈ ન હતી. આ વખતની મારી ઉમર તેવી ન હતી. ગોવામાં શિવરામ કરીને એક પડોશી હતો. એની ઓળખાણ તો પંદર દિવસની જ. પણ એણે કેટલીક ગંદી વાતો સમાજના ચિતાર તરીકે સંભળાવેલી. ત્યાર પછી ધારવાડમાં એક કાનડી વિદ્યાર્થીએ, એની ભાંગીતૂટી અંગ્રેજીમાં, એવી જ કેટલીક વાતો શાસ્ત્રીય માહિતી તરીકે સંભળાવેલી. હમેશાં નીતિમત્તાનો ડોળ કરનાર છોકરો આવી વાતોમા કોઈની સાથે ચર્ચા તો કરે જ નહિ, એટલે મનમાં જ અનેક જાતના વિચારો કરે અને રહસ્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરે. જ્યાં સીધી પ્રત્યક્ષ માહિતી કે અનુભવ ન હોય ત્યા મન વિચિત્ર કલ્પનાઓ ચલાવે છે. વર્ગમાં ચાલતી આ બધી વાતોથી મારા કાન અને મારું મન ભરાઈ ગયાં હતાં. એકાંતમાં હું એ વસ્તુ પર કેટલોયે વિચાર કરતો. ધીમે ધીમે દિવસરાત એ જ વસ્તુની વિચારણા મનમાં ચાલવા લાગી. બહારથી અત્યંત નીતિનિષ્ઠ અને પવિત્ર ગણાતો હું મનમાં અને મનોરાજ્યમાં નરક સંઘરવા લાગ્યો.

જેમ જેમ મન વધારે ને વધારે મેલું થતું ગયું તેમ તેમ બહારની સાવચેતી અને વિવેક વધવા લાગ્યાં. મારી પ્રતિષ્ઠામાં પણ ઉમેરો થયો. મેં ('The Good Company') 'ધ ગુડ કંપની'-નામનું એક મંડળ સ્થાપ્યું. એમાં અમે અનેક વિષયોની ચર્ચા કરતા, શિક્ષકોને બોલાવતા, પરોપકારની યોજનાઓ ઘડતા, અને આત્મોન્નતિનું વાતાવરણ રચતા. એની સાથોસાથ મારું ગંદું મનોગજ્ય પણ ચાલુ જ રહ્યું. એ કેમ શક્ય થાય છે એ માનસશાસ્ત્રીનો સવાલ છે. પણ શક્ય છે એ તો મારો પોતાનો અનુભવ જ કહે છે.

પેલો વિદ્યાર્થી થોડા જ દિવસમાં નિશાળ છોડીને ઘેર બેઠો અને લાગ ખાવાના અનેક માર્ગો શોધવા લાગ્યો. એને ભણવું હતું જ નહિ; નિશાળ તો છોડવી હતી જ. પણ એકાદ વરસ નિશાળમાં કાઢી નાખીએ એ વિચારે નિશાળમાં આવેલો. વરસદહાડો વહેલા નિશાળ છોડવાનું એને સૂઝત તો કેવું સારું થાત! જાણે મારા દુર્ભાગ્યે જ એને એક વરસને માટે નિશાળમાં રાખેલો.

કાન મારફતે મનમાં મેલ રેડવો અને સંઘરવો એ સહેલી વાત છે, પણ ત્યાંથી એ ધોઈ કાઢવો એ લગભગ અશક્ય જેવું છે. આગળ જતાં અસાધારણ સંજોગો મને ન મળ્યા હોત, ઉપરાઉપરી પ્રવાસ, દેશભક્તિની દીક્ષા, કૉલેજની કેળવણી અને શિક્ષક તરીકેની જવાબદારી— એટલી વસ્તુઓ મારી મદદે ન આવી હોત, તો હું નથી ધારતો કે એ કુવિચારના પરિપોષમાંથી હું બચવા પામત.

જેને ભણવું નથી, શુભ સંસ્કારોની જેને કદર નથી, સમાજમાં હડકવા ફેલાવતાં જેને શરમ નથી, એવાઓને નિશાળે જવાની બુદ્ધિ ઈશ્વર ન આપે તો કેવું સારુ! શાળાઓ પણ આવા ઝખદેલ છોકરાઓને સંઘરવાની બેદરકારી ન બતાવે, એટલી જવાબદારી એમના પર નથી શું? બગડેલાને સુધારવા એ નિશાળનું એક કર્તવ્ય છે ખરું; પણ શિક્ષકોએ એવા છોકરાઓ ઓળખી કાઢવા જોઈએ, એમના હૃદય સુધી પ્રવેશ કરવો જોઈએ, આરોગ્યભવનમા માંદાઓને રાખે તેમ એમને રાખવા જોઈએ, અને તેમના ચેપમાથી મુગ્ધ જણાતા બાળકો બચી જાય એનો ઉપાય ન જડે તોયે એની ઇન્તેજારી તો રાખવી જ જોઈએ.

...ભાઈ! તારુ વિષાદમય સ્મરણ મને આખો જન્મારો રહેશે

૫૧

ફોટાની ચોરી

નાનપણમાં ટાઇપની ચોરી કર્યા પછી મેં મન સાથે નક્કી કર્યું હતુ કે હવે પછી આવું આપણાથી ન થાય. છતાં ચોરીની ખાસ ઇચ્છા રાખ્યા વગર મારે હાથે એક ચોરી તો થઈ જ ગઈ.

મુધોળમાં અમે સરકારી પરોણા તરીકે રહેતાં હતા. વ્યંકટેશના મંદિરમાં અમારો ઉતારો હતો. ત્યાંથી ઘણી વાર અમે ફરવા જતા. એક દિવસ અમે યુરોપિયન મહેમાનોને માટે ખાસ બનાવેલું ગેસ્ટ-હાઉસ જોવા ગયા. તેમાં જોવા જેવું શું હોય? બંગલા જેવો બંગલો. રાચરચીલું ખૂબ હોય. કેટલાંક ચિત્રો ટીંગાડેલાં હોય. સૌંદર્ય કે કળાની દૃષ્ટિએ એમાં કશું ન મળે. બંગલાના ખાનસામાએ યુરોપિયન લોકો કેવી રીતે રહે છે, કેવી રીતે ખાય છે, કેવી રીતે નહાય છે, એ બધું કહ્યું. મને તો એ આખા બંગલામાં ત્રણ જણ ત્રણ દિશાએ મોઢું રાખીને બેસી શકે એવી મોટી ખુરશી જ આકર્ષક લાગી. ત્રિકોણી સ્વસ્તિક જ સમજોને.

અમે એ બંગલા તરફ જતા તે એની આસપાસનો બગીચો જોવા. ત્યાં ચમેલીનાં એટલાં બધાં ઝાડ હતાં કે, આઈએ ત્યાંથી રોજ ફૂલ મંગાવી ઘરના મહાદેવને એક લાખ ફૂલ ચડાવ્યાં. રોજ ફૂલો ગણવામાં મારી બે ભાભીઓ, મારી સ્ત્રી, અને હું, બધાં જ આખી બપોર ખર્ચી નાખતાં.

એ બંગલામાં એક નાનકડી ઓરડીના ખૂણામાં એક સુંદર વેતિયું અભરાઇયું હતું, ને એના પર એક ગોરી બાઈનો નાનકડો ફોટો રાખેલો હતો. એ બંગલામાં રહી ગયેલી કોઈ બાઈનો હશે. બાઈ ખૂબ જાડી હોવી જોઈએ. એના માથાના ઓળેલા વાળ પણ એવા વિચિત્ર હતા કે આપણને ગમે નહિ. પણ એ ફોટા તરીકે પાડેલો હતો બહુ સુંદર. ઉતાવળમાં એને હું બરાબર જોઈ ન શક્યો, અને છતાં એ નજરમાં ઠરી ગયો.

બીજી વાર જ્યારે એ જ બંગલા તરફ પિતાશ્રી સાથે હું ફરવા ગયો ત્યારે એ ફોટો જોવો છે એટલું મગજમાં રહી ગયેલું. ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભો રહીને જોવા માંડું તો પિતાશ્રીનું ધ્યાન જાય. તેઓ માને કે સ્ત્રીરૂપ નિહાળવા જેટલો હું અવિવેકી થયો છે પણ મારે તો એ ફોટા પરનું 'રિટચિંગ' જોવું હતું, અને છાતીનો નીચલો ભાગ વાદળાના આકારમાં વ્હાઈનેટ કરી નાખ્યો હતો તે જોવું હતું. જોવાનો લોભ છૂટે નહિ અને પિતાશ્રીના દેખતાં જોવાની હિંમત થાય નહિ. મેં એ ફોટો ઉપાડીને હાથમાં લીધો,— એ આશાએ કે બંગલામાં ફરતા ફરતાં એ જોઈ લઉં, અને બહાર નીકળતાં પહેલાં ખાનમામાના હાથમાં આપી દઉં. ખાનમામા, પટાવાળાઓ, અને સાથેનો કારકુન, બધા જ

પિતાશ્રીને ખુશ રાખવામાં મશગૂલ હતા. પણ પિતાશ્રી તો પાછળ ન રહી જાઉં, એ વિષે ઈંતેજાર હતા. એટલે ફોટો પાડનારની કળા ધ્યાનમાં લેવાની મને તક જ ન મળી ને ફોટો પાછો આપવાનો પ્રસંગ તો જોઈ ન શક્યો. પેલો નાલાયક ખાનસામા જરા પણ પાછળ રહેત તો એને હું રાજી થઈ આપી દેત. પણ એ શાનો પાછો હે?

હવે શું કરવું? પિતાશ્રી ભાગ હાથમાં ફોટો જુએ તો તો ટાર્યા જ ગયા. તો તો તેઓ જરૂર માને કે યુરોપિયન મણિનો ફોટો જોઈ એણે એ હાથમાં લીધો છે અને આટલા રહે છે. શું કરવું એનો વિચાર કરવા જેટલા પણ વખત રહ્યો ન હતો. મૂંઝાયેલા માણસને જ્યારે છેલ્લી ઘડીએ કંઈક નક્કી કરવાનું હોય છે ત્યારે એ અચૂક અનશું જ નક્કી કરી લેય છે. મેં ફોટો ભાગ ગજવામાં મૂકી દીધો અને આવેલો પ્રસંગ ટાળ્યો. ફોટો છાતી પરના ગજવામાં હતો. આમ કરવાને મને એ મણના ભાર જેવો લાગ્યો.

ઘેર આવ્યો ત્યાં બીજી ચિંતા મનમાં પેઠી. જો પેલો ખાનસામા પિતાશ્રી પાસે આવીને ફોટો ગુમ થયાની વાત કરે તો? આવી નજીવી વસ્તુ માટે પિતાશ્રી સુધી આવવાની ખાનસામાની હિંમત નહિ જ ચાલે એવો વિચાર પણ મારા મનમાં ન આવ્યો. ચોર તો બીકણ જ હોય ને? વિચાર કરીને મેં નક્કી કર્યું કે, આપણે એટલા તો કાદવમાં ઊતરી ગયા છીએ કે પાછા જવામાં માલ નથી. હવે રહેલો મદદ ખૂંદીને આગે મરે ગયે જ છૂટકો. મુદ્દામાલનો નાશ કર્યો એટલે આપણે નિશ્ચિંત થયા. ફોટો ફાડી નાખું અને

એનો કકડો કયાયથી જડે તો ? ચૂલામાં બાળવા જાઉ અને અચાનક આઈ એ જુએ અને 'શુ છે' કરીને પૂછે તો ? ફાડીને એના કકડા શૌચકૂપમાં ફેંકી દઉં અને સવારે ભંગીનુ એ તરફ ધ્યાન જાય તો ? બહાર દૂર સુધી ફરવા જાઉ અને ખેતરોમાં એ કકડા કયાંય દાટી આવુ તો બને એમ હતુ પણ ફરવા જઈએ—અરે, ઘર બહાર જરા પણ દૂર જઈએ—તો એકાદ પટાવાળો સાથે હોય જ રોજ પટાવાળાને સાથે રાખવાને ઇતેજાર હુ આજે જ એકલો જવા માગુ તોયે એ તરફ વહેમ જાય.

ત્યારે આ ફોટાનુ કરુ શુ ? લેડી મેકબેથને જેમ પેલા લોહીના ડાઘા વળગ્યા તેવી મારી સ્થિતિ થઈ એ ફોટો અમર છે અથવા રક્તબીજ છે એવુ જ મને થઈ ગયુ આખરે એક આબાદ ઉપાય મૂઝયો એ ફોટાને લઈને હુ શૌચ ગયો ત્યાં એને પાણીમા સારી પેઠે પલાળ્યો, અને પછી એના કકડા કરી એક એક કકડો બે આગળા વચ્ચે ચોળી ચોળીને એનો માવો બનાવ્યો, અને આખરે એને સુકાઈને ભૂકો થઈ ગયો ત્યારે માટીમા ભેળવી ફેંકી દીધો

એ રાત સુધી મને ઊંઘ આવી નહિ આપણે . ફરવા ગયા ને શુ થયુ એ જ મનમાં આવવા લાગ ફોટાનો નાશ થયો એટલે મને થયુ હતુ કે, હવે આપ ચિંતાનો નાશ થયો પણ એટલેથી પતે એમ ન હતુ ફ વાર જ્યારે એ ગેસ્ટ-હાઉસ તરફ અમે ફરવા ગયા ત્ય એ ખાનસામા મારી સાથે જ ફરે, મારો કેડો મૂકે ન ગુનેગાર મન જોઈ શકયુ કે, ખાનસામાની આંખમાં આ

કે ખુશામત ન હતાં, પણ પૂરેપૂરો વહેમ હતો. મને થયું કે, એક ચોરી કરીને હું કેટલો દીન થયો છું કે આ ખાનસામા પણ મારાથી મોટો માણસ થઈ ગયો છે! એ મારા પર ચોખ્ખી શકે છે! મેં ઉતાવળે ઉતાવળે બગીચામાં ફરી લીધું. ત્યાંથી પાછા ફરતાં આખરે ખાનસામાએ મને કહ્યું જ કે, 'સાહેબ, અમારો એક ફોટો ખોવાય છે.' મારી આંખે અંધારાં આવ્યાં. શો જવાબ આપવો એ મને સૂઝ્યું નહિ. મારે પ્રતિષ્ઠાની ઢાલ આગળ કરવી હતી. હું ચિડાઈને એટલું જ બોલી શક્યો કે, 'હું પિતાશ્રીને કહીશ.' પણ મારો અવાજ નક્કર શાનો નીકળે?

પાછા ફરતાં આમાંથીયે નવું સંકટ મેં જોયું. કારકુન પટાવાળાના દેખતા હું બોલી ચૂક્યો કે, 'હું પિતાશ્રીને કહીશ.' હવે ન કહું તો મારી ચોરી સિદ્ધ થવાની. એટલે હિંમત કરી મેં પિતાશ્રીને કહ્યું કે, ખાનસામા આવું બોલ્યો.. પિતાશ્રીના સ્વપ્નામાયે એ વાત ન આવી શકે કે દત્તુ ફોટાની ચોરી કરે. પિતાશ્રીના બે કેમેરા હતા; નાનાના બીજા ત્રણ. અને ઘરમાં ફોટાનો તો ઢગલો પડેલો. એટલે પિતાશ્રીએ મારું ઉપરાણું લીધું અને માણસને મોકલી ખાનસામાને બોલાવ્યો. એની સારી પેઠે ઝાટકણી કાઢી અને કહ્યું કે, 'હમણાં ને હમણાં કારભારીને ચિઠ્ઠી લખી તને બરતરફ કરાવું છું.' ખાનસામા ડરી ગયો. બિચારા જોડે એના જેવા ગરીબથી બાથ કેમ ભિડાય? એણે મારી પાસે આવી માફી માફી માગી. મારું મોઢું ફિક્કું પડી ગયેલું એ પણ મારા ધ્યાનમાં હતું. પિતાશ્રીએ પણ મારા તરફ જોયું. એમને થયું હશે કે, વગરકારણે આવા તુચ્છ માણસને

સાથે થયેલું અપમાન અસહ્ય થવાથી મારું મોઢું ઊતરી ગયું છે.

હું ભલે સરકારી અમલદારનો દીકરો હોઉં, અને પેલો ખાનસામા ભલે દેશી રાજ્યના ગેસ્ટ-હાઉસનો ગરીબ નોકર હોય. પણ હૃદયનાં ત્રાજવાંમા અમે બંને સરખા માણસો જ હતાં. એની ખાતરી હતી કે હુ ગુનેગાર છુ. અને હું પણ જાણતો હતો કે મારે જ એની માફી માગવી જોઈએ. પિતાશ્રી જો સાચે જ કારભારીને ચિઠ્ઠી લખે તો તો મારે વાંકે એ બિચારાની રોજી જવાની અને એના બાળબચ્ચાં રખડવાનાં. અમારી બેની આખો જ્યારે મળી ત્યારે મારી શી દશા થઈ હશે એની કલ્પના નિર્દોષ હૃદયોને તો આવે જ નહિ. મેં ઉતાવળ કરી એ પ્રકરણ ત્યાં જ પૂરુ કરાવ્યુ. પણ ફરી કદી ગેસ્ટ-હાઉસ તરફ ફરવા ગયો નહિ.

આ આખા પ્રકરણમા એક પણ પગથિયે સત્ય કહી દેવાની હિંમત મારામા આવી હોત તો કેવુ સારું થાત! પણ તેમ બનવાનુ ન હતુ આજે એ બધી વસ્તુનો એકરાર કરી કંઈક સમાધાન મેળવી લઉ છુ.

૫૨

અમલદારનો દીકરો

અણ્ણુ કરીને એક સિપાઈ અમારે ત્યાં રહેતો. દેશીગંજમાં બ્રિટિશ અમલદાર જાય તો એના દમામનું તો કહેવું જ શું? પિતાશ્રીને દોરદમામ ચલાવવાની ટેવ હતી જ નહિ. પણ સ્થાનમાહાત્મ્ય કંઈ ઓછું થાય? અણ્ણુ હતો તો રાજ્યનો પોલીસ, પણ આજે એને બ્રિટિશ પ્યાદાની મહત્તા પ્રાપ્ત થઈ હતી. ગમે ત્યાં જાય અને ગમે તેને ધમકાવે. પણ અમને તેની ખબર ક્યાંથી પડે?

એક દિવસ અણ્ણુ મારી પાસે આવી મને કહે, 'અપ્પાસાહેબ, અહીંનો પોસ્ટમાસ્તર બહુ મિજાજ કરે છે. હું ટપાલ લાવવા જાઉં તો ઝટ આપતો નથી. એ તો વાત જવા દઈએ, પણ એ રહેણીકરણીમાં પણ બહુ ખરાબ છે. જાતે 'ભંગી' દેખાય છે. એવો ગંદો કે એની પાસે ઊભા રહેવાનું મન ન થાય. રહે છે એક મંદિરમાં, છતાં ત્યાં મરઘાં મારીને ખાય છે અને ઈંડાનાં માંચડા જ્યાં ત્યાં

ફેંકી દે છે. એને ઠેકાણે લાવવો જોઈએ. તમે સહેજ મદદ કરો તો આપણે તેને સીધો કરીશું.' મેં કહ્યું, 'વારુ.' એક બે કારકુનોને ખાનગી રીતે મેં પૂછી ખાતરી કરી લીધી કે વાત સાચી છે. પછી રોજ પોસ્ટમાસ્તર વિષે કાંઈને કાંઈ ફરિયાદ પિતાશ્રી આગળ કરતો.

એક દિવસે ભોગ જોગે અમારી ટપાલની બાબતમાં એ ગફલતમાં સપડાયો. મેં તરત જ પિતાશ્રી પાસે પોસ્ટમાસ્તર ઉપર સખત ચીઠ્ઠી લખાવી. પોસ્ટમાસ્તર ગભરાયો. પોસ્ટમેને તો આવીને મારી પાસે સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા. છ ફૂટ બે ઇંચ ઊંચો ખૂઢો પોસ્ટમેન વિંધ્યાદ્રિની જેમ મારી આગળ પડેલો જોઈ મને દયા છૂટી. મારે એના પર શરસંધાન કરવું જ ન હતું. મારે તો પેલો પોસ્ટમાસ્તર જોઈતો હતો. મેં એને ચોખ્ખું કહી દીધું કે, વાંક પોસ્ટમાસ્તરનો જ છે, એ આવીને વાતો કરે તો હું

કાકુને કહ્યું, "પણ હું કહું છું કે હવે પછી એમ નહિ થાય" મારે આટલું જ જોઈતું હતું

મેં ઝટ અંદર જઈ પિતાશ્રીને કહ્યું કે, 'પોસ્ટમાસ્તર બહાર આવ્યો છે માણસ ભલો દેખાય છે એની ભૂલ એણે કબૂલ કરી છે' મગવાની વાત તો પિતાશ્રી જાણતા જ ન હતા એ તો અમારું ખાનગી કાવતરું હતું પિતાશ્રી બહાર આવ્યા પોસ્ટમાસ્તર કહે, 'અમે તો આપના નોકર છીએ આપ હુકમ કરો તે ખરો' પિતાશ્રીએ આદાઈથી કહ્યું 'તમારું ખાતું જુદું, અમારું ખાતું જુદું અમે થોડા જ તમારા ઉપરી છીએ? ટપાલની બાબતમાં ગરબડ ન થાય એટલે બસ' પોસ્ટમાસ્તર બિચારો રાજી થઈને ઘેર ગયો

મારે વિષે એણે કેવો અભિપ્રાય બાંધ્યો હશે તે એ જ જાણે! અથવા એણે મારે વિષે કશો જ અભિપ્રાય નહિ બાંધ્યો હોય એમ થયું હશે, દુનિયા તો આમ જ ચાલવાની. નીતિ અનીતિ એ બહાર બતાવવાની ભાષા છે જબરદસ્ત આગળ નમવું અને દૂબળા ભોળા લોકોને નિચોવવા એ જ જીવનનું સાચું શાસ્ત્ર છે મારે વિષે એ ઊતરતો ખ્યાલ બાંધે તો કઈ ભારે બગડત નહિ આટલા વરસ થયાં એનો અને મારો કોઈ પણ જાતનો પ્રસંગ આવ્યો નથી અને હવે પછી આવશે એમ લાગતું નથી એણે તો જીવનની ફિલસૂફી વિષે જ ઊતરતો અભિપ્રાય બાંધ્યો હશે એટલે એક માણસને નાસ્તિક બનાવવામાં મેં ભાગ લીધો કહેવાય પ્રતિષ્ઠા, અમલ અને લાગવગની દહેશત બતાવવી એ શું બગલા ઈ। ખાતા કરતાં ઓછું હીન છે?

૫૩

ખચ્ચરગાડી

મુધોળમાં ઘણી વાર અમે ઘોડદોડ તરફ ફરવા જતા. એક દિવસ દરબાર તરફથી અમને ફરવા લઈ જવા માટે ખચ્ચરનો ટાંગો આવ્યો. ખચ્ચર એટલે અર્ધું ગધેડું! ખચ્ચરના ટાંગામાં બેસાય જ કેમ? મે સિપાઈને કહ્યું, 'આવા ટાંગામા અમારે નથી બેસવુ. પાછો લઈ જાઓ.' બાપુરાવ ખાડિલકરે મને મનાવ્યો : 'અહીં ટાગાને ખચ્ચર પણ જોડે છે. રાજાસાહેબ પણ કોક કોક વાર ખચ્ચરની ગાડીમા ફરવા જાય છે' તોપો ખેંચવા માટે ખચ્ચરો જોડેલાં બેલગામ તરફ મે જોયેલા, એટલે મે માની લીધુ કે ખચ્ચર છેક અસ્પૃશ્ય નથી.

ઘોડદોડની આસપાસ ખરમાણીની ઊંચી વાડ હતી અંદર જવા માટે એક ગાડી માંડ જાય એવુ છીંડુ હતુ એ છીંડામા જ માર્ગનો ઊંચો ઢગલો હોવાથી એના ઉપર થઈને ટાંગો અંદર લેવો પડ્યો અને થયુ કે આપણે અહીં ક્યા આવ્યા? આવા દુષ્ટ ખચ્ચરના ટાંગામા ફરવાનો તે શો સ્વાદ હશે? બાપુનવને મે કહ્યુ, 'આજે મુહૂર્ત સારુ નથી લાગતુ રોજના ઘોડા આજે કેમ જોડ્યા નથી?' ટાંગાવાળાએ કહ્યુ, 'ઘોડા સરકારી કામમા કચાક ગયા છે, એટલે ખાનગી કારભારીએ મને આ ખચ્ચર લઈ જવાનુ કહ્યુ'

અંદર ગયા પછી એક ખેતરવા ખચ્ચરો ગયા હશે ત્યા એમણે નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તેટલો માર ખાઈએ પણ ડગલુ આગળ ન ભરીએ ખચ્ચર અહિમાનાદી ઘોડા જ હતા? ટાંગાવાળો જેમ એમને મારે તેમ પાછળના પગ ઉછાળી ટાંગાના પાટિયાને લાતો મારે પાટિયુ કંઈક ભાગ્યુ પણ ખરુ કંટાળીને મે કહ્યુ 'ચાલો ત્યારે પાછા જઈએ' ટાંગો વળાયો. ખચ્ચરોને થઈ ગયુ કે હવે ઘેર જવાશે પછી તો એમણે એવી આંધળી દોટ મૂકી કે વાડનુ છીડુ પણ એમને ન જડે મોટરને વેગે ખચ્ચરો દોડ્યા દસ મિનિટ થઈ, વીસ મિનિટ થઈ, પણ એ તો ગોળ ગોળ ફેર્યા જ કરે તોફાની મોજા પર જહાજ ઝોલા ખાય તેમ ટાંગો ઝોલા ખાવા લાગ્યો અને એવી તો મજા પડી કે હસી હસીને પડખા દુખવા લાગ્યા

વીસેક મિનિટ પછી એ સેવકોને વહેમ પડ્યો કે કંઈક બગડ્યુ છે અને એકદમ થોભ્યા તડાતડ લાતો

શરૂ કરી. અધૂરું ભાંગેલું પારિયું તેમણે પૂરું ભાંગ્યુ, અને પાછાં ફર્યાં. એમને થયું કે હવે બરાબર. ઘેર જવાશે. બસ, ફરી દોડ શરૂ થઈ. આ ઊલટી પ્રદક્ષિણાઓ પણ વીસેક મિનિટ ચાલી. પછી તો એમનો નિયમ જ થયો: દોડે, થોભે, લાતો મારે, અને ફરી દોડે. અંધારું થવા આવ્યું. બંને ખચ્ચર પરસેવે રેબઝેબ થઈ ગયા. અમે પણ હસી હસીને અધમૂઆ થયા હતા.

આખરે ટાંગાવાળાએ પેલું છીંડું પાસે આવતાં ખચ્ચરનો વેગ ઓછો કર્યો અને હળવે રહીને એમને બહાર કાઢ્યાં. પછી તો ખચ્ચરો એવાં દોડ્યા કે સાત મિનિટની અંદર અમને ઘેર મૂકી દીધા.

મેં ટાંગાવાળાને કહ્યું, 'કાલે આ જ ખચ્ચર લાવજે, હવે ઘોડાની જરૂર નથી. કારખાનામાં ટાગો દુરસ્ત થશે જ.' બાપુરાવે ઉમેર્યું, 'અને ચામડાની કેટલીક પટ્ટીઓ પણ ટાંગામાં રાખજે. ખચ્ચરો લગામ તોડી નાખે કે પોલ ભાગે તો એ કામ આવે.' એ સૂચનામાં મને ચેતવણી હતી એ હું સમજી ગયો. એટલે મેં જોરથી કહ્યું, 'હા હા, એ બધુ લાવજે. હવે તો રોજ ઘોડદોડ તરફ જ આપણે જવાના. અને ખચ્ચર તો આ જ.'

પણ ગયો હતો. પરંતુ માઇકલે બુદ્ધિ બગાડી! માઇકલ તુરત મેળવવાનો એ એક જ ઉપાય લાગવાથી માઇકલના લોભે મન પરણવા પણ તૈયાર થયું. પછી તો કલ્પનાના ઘોડા—અરે નહિ! ચૂક્યો! કલ્પનાની સાઇકલો—દોડવા લાગી. એક દિવસે પરણવાના વિચાર અને માઇકલના વિચાર અદ્ભુત રીતે ભળી ગયા, અને વિચાર થયો કે, આખી જાન માઇકલ ઉપર કાઢીએ તો કેવું સારું? વરવધૂ તો માઇકલ ઉપર હોય જ, પણ બધા જાનૈયા—અરે શરણાઈવાળા, દારૂખાનું કોડનાર, ગોર મહારાજ, ભટભિક્ષુક, બધા જ—માઇકલ ઉપર બેસી જો શહેરમાં ફરે તો કેવું મઝાનું દેખાય? દરેક જણ સાઇકલની જે ઘંટડી અને ભૂંગળું વગાડે તેમાં પણ મા ગી ગ મ ની ગોઠવણ હોય. આવી જાન તો ઉતાવળે જ પસાર થવાની લોકોને પૂરતું જોવાનું પણ ન મળે, એટલે આખા શહેરમાં એણે તો દસ વાર ફેરા ફરવા જોઈએ. વળી જેમને એ મઝા ખાસ જોવાનો શોખ હોય એમણે પણ ભાડાની સાઇકલો આણી જાન સાથે ફરવું જોઈએ—એવી એવી મઝાની કલ્પનાઓ મનમાં વધવા લાગી.

આટલી અદ્ભુત કલ્પના કાંઈ એકનપેટે સેવાય? મેં ગોકુને એની વાત કરી. એણે એ જ દિવસે ઘરમાં બધાંને હસતાં હસતાં કહી દીધું. થોડા જ દિવસમાં એ વાત ઘરની બહાર ફેલાઈ, અને દરેક જણ મને સાઇકલની જાન વિષે પૂછી પૂછીને ખીજવવા અને હેરાન કરવા લાગ્યો.

ઠીક થયું કે તે જ વરસે હું ન પરણ્યો, નહિ તો નાઈ મને સુખેથી પરણવા પણ ન દેત. હું પરણ્યો ત્યારે બધા

એ વાત ભૂલી ગયા હતા, એકલો હું ભૂલ્યો ન હતો. પણ રોજ મનમાં ઇશ્વિરની પ્રાર્થના કરતો કે, આ કાર્ય પૂરું થાય ત્યાં સુધી કોઈને એ સાઇકલની જાનનું સ્મરણ ન થાઓ. લગનમાં રિસાવાનો સમય આવ્યો ત્યારે પણ, મનમાં તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં, મેં સાઇકલનુ નામ ન લીધુ,—રખેને એટલાથી જ ભાઈને સાઇકલની જાનનુ સ્મરણ થઈ આવે!

પછી જ્યારે મારે જ ઘરમા સાઇકલ આવી અને હુ સાઇકલ પર બેસતો થયો ત્યારે મે ભાઈને કહ્યું, 'નાના, (હવે હુ ગોદુને નાના કહેતો હતો.) મારો સાઇકલ સાથે એક ફોટો પાડને?' એ કહે, 'એમા તે શી મોટી વાત? પણ શરત એ કે, ફોટા નીચે હું લખવાનો કે સાઇકલ પરની જાન.' એ શરત માફ કરવા માટે મારે નાનાને કેટલીયે આજીજી કરવી પડી

ચારા રસ્તા પર થઈને તો જાય નહિ. આથમણી બાજુ અને ઉત્તર તરફ ઝૂંપડાં હતાં, એટલે એ બાજુ પણ તેમનો જવાનો સંભવ નહોતો. ઊગમણી બાજુ ખેતરે હતાં. ત્યાં હું દોડચો. ભેંસ નજીક હોય તો એને આશ્વાસન આપવા મેં એના જેવો જ રણુકો કર્યો. બે ખેતર વટાવ્યાં. ત્રીજું નીચાણમાં હતું. પાસે એક કૂવો હતો અને રસ્તા તરફ 'સોનાનો' પીપળો હતો. એ ખેતરમાં ઘાસ પણ ખૂબ ઊગેલું. ઉઘાડે પગે અંધારામાં ઊતરવાની મારી હિંમત ન ચાલી. મેં ફરી રણુકો કર્યો. સામે જવાબ મળ્યો. એક ક્ષણમાં મારી ચિંતા દૂર થઈ અને મને હિંમત આવી. હું ખેતરમાં કૂદી પડચો. ભેંસ મારા હાથમાં બંદૂક જોઈ જરા ચમકી અને દોડી. પાસે જઈને મેં ભેંસનો કાન પકડચો. અને એને લઈ આવ્યો. સવારે આઈએ ભેંસને જાર બાફીને ખવડાવી અને મને શિરો મળ્યો.

૫૬.

આપણો સંસાર

અમારી ઝૂંપડી પાસે જ એક લિંગાયત ભાઈ રહેતા હતા. એક દિવસ એમને ત્યાં એમનો જમાઈ આવેલો. હું એને જોવા ગયો. સાવ નાનો છોકરો. સસરા પાસે પાન ચાવતો બેઠો હતો. સસરાએ મને કહ્યું, 'મારી દીકરીને બાળો આવ્યો છે, એટલે એના પિતાને આજે બોલાવ્યા છે.'

મારી આગળ બેઠેલા એ છોકરાનો પિતા તરીકેનો પરિચય સાંભળતા પણ મને શરમ આવી. પણ ભાઈ 'પિતાશ્રી' તો હાવકું મોં રાખીને પાન વાગોળતા હતા. ત્રીસલની ખાંડ ખાઈને હું પાછો આવ્યો. થોડા જ દિવસમાં એ બાળક ગુજરી ગયાનો ખરખરો કરવા પણ મારે જવું પડયું એવું અસ્પષ્ટ સ્મરણ છે.

પણ એ લિંગાયત કુટુંબનું સ્મરણ તો મને બીજે જ કારણે રહ્યું છે. થોડા મહિનામાં અમારા પડોશી—પેલા 'પિતાશ્રી'ના સસરા—ગુજરી ગયા. એ પૈસાદાર હોવાથી ઘણાં લોકો ભેગા થયા હતા. લિંગાયત લોકોના રિવાજ પ્રમાણે, શબને ઓટલે પલાંઠી વળાવીને અને ભીંત સાથે અઢેલીને બેઠું કર્યું હતું. શબની સામે દહીંભાત મૂકવામાં

આવ્યાં હતાં. સગાંવહાલાંમાંથી એક એક જણ આવે, એ કોળિયો હાથમાં લઈ શબના મોઢા તરફ લઈ જાય, અને કોળિયો નીચે મૂકી પોક મૂકે, 'ઉંડિલા!' (જમ્યા નહિ!).

બીજો રિવાજ વધારે ધ્યાન ખેંચે એવો હતો. શબ પાસે એક સાડી મૂકવામાં આવી હતી. લિંગાયતોમાં પુનર્વિવાહનો વિરોધ નથી. પણ શબ ઉપાડતી વખતે જો એની સ્ત્રી પેલી સાડી લઈને પહેરી લે, તો એનો અર્થ એવો થાય છે કે એણે જીવન પર્યંતનું વૈધવ્ય સ્વીકાર્યું છે. એ નિશ્ચય ન હોય તો સ્ત્રી સાડીને અડે નહિ. મરનારની સ્ત્રી જુવાન હતી. બધા એમ જ માનતા હતા કે એ ફરી પરણશે. એ શું કરે છે તે જોવા હું ત્યાં ગયેલો. ઘરમાં સૌ રોતાં હતાં; ફક્ત એ બાઈ રોતી નહોતી. એની આંખમાં ભીનાશ સરખી પણ નહોતી દેખાતી. ઘણા લોકોને એથી આશ્ચર્ય થયું; મને પણ આશ્ચર્ય થયું. એની શૂન્યમનસ્ક આંખોની ચમક જોઈને મને શંકા તો ગઈ કે, બાઈએ આ દુનિયામાંથી પોતાનો જીવનરસ પાછો ખેંચી લીધો છે; આંસુ વાટે એ પોતાનું દુઃખ હળવું કરવા નથી માગતી. શબ પાસે સાડી મુકાઈ કે તરત એણે એ ઉપાડીને પહેરી લીધી!

લોકો દુઃખ સાથે આશ્ચર્યમાં મગ્ન થયા. મરેલાને સ્મશાનમાં દાટી પાછળ રહેલાં બધાં સગાં શહેરમાં રહેવા ગયાં. બીજે દહાડે ખબર આવી કે મરનારની વિધવાએ અન્નત્યાગ કર્યો છે. મારા સ્મરણ પ્રમાણે, આઠ દસ દિવસની અંદર જ વિધવાએ દેહ છોડ્યો. કશા રોગ વગર, દુઃખના ભારથી જ એ સતી શરીરથી પ્રાણ જુદા કરી શકી. આજે પણ એની એ આંખો દૃષ્ટિ આગળ તરે છે.

૫૭

ઘરઘરની રમત

અમારી ઝૂંપડી પાસે અમારી ન્યાતના કેટલાક લોકોનાં ઝૂંપડા હતા હું એ લોકોમા ભળતો નહિ. પણ એક ડોસી અમારે ત્યા આત્યાને મળવા આવતી આત્યા તે આઈનાં ફઈબા. એટલા ઘરડાં કે, હીંગણા થવા આવ્યા હતા, વળી ચાલે ત્યારે ટટાર પણ ન રહી શકે મને રાંધીને ખવડાવે, અને આખો દિવસ ૩ તથા નાનકડુ કામકું લઈ રૂ પીંજે અને આરતી માટે ફૂલ-વાટો બનાવે પડોશાની ડોશીએ એક દહાડો મને પૂછ્યુ, 'અમારી મનુ (મણિકર્ણિકા) તમારે ત્યા પોતાની બહેનપણીઓને લઈને ઘરઘર રમવા માગે છે. તમારી રજા છે?'

છોકરીઓની ધૃષ્ટતા મને જરાયે ગમતી નહિ, પણ વિવેકને વશ થઈ મે ના ન પાડી મે એટલુ જ કહ્યુ, 'એમા મને શુ પૂછવાનું? આત્યા કહે તે ખરુ.'

બપોરે છોકરીઓ આવી. કલાકો સુધી એમની રમત ચાલી. મને પણ રમત જોવામાં ખૂબ રસ પડ્યો. મનુ શાંત, મહેનતુ ને દક્ષ છોકરી હતી. બહેનપણીઓને રાજી રાખી તેમના પર કાબૂ મેળવવો, તેમની પાસેથી કામ લેવું અને સૌનો રસ જાગતો રાખવો, એ બધું એને આવડતું. છોકરીઓ જાતજાતની રમતો રમી. પછી એમણે નાસ્તુ એક થાળી પીરસીને મારી આગળ મૂકવામાં આવી. બપોરે જમવાનો સ્વાદ મને હોય? છતાં મેં થોડું ખાધું. સાંજ પડતા પહેલાં છોકરીઓ ઘેર ગઈ.

બીજે દિવસે મનની દાદી મારી પાસે આવીને કહે, 'અમારી મનુ નાની હતી ત્યારે એક પડોશણે એને હાથમાંથી નીચે પાડી ત દિવસથી એનું મહું તૂટી ગયું છે. પણ તમે જુઓ છો કે રાંધવા કરવાનું બધું એ કરી શકે છે. તમે એને પરણવા તૈયાર છો? તમારી આઈને પૂછું તો એ ના જ પાડશે. પણ આજની તમે છોકરાઓ જાતે જ વહુ પસંદ કરવામાં માનો છો એટલે તમને પૂછું છું. તમારી હા હોય તો તમારી આઈને મનાવવાનું કામ મારું.'

હવે મહત્તગના ભેદ મારી આગળ ખુલ્લો થયો. બાઈની ધૃષ્ટતા જોઈ, તો આભો જ બની ગયો. મેં કહ્યું, 'પણ મારે પરણવું જ નથી તો?'

ડોશીએ એક જ સવાલ પૂછ્યો, 'પણ તમને છોકરી પસંદ છે?' મનુની દાદી ગામ બોલું માણસ. એનામાં કુલ્લપટ નહોતું. આંધળા પ્રેમે તેમની પાસે આ બધું કરાવ્યું હતું. એમને હું ઠીક ઠીક ઓળખતો હતો. મને એમના પર દયા છૂટી. એમને માઠું ન લાગે એવો

જવાબ મે ખૂબ શોધ્યો, પણ એ શાનો જડે? મેં એમને એટલું જ કહ્યું, 'મારે પરણવું જ નથી, એટલે ઝાઝા વિચારો મારા મગજમા આવતા જ નથી.'

'થયુ ત્યારે; આટલી જ એક આશા રાખેલી,' એમ કહીને ડોશી ચાલતા થયાં.

તે દિવસે રાત્રે કેટલીયે વખત હુ વિચારમાં પડ્યો હતો. પરણવાની ઉત્સુકતા મારા મનમાં હતી જ નહિ. છતાં એ ડોશીના છેલ્લા શબ્દોની મારા પર ભારે અસર થઈ. બીચારી છોકરીનો હાથ ભાગ્યો એમાં કઈ એનો વાંક? અવ્યગ રૂપાળી છોકરીઓ હોય તોયે હજાર દોઢ હજારની પરઠણ (વરદક્ષિણા) વગર પરણી શકતી નથી, ત્યા આ બીચારીને કોણ સ્વીકારશે? ગરજારી યુવાનોનુ શુ એ કર્તવ્ય નથી કે બહાદુરી બતાવી તેઓ આવી છોકરીને લેવા તૈયાર થાય? રૂપ ઉપર શા માટે લોકો મોહી પડતા હશે? વહુને કયા નાચવા લઈ જવાની હોય છે? ઘરસસાર સરસ રીતે ચલાવે એના કરતા માણસને વધુ શુ જોઈએ? આવા આવા વિચારો તો ઘણા આવ્યા પણ મારે પરણવુ જ ન હતુ અને અમારા સમાજમાં વરને સીધુ પૂછવાનો રિવાજ પણ નહોતો. એટલે એ પ્રકરણ ત્યાં જ પૂરુ થયુ.

નવા જમાનાને સમજવા જેટલી પણ કેળવણી જેમને મળી નથી, તેઓ પણ જ્યારે લાચાર થાય છે ત્યારે ગરજના પ્રેર્યા નવા જમાનાનો નવો રગ સમજતા થાય છે, અને જૂની મર્યાદા છોડી નવા પ્રકારોને કઈક અશે વશ થાય છે એ વસ્તુસ્થિતિ માત્ર મને દયામણી લાગી એ સ્થિતિમાં આવકારપાત્ર કેટલાક અંશો છે, પણ એની કદર મને નહોતી.

૫૮

પડોશની પીડા

અમે ત્રીજી કે ચોથી વાર સાવંતવાડી ગયા ત્યારે આ વખતે રહેવાનું અમારી ગેસ્ટ હાઉસમાં રાખ્યું હતું. અર્ધો બંગલો અમારા તાબામાં આપેલો હતો. આ બંગલામાં અમે ત્રણ ભાઈઓ ખૂબ રમતા.

સાવંતવાડીમાં અમારા એક ઓળખીતાના ઘરમાં આક્કા કરીને છોકરી હતી. ઘરમાં એને આક્કા કહીને બોલાવતા હતા. એ અમારે ત્યાં થોડા દિવસ રહેવા આવી. ઘરમાં કોણ આવે છે ને કોણ જાય છે એની અમને શાની પરવા હોય? પણ બપોરે અમે શેતરંજના પટ પર વાઘબકરી રમતા હોઈએ અથવા કંઈ વાંચતા હોઈએ ત્યારે, અમારી વચ્ચે આવીને બેસવાની આ છોકરીને ટેવ હતી. સ્ત્રી એ કંઈક ઊતરતું પ્રાણી છે એવી માન્યતા નાનપણથી બંધાઈ હોવાથી, એ છોકરી અમારી વચ્ચે આવીને બેસે એ અમને અપમાન જેવું લાગતું. પણ મહેમાન તરીકે આવેલી લાડકી છોકરી એને અમારી વચ્ચેથી ઉઠાડાય પણ કેમ?

અમે ધીરજથી એની હાજરી સહન કરતા. પણ એ તો અમારી વાતોમાયે ભળતી; અમને સવાલો પૂછતી. અમે તોછડો જવાબ આપીએ તો વળી કહેતી, 'કેમ ભાઈ, આવો જવાબ કેમ આપો છો?' આટલું પૂછી, જાણે કશું થયું જ ન હોય એમ, ફરી અમારી વાતોમા ભળતી.

ત્રણ ચાર દિવસ તો અમે આ સહન કર્યું. પછી ભાઉએ એક યુક્તિ કરી એ સાભળી શકે એવી રીતે આઈને કહે, 'આઈ, આજે આક્કા પાછી એને ઘેર જવાની છે ને? એને એમ ને એમ ન મોકલાય. એને એકાદ સારો ખંડ આપીને મોકલજે. જોઈએ તો હું જ બજારમાંથી મગાવી લઉં.' અને આઈનો જવાબ સાંભળ્યા પહેલાં જ ભાઉએ પટાવાળાને કહ્યું, 'અરે ધોંડી, આજે આક્કા ઘેર જવાની છે. ત્રણ વાગ્યે ઘેર આવજે અને હમણા બજારમાં

સાંઈ થઈને બપોરે સૂતી હતી પાસેના ખંડમાં ટેબલ પર અમે વાઘબકરી રમતા હતા રમતા રમતા વિનાદે ચડ્યા અમારો ઘાંટો મારી પેઠે વધ્યો બાઈની ઊંઘ ભાગી નાગણ જેવો ફૂંફાડો કરતી એ ઊઠી, અને અમારા બે ઓરડા વચ્ચેના બંધ બારણા પર જોરથી મુક્કો મારી અંગ્રેજીમાં ગરજી ઊઠી 'અરે છોકરાઓ, શું તોફાન માંડ્યું છે? જરા સૂવા દેશો કે નહિ?' અમે ઉંદરની જેમ ચૂપ થઈ ગયા ભાઉએ કહ્યું, 'થેંક યુ' અને અમે એ ઓરડો છોડી દીધો અમને થયું કે આ બલા ક્યારે જશે?

અમારી મૂંઝવણ આ પ્રકારની હતી, જ્યારે પિતાશ્રી બીજી રીતે ચિંતાગ્રસ્ત હતા અમે જમવા બેઠા ત્યારે પિતાશ્રી આઈને કહે, 'આ લોકો આપણા ઘરમાં આવીને ખાય છે માંસમચ્છી ખાશે જે ઘરમાં પરધર્મી વસે છે અને ખાનાહાર ચાલે છે ત્યાં પાણી પીએ તોપણ અભડાઈએ'

આઈએ સમાધાન સૂચવ્યું 'આપણે ક્યાં એક જ ઘરમાં છીએ? એમનો ભાગ જુદો છે ને આપણો જુદો છે'

પિતાશ્રીએ કહ્યું 'એમ મનને મનાવાય આખા ઘરનો મોભ તો એક જ છે ને? એ તો એક જ ઘર કહેવાય આટલાં વરસ નોકરી કરી, પણ આવો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો આનો કશો ઇલાજ દેખાતો નથી એટલે એ સંકટ ખમ્યે જ છૂટકો દેવને ખબર છે કે આમાં આપણો ઇલાજ જ નથી'

બે રાત રહી બંને ઘોડેસવાર ત્યાંથી વિદાય થયા અને અમે બીજી વાર હાશ અનુભવી

૫૯

વિઠુ અને ભાનુ

વિઠુ અમારે ત્યાંનો એક નોકર. મેગગુદીમા અમારું ઘર બંધાતું હતું ત્યારે મજૂર તરીકે તે અમારે ત્યાં આવતો. તે વખતે તેની ઉમર આશરે બાર તેર વર્ષની હશે. એક દિવસ મજૂરો કૂવામાંથી કાદવ કાઢતા હતા, ત્યારે તેમની બેદરકારીથી એક દેગડો દોરડામાંથી વછૂટી ગયો અને કૂવાની અંદર વિઠુ કામ કરતો હતો તેના માથા પર પડ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે વિઠુ એકદમ બેભાન થઈ ગયો અને મહા મહેનતે અમે તેને બહાર કાઢી શક્યા. અમારે ત્યાં

દરેકની રકાબીમાં ખાવાનું રાખેલું હોય. ગામડાંના રિવાજ પ્રમાણે નોકરોને નાસ્તો આપવાનો નથી હોતો, અને કોઈ આપે તોપણ જેવું તેવું કંઈક આપે. પણ વિઠુને વિષે તેમ ન હતું. વિઠુ અમારી રકાબીમાંથી ગમે તે એક લઈને ખાતો. અમારા પહેલાં પણ ખાઈ જતો. બ્રાહ્મણના ઘરમાં આટલી છૂટ આશ્ચર્યકારક ગણાતી.

વિઠુ મોટો થયો ને અમારી ખેતીનું બધું કામકાજ કરવા લાગ્યો. અમે ખેતી વધારી. બળદ, ગાયો, ભેંસો ઘરમાં રાખવાં પડ્યાં. તેને માટે બીડ રાખવું પડ્યું. જંગલમાંથી ઘાસલાકડાં લાવવા માટે મોટાં ગાડાં તૈયાર કરવાં પડ્યાં. કારખાનું વધ્યું. વિઠુ તેમાં કામ કરતો. મારા મોટાભાઈ કારખાના પર દેખરેખ રાખતા. નાનપણથી જ વિઠુની સત્યપ્રિયતા ને ન્યાયનિષ્ઠા જબરી હતી.

સામાન્ય રીતે આપણાં ગામડાંઓમાં ગરીબાઈ એટલી બધી હોય છે કે, બીચારા ખેડૂતોને ન્યાયનિષ્ઠ રહેવું પાલવતું નથી; ચોવીસે કલાકના જીવનકલહમાં સ્વાર્થ ખોળવો પડે છે. ગામડાનો વાણિયો, શાહુકાર, પટેલ, તલાટી તેમ જ ગોર, બધા એટલા બધા સ્વાર્થી હોય છે કે — સ્વાર્થથી આંધળા હોય છે કે — આખા ગામને તેઓ નર્યા સ્વાર્થનો જ પાઠ ભણાવે છે.

ઘરમાં મોટું કારખાનું, એટલે દરરોજ કોઈ ને કોઈ સાથે અથડાઅથડી તો થવાની જ. તેમાં બીજા નોકરો તો અમારો સ્વાર્થ જોઈને જ અમારી વતી લડે. પણ વિઠુને અમારા સ્વાર્થ કરતાં અમારી શાખ, અમારી આબરૂ વધારે વહાલી હતી, અને અમારી આબરૂ કરતાંયે ઇન્સાફ વધારે વહાલો હતો. મારા મોટાભાઈનું બનાવેલું કંઈક કામ વિઠુને ગેરવાજબી

જણાયુ હોય તો વિઠ્ઠુ લાલચોળ થઈને મોટાભાઈને કહેતો- 'होयगा वावा' माज खोट्ट काम करूस सागत्यास होय?' (મને ખોટું કરવાને તુ કહે છે કા ?) વિઠ્ઠુને કહેલુ કામ સ્વચ્છ છે એવી તેની ખાતરી કર્યે જ છૂટકા મારા પિતાશ્રી રજા લઈને જ્યારે બેળગુંદી જતા ત્યારે પ્રથમ વિઠ્ઠુને જ મળતા વિઠ્ઠુ કારખાનાની આખા વરસની બધી વિગત જેવી હોય તેવી કહી દેતો અને આગળ શુ કરવુ જોઈએ એની સૂચનાઓ પણ આપતો વિઠ્ઠુ પાસે છાનુ રાખવા જેવુ કશુ રહેતુ જ ન હતુ છતા અમુક વસ્તુ છાની રાખવા જેવી છે એમ તેને કહેવામા આવે તો મધ્યયુગીન વફાદારીથી તે તેને છાની રાખતો વિઠ્ઠુ અમારા ઘરમા રહ્યો ત્યારથી તે ભાગ્યે જ પોતાને ઘેર જતો વરસનુ ચાર કુડવ (બેલગામ તરફ ૧ કુડવ એટલે આશરે ૧૦ મણ થાય છે) અનાજ અને વીસ રૂપિયા ઘેર આપી આવતો એટલુ અનાજ એક નાના કુટુંબને એક વરસ માટે બસ થાય છે

સન્તુ કરીને વિઠ્ઠુનો એક ભાઈ હતો તેને પણ અમારે ત્યા ઘણી વાર મજૂરી કરવા અમે રોકતા પણ સન્તુનુ ચારિત્ર્ય ઓછુ હતુ સન્તુની ચાક વૃત્તિ જોઈ વિઠ્ઠુ અધમૂઓ થઈ જતો પોતાને લીધે સન્તુને અમારે ત્યા આશ્રય મળતો એ જોઈ તે મનમા સહેજ અકળાતો પણ ખરો, અને પોતાને હાથે સન્તુ પ્રત્યે કાંઈ પક્ષપાત ન થાય એની ખાસ કાળજી રાખતો

જોતજોતામા વિઠ્ઠુએ આખા કારખાનાનો ભાર ઉપાડી લીધો. વિઠ્ઠુની શાખ અમારા ગામડામા ખૂબ બધાઈ હતી. એની ન્યાયનિષ્ઠા ને અમારી પ્રતિષ્ઠા બન્ને એના

વાડ તૈયાર! પરસ્યાએ રાત્રે બગીચામાં જઈ વાંસડા તોડી જમીનમાં ખાડા ખોદી વાડ તૈયાર કરી હતી, અને તે પણ કોઈને જણાવ્યા વિના—એકલાએ જ!

બેળગુંદીમાં જ્યારે પહેલવહેલો પ્લેગ આવ્યો ત્યારે ગામડા બહાર એક ટેકરીના ઢોળાવ પર ઝૂંપડી બાંધીને અમે રહ્યા. ઢોરોને માટે પણ એક અનાયદી ઝૂંપડી બાંધી. વિઠૂને બધાના રક્ષણની ચિંતા, એટલે રોજ રાત્રે અમારી ઝૂંપડીની આસપાસ સૂવાને માટે તે પંદરવીસ જુવાનોને ભેગા કરતો. ઓઢવાપાથરવાને માટે પગળ તો જોઈએ તેટલું હતું. ફક્ત અમારે ચાર પાંચ શેર તમાકુ ત્યાં નાખવી પડતી, અને આખી રાત ધૂણી રહે એટલા છાણાંની ગોઠવણ કરવી પડતી. વિઠૂને ગાતાં આવડતું ન હતું, પણ તે બીજા પાસે ગવડાવતો. આમ રાત આખી અમારી ઝૂંપડીની આસપાસ ચોકી રહેતી. વિઠૂએ વિચાર કર્યો કે, પારકા લોકોના ઘરેણાં આપણે ગામડાના ઘરમાં રાખીએ તેના કરતાં છાનામાના આ ઝૂંપડીમાં જ લાવીને રાખીએ તો શું ખોટું? એણે મારી માને કહ્યું. 'તમે એ ન સમજી શકો.' એક નાનકડી માચડીમાં બધા ઘરેણાં ભરી વિઠૂએ તે ... રાતોરાત ...

જ કહેતો, 'આ લોકો નથી આગ.' પણ તેમને સહન કર્યે જ છૂટકો હતો તેઓ મારા મોટાભાઈ કે મા પાસે કંઈ મગવડ માગવા આવતા ત્યારે વિઠુ મહા પરાણે તેમની પ્રત્યેનો પોતાનો તિરસ્કાર છુપાવી શકતો

માગ મોટાભાઈ બેળગુંદીમા ખેતી કરતા અને પિતાશ્રી બેલગામમા કલેક્ટરની કચેરીમા હિસાબખાતા પર દેખરેખ ગખતા બેલગામમા પણ વારવાર પ્લેગ થતો હોવાથી અમારે બેલગામથી ત્રણચાર માઇલ પર એક પાકી ઝૂપડી બાધીને રહેવુ પડયુ હતુ ઝૂપડીથી કચેરી સુધી જવા માટે બે બળદવાળી એક ડમણી રાખવી પડી હતી આ ડમણીઓ અમદાવાદની ઘોડાગાડી કરતા વધારે મગવડવાળી અને સુદર હોય છે

ડમણી ચલાવવા માટે અને ઘણુ કામકાજ કરવા માટે અમે એક નોકર રાખેલો તેનુ નામ ભાનુ ભાનુ શરીરે કદાવર, ને ઉમરે લગભગ ૩૦–૩૫ વરસનો હતો એ મૂળ રહીશ મેકણનો સવારના ૭ વાગ્યાથી રાતના આ'ઠમ વાગ્યા સુધી કામ કરે અમે એને નાનકડી ઝૂપડી બાધી આપી હતી તેમા એ રહેતો ને હાથે ગધીને ખાતો ભાનુ વાસણ ઊટકે, પુરુષોના કપડા ધુએ, ગાડી હાકે, રોજ ગાડી ધુએ, બળદને સાફ રાખે, કચારે સદેશો લઈ જવો હોય તો જઈ આવે, કચરો કાઢે પથારીઓ કરે, ફાનસમા તેલ પૂરે ભાનુને ખાવાનુ આપવાને અમે બધાયેલા ન હતા તેને રોકડો પગાર જ મળતો એને ઘેર એની થોડી ખેતી હતી ને માથા પર થોડુ દેવુ પણ હતુ એટલે અમારે ત્યા નોકરી કરી પગારના લગભગ બધા જ

પૈસા મનીઑર્ડરથી ઘેર મોકલતો અને ત્રણ-સાડાત્રણ રૂપિયામાં પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો.

એક દિવસ હું તેની ઝૂંપડીમાં ગયો. તેનો વૈભવ એટલે બેચાર માટલાં અને એક તાવડી. તેની કડછી નાળિયેરની કાચલીને વાંસનો હાથો બેસાડીને બનાવેલી હતી. મારી પાસેથી તેના ઘરની હકીકત સાંભળીને મારી ભાભીનું અંતઃકરણ પીગળ્યું. તે દિવસથી રોજ સાંજની રસોઈ વધતી જ અને ભાનુને અથાણું ને રોટલો લગભગ નિયમિત મળતાં. ભાનુ એટલે પક્ષપાત. ભાનુ ઘરના બીજા પુરુષોનાં કપડાં સામાન્ય રીતે ધોતો, પણ પિતાશ્રીનાં કપડાં પાછળ કેટલી મહેનત લેવી એની મર્યાદા તેની પાસે હતી જ નહિ. મારાં કપડાં પ્રત્યે પણ એની સહેજ મહેર-નજર રહેતી. પણ હું નથી માનતો કે મારી જાત પ્રત્યે એનું વધારે આકર્ષણ હતું. મારા કરતાં મારાં કપડાં પ્રત્યે જ ભાનુની બહાલ મરજી હોવાનું કારણ એક દિવસ મને અચાનક સૂઝ્યું:

હાઈસ્કૂલે ભણવા ઘણી વાર હું પિતાશ્રીની સાથે તેમની ગાડીમાં બેસી જતો. પિતાશ્રીની ઑફિસમાં પણ જઈને બેસતો. એટલે ભાનુને થતું કે, મારાં કપડાં મેલાં રહે તો કલેક્ટરની કચેરીમાં ને હાઈસ્કૂલમાં કામ કરતા તેની ન્યાતના દેવોમાં—ચપરાશી ને પટાવાળાઓમાં—તેની કિંમત ઘટશે. ભાનુ અમલદારોને ત્યાં જ કામ કરવા સરજાયેલો. પટાવાળાઓની ભલામણથી જ અમલદારોને ત્યાં એને નોકરી મળવાની. અમારે ત્યાં પણ દશરથ નામના પટાવાળાની ભલામણથી તે આવેલો. મારાં કપડાં

જોઈ જો ભાનુને સ્પર્શ થઈ તો ભાનુનો ભર્મ બગડે ભાનુની દુનિયામા મધ્ય પિતાશ્રી એ મધ્યવર્તી આખી દુનિયાએ એમની આસપાસ ફરવુ જોઈએ પિતાશ્રીની તે સેવા કરતો હોય ત્યારે બીજા કોઈને ગણકારે નહિ તેને મન બધા જ પિતાશ્રીના આશ્રિત હુ નહાવાને તૈયાર થયો હોઉં એટલામા પિતાશ્રી નહાવા આવે તો એ પિતાશ્રીને કહે નહિ કે દત્તુ આપ્પા નહાવા જિતર્યા છે તે મને જ કહેવાનો 'સાહેબ નહાવા આવે છે માટે તમે ખમો!'

ભાનુ ઘરમા આવ્યો ત્યારથી અમે પણ પિતાશ્રીને 'સાહેબ' કહેવા લાગ્યા નાનપણમા અમે તેમને 'દાદા' કહેતા ભાનુને લીધે ઘરના બધા પિતાશ્રી પ્રત્યે વધારે અદબ રાખતા શીખ્યા તે પહેલા સ્વાભાવિક પ્રેમ ને આદર તો હતા જ, પણ અદબની વિગતો અમારી પાસે ન હતી પિતાશ્રીની થાળી તથા તેમનો લોટો સાફ કરવાની માટી જુદી સૌથી પહેલા પિતાશ્રીના વાસણો જ તે ઊટકતો અને અલગ ધોઈ અલગ સ્થાને રાખતો પિતાશ્રીની સગવડ સાચવીને જેટલુ બીજુ કામ થાય તેટલ જ કરવાને પોતે બધાયેલો છે એવી ભાનુની માન્યતા હતી પિતાશ્રી પ્રત્યે અમારી બધાની લાગણી પ્રેમ અને આદરની હોવાથી ભાનુની આ વૃત્તિને અમે કૌતુક જ કરતા ભાનુ બિલકુલ આળસ કરતો ન હતો મહેનત કરવામા એને ખૂબ રસ પડતો હોય એમ જ લાગતુ એના સોનવાચાનવાનો હમેશનો એક જ વિષય — ઘરની વ્યવસ્થા અને પિતાશ્રીની સગવડ એના સોનવાચાલવા પરથી આ દુનિયામા એનુ બીજુ કોઈપણ હશે એવો ભાસ સરખોયે થતો નહિ

છતાં એને દોસ્તદાર ન હતા એમ નહોતું. બેલગામમાં જુદે જુદે ઠેકાણે કામ કરનાર એનાં જ મુલકના ને એની જ ન્યાતના કેટલાયે એના દોસ્તદાર હતા. મહિનામાં એક દિવસ તે બધાને મળવા જતો. પણ એ દોસ્તદારો વિષે એક દિવસ પણ તેના મોઢામાંથી કશો ઉદ્ગાર નીકળે નહિ. જાણે કોઈ કાવતરાબાજ ગુપ્ત સંસ્થાનો તે સભાસદ ન હોય! તેના નિયમિત જવા પરથી મેં અનુમાન કાઢ્યું કે, એ બધાનો મળવાનો એક મુકરર દિવસ હોય છે. પછી તો તેની પાસેથી વધારે વિગતો મેળવી. એ લોકો આખે જ, માસની અમુક તારીખે ભેગા થતા, એકત્ર રાંધીને ખાતા, પોતપોતાના સુખદુઃખની વાતો કરતા, કોઈ કામ વિનાનો હોય તો તેને નોકરી ક્યાં મળી શકે એની ખબર આપતા, કોઈના પર તેનો સાહેબ નાગજ થયો હોય તો તેનો બીજો દોસ્તદાર પોતાના સાહેબ મારફતે તેના સાહેબને સમજાવવાનું પોતાને માથે લેતો. ટૂંકામાં કહીએ તો, ફ્રીમેસનની પેઠે આ નોકરોની તે નામવગરની એક સંસ્થા જ હતી. કયો તહેવાર તે હું ભૂલી ગયો છું, પણ તે દિવસે બધા મળીને દારૂ પણ પીતા. છતાં તેમને દારૂનું વ્યસન નહિ. વરસમાં એક જ દિવસે તેઓ શરાબ પીએ, ને તે એવો કે બેહોશ થઈને પડે.

આ નોકરો જેટલા દિવસ સુધી જે ધણીની પાસે રહે તેટલા દિવસ સુધી તેની સાથે પૂરેપૂરા વફાદાર. ઘરની વાત બિલકુલ બહાર જવા ન દે. બહાર બધે ધણીનાં વખાણ જ કરે. એકની નોકરી છોડી બીજાને ત્યાં રહે તોપણ પહેલા ધણીની વાતો ત્યાં ન કરે. રહસ્ય એ એમને માટે રહસ્ય જ. માત્ર એમની માસિક સભામાં બધા નોકરો

ભેગા થાય ત્યાં કશી વાત છાની ન રહે. શહેરના મોટા લોકોની બધી નાની વાતો ત્યાં ચર્ચાય. આજે મને એમ લાગે છે કે, જો કોઈ રીતે એમની એ માસિક સભાનો વિશ્વાસપાત્ર સભાસદ થવાય તો સમાજશાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરવાને માટે કેટલોયે અસાધારણ મસાલો ત્યાંથી મળી આવે.

ભાનુ ઈમાનદાર હતો અને પોતાની ઈમાનદારી વિષે મગરૂર પણ હતો. તે વિવેક ખૂબ જાણતો અને પાળતો. પણ શહેરનો નોકર એટલે એનો આત્મા કંઈ વિવેકી નહિ. શહેરનો વિવેક એટલે અંદરની હલકાઈ ઢાંકવા માટેનુ ઉપરનુ અસ્તર.

એક દિવસ એક સાબુનો મોટો કકડો એક જ દિવસમા ખલાસ થયેલો જોઈ મેં ભાનુને પૂછ્યું, 'આટલો સાબુ એક દિવસમાં શી રીતે વપરાઈ ગયો?' ભાનુથી મારો સવાલ સહન ન થયો. વિવેકનું પડ ઊડી ગયુ ને તે બોલ્યો, 'શું હુ તમારો સાબુ ગળી ગયો છુ?' એટલામાં પિતાશ્રી ત્યાં આવ્યા. તેમણે ભાનુનો જવાબ સાંભળ્યો. તેમણે કહ્યુ, 'ભાનુ, શુ કહે છે?' ભાનુ ગુસ્સામાં ને

કર્યો?' પિતાશ્રીએ કહ્યુ, 'અમે તો કાઈ કાઢી મૂક્યો નથી એને આવવુ હોય તો ભલે આવે' બીજે દિવસે ભાનુ પાછો આવ્યો અને પહેલાની પેઠે કામ કરવા લાગ્યો ભાનુને કોના વતી કપડા ધોવા પડેલા એ જાણવાને માટે જ મે એને આખુ વિશે પૂછેલુ ભાનુને અમે ઘરમા જે રીતે રાખતા તે પરથી એણે જાણવુ જોઈતુ હતુ કે એના પર કોઈને શક ન હતો તે દિવસથી ભાનુ કોઈ ગાળે પેલી આખુવાળી વાતનો ઉલ્લેખ પણ થવા દેતો ન હતો જાણે કશુ થયુ જ નથી એમ એ બતાવવા માગતો હતો

આપણા નોકરો પોતાની ભૂલની ક્ષમા આ જ રીતે માગે છે એણે વચનથી ક્ષમા માગી ન હતી પણ વર્તન કરતા તેની આ વૃત્તિ વધારે અર્થપૂર્ણ હતી

ભાનુ પણ ઘરની વ્યવસ્થામા ફેરફાર સુચવતો અમુક ઠેકાણે બચત કરી શકાય એવી યોજનાઓ સૂચવતો પણ તેની પાછળ પિતાશ્રીની સગવડનો ધ્યાન મુખ્ય રહેતો બીજા કોઈને અગવડ વેઠવી પડે તો તે તરફ તેનું બિલકુલ ધ્યાન રહેતુ નહિ એમની સગવડ થાય છે ત્યા બીજાઓએ અગવડ વેઠવી જ જોઈએ એમના પિતાશ્રી એના અર્થશાસ્ત્રને અપવાદરૂપ હતા અને કઈક અંશે આઈ બાકી બધા એની દૃષ્ટિએ કેવળ આશ્રિત

ધીમે ધીમે ઘરમા ભાનુનુ જોર વધ્યુ બજારમાથી વસ્તુઓ લાવવાનુ પરચૂરણ હિસાબ રાખવાનુ ધોબીને વળાવાનુ હજામને વખતસર બોલાવવાનુ વગેરે કામ તેના થયા ભાનુ કહે ત્યારે કપડા બદલવા જ જોઈએ ભાનુ કહે ત્યારે હજામત માટે બેસવુ જોઈએ તે લાવે તે જ

શાક ખાવું જોઈએ. અમને ભાવે કે ન ભાવે, અમે મંગાવ્યાં હોય કે ન હોય, પણ અમુક જાતનાં ફળ ઘરમાં આવવાનાં જ. ભાનુથી અમને સૌને સંતોષ હતો.

સરકારી નોકરીને અંગે પિતાશ્રીને બહારગામ જવું પડયું. સાવંતવાડી સંસ્થાનમાં અંગ્રેજ સરકાર તરફથી રાજ્યવહીવટ ચાલતો હોવાથી એક વરસે પિતાશ્રીને અન્વેષક તરીકે સાવતવાડી બે મહિનાને માટે જવાનુ હતુ. સ્વાભાવિક રીતે ભાનુની ઇચ્છા તેમની સાથે જવાની હતી. પણ દેશી રાજ્યોમા સરકારી તપાસનીસોની સેવામાં એટલા બધા નોકરો રાખવામાં આવે છે કે ભાનુની ત્યા જરૂર ન હતી. આથી મોટાભાઈએ કહ્યુ કે, 'ભાનુને બેળગુદી મોકલો તો મને ખૂબ મદદ થશે ભાનુ હોશિયાર છે, વફાદાર છે, મહેનતુ છે મારે ત્યાં તેનો ઉપયોગ ખૂબ થશે' વિઠ્ઠને

ગાડી કરીને આવે ભાડું મહેજ વધારે પડે તો વાંધો નહિ પણ મારું કામ ખોરી થવા નહિ દઉં '

ભાનુએ ચિડાઈને કહ્યું, 'મોગા આવ્યો છે કાન્ભારી માનિકની બીક વધારે કે ખેતીની? માનિકને માટે હતી કે ખેતીને માટે માનિક? હું તો બળદ ને ગાડી લઈ જ જવાનો છુ સાહેબનો કાગળ આવ્યો છે તે નથી જોતો?

મને જણ મોગાભાઈ તરફ જોવા લાગ્યા મોગાભાઈ આગળ ત્રીજો જ સવાલ હતો નાહકનુ ભાડુ બચાવવુ અથવા ખતીની બીક સાચવવી એના કરતા એ બે વફાદાર સેવકાની મરજી સાચવવી એ મોટી વાત હતી તુરતમા શુ કરવુ, જોઈએ એમો વિચાર કરવાને બદલે બને પોત પોતાનુ દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવવા લાગ્યા મોટાભાઈ મોટા તત્ત્વજ્ઞાની હતા ધર્મ, સમાજશાસ્ત્ર નીતિશાસ્ત્ર અને સવ્ય શાસ્ત્રોની દુનિયામા હમેશા રહેતા

તેમની ચર્ચા ચાલતી હતી એટલામા હુ બહાર જઈ, ગામમાથી બે બળદ ભાડે લઈ આવ્યો ને કહ્યુ 'ભાનુ આ લે બળદ વિરના બળદિયા તને નહિ મળે ઘરની ડમરણી છે તે લઈને જા સાથે વિરુનો ભાઈ પણ આવશે' ઘરમા હું સૌથી નાનો ભાઈ, પણ મને આવી રીતે હુકમ કરવાની સત્તા હતી મારો હુકમ તે છેલ્લો, કેમકે નાનપણમા આરી સામનમા વ્યવહારચતુર ગણાતો કૉલેજમા ગયા પછી મારુ તે ચાતુર્ય ઓગળી ગયુ

મને વચ્ચેની અથડામણ ટળી પણ પડેલી તડ સાંધાઈ નહિ તે નહિ જ વિરુ કુટુંબનો વિચાર કરે ને ભાનુ

માલિકનો કરે, જોકે અમારા ઘરમાં માલિક અને કુટુંબ વચ્ચે કશો ભેદ ન હતો.

આસપાસનાં ગામડાંમાં ધીરેલા પૈસાની ઉઘરાણીમાં ભાનુ જાય ત્યારે રૈયતો પર તે ખૂબ સખતાઈ કરતો અને રકમ સાથે બેચાર કોળાં, પતકાળા, કે પાચદસ શેર રીંગણાં લાવ્યા વિના રહેતો નહિ. વિઠોબાને આ બિલકુલ ગમતું નહિ. ભાનુ કહેતો, 'બધા સાહુકાર એમ લે છે. તે તો આપણો દસ્તૂર છે. દસ્તૂરની વાત કેમ જવા દઈએ?' વિઠોબા કહેતો, 'મોટા પટેલ આવ્યો છે મને ભણાવવા. હું કાંઈ તારી પેઠે કોકણમાંથી આવ્યો નથી. આ જ ગામમા જન્મ્યો છુ અને આ જ ગામમાં મારાં હાડકા દટાઈ રહેવાનાં. બધા દસ્તૂર લે છે તે હું નથી જાણતો? પણ બાબાએ તે રિવાજ બંધ કર્યો છે. લોકો બાબાને નાહક ધર્માવતાર નથી કહેતા પાંચ શેર રીગણાંથી બે વખતનું શાક થાય ખરું? આપણા સાહુકારને નાહક શા માટે બદનામ કરે છે?' ભાનુ મારી પાસે આવીને કહેતો, 'જોયુ ન્તુ અપ્પા! આ વિઠોબાને માલેકના લાભગેરલાભની છે કંઈ ફિકર? ખેડૂતો તો આખરે એના ન્યાતભાઈ જ રહ્યા ને?'

એક દિવસ ખેતરમાં લણણી ચાલતી હતી પરાળ વાઢી લીધા પછી તેના નીચલાં ઠૂંઠાં જમીનમા ઊભાં હતા. તેના પર જો પગ પડે તો લોહી જ નીકળે. એટલે મજૂરો ખેતરમાં સહેજ સાચવીને ચાલતા. ભાનુને થયુ કે, આમ સાચવીને ચાલતાં વખત નકામો જાય છે અને કામ ઓછુ થાય છે. જો ચંપલ પહેરીને કામ કરીએ તો ઝપાટાબંધ કામ થાય. ભાનુ ચંપલ પહેરીને કામ કરવા લાગ્યો. વિઠૂએ તે જોયું

કે તરત જ તેનો પિત્તો ઊછળ્યો ગામડાંઓમાં વાણીઓ ચાલતા ખેતરમાં ચંપલ પહેરીને જવું એ ભારે અશુભ ગણાય છે ભૂમિમાતાનું તેથી અપમાન થાય છે, અનાજમાં બેઠેલી લક્ષ્મીનો અનાદર થાય છે, અને ખેતરના ધણીનું અશુભ થાય છે વિઠુના મોઢામાંથી બેઅખત્યાર ગાળ નીકળી તે ભાનુને મારવા દોડ્યો બંને મારી પેઠે લડત, પણ હું વચમાં પડ્યો વિઠુને મે ખૂબ ઠપકો આપ્યો અને ભાનુને માર ખાવાનું ઘેરથી લઈ આવવાને મોકલી દીધો

માજે મોટાભાઈ બંનેને સમજાવવા બેસ સમાજ વ્યવસ્થાના અને લોકરૂઢિના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોની તેઓ ચર્ચા કરતા હતા અને સેવકધર્મની મીમાંસા કરતા હતા રીંછની પેઠે ઘૂરકી રહેતા ભાનુ અને વિઠુ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મોવતારનું પ્રવચન સાંભળતા હતા પણ એ બધું ઊંધા ઘડા ઉપર પાણી રેડવા જેવું હતું બંને જાણ જ્યાં હતા ત્યાં જ હતા

રોજ તેઓ દિવસમાં ચાર ચાર વાર લડતા દરેક વખતે યુક્તિ યોજવા હું હાજર ન હોઉં અને ધર્મચર્ચા કરવાને મોટાભાઈ ન હોય એટલે બંને વચ્ચેની કડવાશ વધવા લાગી બધા અકળાયા એ બંનેને પણ થવા લાગ્યું કે, આ ઘરમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા રહી નથી પણ ઘર છોડી જવાનું મન એકકને થાય નહિ બંને દુખી ને દુખી રહે

સાવંતવાડીથી આવ્યા પછી પિતાશ્રીએ ત્રણ મહિનાની રજા લીધી એટલે અમે બધા બેળગુંદીમાં જ રહેતા, જેથી ભાનુ ને વિઠુને જુદા પાડવાની પણ મારી યુક્તિ ત્યાં ચાલે એમ ન હતી એટલામાં ભાનુની મા ગુજરી ગયાનો કાગળ કોકણથી આવ્યો ઘરની ખેતી તરફ જોઈ શકે એવું તને

ત્યાં કોઈ ન હોવાથી તેને અમારે ત્યાંથી રજા લેવી પડી. અમને છોડી જતાં ભાનુને બહુ દુઃખ થયું. વિઠોબાને પણ ભાનુ જાય છે એનું ખોટું લાગ્યુ. વિઠોબાએ ભાનુને બધું ભૂલી જવાનું કહ્યું. તેને ત્રણ દિવસ પોતાને ત્યા મહેમાન તરીકે રાખ્યો ને ગળગળા થઈ બને એકબીજાથી છૂટા પડયા.

ભાનુના ગયા પછી વિઠોબા કેટલીયે વાર ભાનુનુ ગુણવર્ણન કરતો, ભાનુ પાસેથી હુ આ શીખ્યો ને તે શીખ્યો એમ કબૂલ કરતો પોતાના દોસ્તદારોને ભાનુ જેવો વિવેક કેળવવા સમજાવતો ને ભાનુ સાથે નાહક લડયાનો પશ્ચાત્તાપ કરતો. છતાં કહેતો કે, 'ભાનુ આખરે તો શહેરમાં રહેનાર માણસ. ગમે તેટલો હોશિયાર તોયે શુ? અમારા જેવો તે નહિ. આજે હોય ને કાલે જાય. અમે તો ઘરના માણસ.'

આ પછી ૭ આઠ મહિનામા જ વિઠુ પ્લેગથી ગુજરી ગયો. તેની સ્ત્રી નાતરું કરીને બીજે ગામ ગઈ. તેને બાલબચ્ચાં ન હતા.